

Handwritten notes in red and green ink at the top of the cover, including the letters 'Ж', 'У', and 'В'.

**ЯКІВ
Л. КАЧУРА**

(ВИБРАНІ ТВОРИ)

Радянської письменності

ЯКІВ
КАЧУРА
—
ВИБРАНІ
ТВОРИ

ЯКІВ КАЧУРА

*Вибрані
твори*

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ 1953

**І В А Н
Б О Г У Н**

Історична повість

I

Весна 1648 року була тривожна. Знову по всій Україні палахкотів гнів народний. Дрижали в смертельній небезпеці, за стінами своїх замків, бундючні пани. І не одна шляхетна панна, ридуючи, ламала безнадійно руки, бо не знала, що їй судилося завтра...

Народний клич — «смерть польській шляхті!» — як грізний привид стояв перед кожним паном, проникав за товсті мури, і не було від нього ні захисту, ні рятунку. Люті повстанці руйнували вщент усе, щоб духу панського не залишилося...

А втім, мури лубенського замка князя Вишневецького були цілком надійні. Їх захищало кілька тисяч добірного княжого війська. Полковник Чарнецький, що був гостем князя і керував безпеченством замка, теж воїн хоробрий і бувалий, який не раз розправлявся в боях з татарами й козаками, знав усі їхні хитрощі. За мурами лубенського замка, слава богу, можна почувати себе в цілковитій безпеці. А проте господар замка і загарбник майже

всієї Лівобережної України, ясновельможний князь Вишневецький, ось уже другий день ходить понурий, грізно насупивши брови. Якась нав'язлива думка затьмарює княжі очі. Ні розважлива княгиня Грізельда, ні двірські веселощі, ні поради й гарцювання улюблених княжих гусарів — ніщо не веселило його ясновельможної княжої милості. Князь Ярема хмурився.

— Нехай пан бог оберігає його дні, — співчутливо шепотілись по кутках його близькі та родичі. Прокляті хлопцї! Звичайно, не хто інший, як вони, турбують князя своїми злочинницькими діями. Той лотр і зрадник Хмельницький проголосив себе хлопським гетьманом і... Хто знає-відає, чоґо можна сподіватися Жечї Посполітїй, коли розгортаються такі небезпечні події? Все хлопство наче пошало. Повстання — мов та гідра. Тільки-но стяли Наливайка, як на його місце — Гуня з Острянином. Розбили цих — а тут уже, дивись, Хмельницький... Панські замки — це поодинокі острівці серед розбурханого моря. Так і сподівайся, що набіжить хвиля і залле, затопить, розтрощить усе впрах, що й слїду від панства не залишиться. Дрібна шляхта звідусіль утікає, збігається до замків...

Та що з того? Великі пани Потоцькі, Калиновські й багато інших — зледащили. Один князь Ярема по-справжньому тримає в руках меч... О, князь Ярема — звитяжний воїн!

Двірське панство намагалось лестощами розрадити князя. Але й лестощі не допомогли.

Ярема вперто мовчав, зневажливо пропускаючи те панське базікання проз вуха, і хмурився, без кінця хмурився.

На десятий день, відтоді, як похмурий князь згубив свій спокій, пізно ввечері приїхав пан Чарнецький. Поміж двірським панством зараз же пішли чутки, ніби пан полковник щасливо виконав якоесь дуже небезпечне важливе доручення і привіз князеві Яремі втішні вісті. Мабуть, що це було близько до правди, бо Ярема немовби ожив і повеселішав. Звелів зараз же просити Чарнецького до себе.

Полковник навіть не встиг обтрусити з себе дорожньої пилюги. Стояв перед князем Яремою в покоях так, як був, у простому гусарському плащі. Схудле, почорніле від дощів і нестач важкого подорожування обличчя з темними синцями під очима проте не втратило рис загартованого в боях і походах суворого воїна.

— З якими вістями, пане полковнику? — спитав нетерпляче князь Ярема, махнувши рукою на поклін і привітання полковника.

Пан Чарнецький спокійно витримав пронизливий погляд моторошних зелених очей князя і з гідністю, твердо доповів:

— З поганими вістями, наш яснowelьможний княже.

— Знаю, пан полковник не звик прикрашати правди, — гірко усміхнувся князь Ярема.

— Нема чого прикрашати, княже! Хлопство піднялося по обидва боки Дніпра, Хмельницький веде Січ, Кривоніс лютує на Поділлі

й на Волині. З полум'ям і димом наших замків встають до неба зойки і прокляття нашій золотій ойчизні. На згарищах лежать замордовані шляхетські жінки і діти. Шляхетська кров ллється річками і кличе до помсти, а наші ясновельможні пани гетьмани тимчасом...

Чарнецький замовк, шукаючи відповідних слів для свого обурення.

— Пан полковник може говорити мені все,— кинув Ярема. Його маленька сухорлява постать пересмикувалася в конвульсіях ледве стримуваного гніву.

— А наші ясновельможні гетьмани тимчасом, — продовжував Чарнецький, — точать образливі, несумісні з гідністю благородного воїна, бабські лясн про небезпечність ворога, замість того, щоб гарматами і шаблями розігнати хлопську наволоч.

— Хмельницький хоробрий і хитрий, а до того ще й розумний ворог, — зауважив Ярема. — Цей не дасть себе зловити так, як Наливайко... Ясновельможні гетьмани не даремно квокчуть. Цей шуліка вирве не одно курчатко у наших паніматок-квочок...

— На шуліку треба грізного орла, ясновельможний княже, — патетично вигукнув Чарнецький. Ярема бридливо потиснув плечима.

— Орел не буде захищати квочок. Орел вилетить лише тоді, коли його покличе ойчизна... І не будь я князь Ярема Вишневецький, хлопство прокляне той день, коли воно наважилось підняти руку на ойчизну. Пан полковник виконав моє доручення?

— Богун у замку, найясніший княже, —
вклонився Чарнецький.

— Увести! — Очі князя спалахнули хижим
загадковим блиском.

Тимчасом у замку, серед панства, промай-
нула нова чутка, ніби пан Чарнецький, повер-
таючись з обозу коронного гетьмана пана По-
тоцького (куди він був посланий з важливими
князівськими листами), пострічався в дорозі
з таємними козацькими послами до самого
короля. Посли мали при собі таємну відповідь
на таємну згоду короля потурати хлопству в
цьому небезпечному бунтарстві, аби винищити
все неугодне королеві панство.

Яка ганьба! Хлопський король!

Усі надії місцевого панства покладались на
Ярему. Князь Ярема не дасть загинути шля-
хетській вольності. Зловлені послы козацькі
мають посвідчити перед князем слабкість ко-
роля... Тоді орел вилетить на помсту, і грізний
меч його впаде на голови чужих і своїх ворогів
шляхетської ойчизни. Серед зловлених послів
козацьких, кажуть, є цей зраїця і драпіжник,
хлопська душа, Богун, який торік утік, знехту-
вавши милістю і довір'ям свого князя. Мало
йому честі було служити Яремі, невдячний па-
холок! Потягнуло до Хмельницького... Нехай
тепер послужить з ласки княжої на палі. Всі
ці теревені панського дозвілля в дійсності мали
далеко не такий привабно романтичний вигляд:
Чарнецький їздив до Потоцького, ніяких пос-
лів козацьких він не бачив і не чув, а що Бо-
гун у замку — то це правда. Мстива і всевлад-
на рука Вишневецького дістала козака в до-

розі, ледве він з'явився на Лубенщині з універсалами Хмельницького, дістала зрадою, за гроші, але... Пан Чарнецький міг повеличатися: він привіз Яремі Богуна, того невовимого страшного Богуна, про якого в замку ходили легенди, ніби сам сатана у пеклі загартував йому руку й серце, і через те нема такої шаблі, яка могла б його взяти в чистім полі, і нема на світі тої панни, яка могла б розтопити його серце чарами кохання.

Князь Ярема стояв біля вікна, глибоко замислившись, коли до княжої світлиці ввели Богуна, міцно зв'язаного сирицею. Два княжі гайдуки, озброєні з голови до п'ят, вели його на залізнім поводі. Богун був без шапки, в простій козацькій свиті; давно неголений чуб нагадував вороняче крило; середній вік лише справніше обточив його немов вилите з бронзи тіло, наділив його сповна козацькою силою, відвагою і завзяттям, зробив привабливим для жінок і страшним для ворогів. Спокійно, навіть гордо, пройшов він кілька кроків по світлиці, кинув оком на суворий стрій княжих покоїв, де переважала розвішана по стінах зброя, і мовчки став перед князем. Ні безсонні ночі, ні ганьба полону, ні те, що він попав зв'язаний в руки своїм ворогам, ні глум і приниження, яких йому довелося зазнати від Чарнецького в дорозі, — ніщо не могло зламати тої вищості, того байдужого презирства і мужності, що іскрилися в погляді бранця. Князь Ярема метнув своїми зеленуватими очима на приведеного Богуна і мимоволі довго милувався цим безбоязним відважним козаком.

— Розв'язати, — звелів він по хвилі гайдукам.

Пан Чарнецький інстинктивно поклав руку на держак своєї шаблі. Вишневецький спостеріг цей рух і саркастично посміхнувся. Що міг зробити неозброєний Богун? Нічого. Поки гайдуки звільняли Богуна, Ярема тимчасом роздумував. В його уяві вставали одна по одній непривабні картини внутрішнього політичного життя країни...

...Зубожений, доведений до одчаю великими поборами польський посполитий люд бунтується. Бунти тліють, мов та підсушена губка, спалахують з найменшої причини... Дрібна шляхта зледащіла, опустилася: кожен мріє бути «крулем». А вельможне панство тоне в розкошах, марнує час у хвастощах, інтригує при дворі безвільного короля, лестощами випрохує титули і нагороди, віддавши на волю найманцям-ландскнехтам оберігати свою честь і спокій... Яка ганьба! Їм байдуже, що козацький край, — найкраща, найкоштовніша перлина королівства — горить в огні найлютішого повстання... Вельможне панство має про запас Ярему. Шибеницями і палями треба розмовляти з бунтівливим хлопством... З живим тілом, з жилами і кров'ю треба виривати дух сваволі. О, Ярема уміє це робити! І він зробить. Де пройдуть полки Яреми — там трава не виросте... Він навіки втихомирить Січ — це розбійницьке свавільне кодро — шибеницями і палями доб'ється покори бунтівливого хлопства, а Хмельницького на прив'язі приведе в Варшаву і кине в ноги безвільному королеві...

Князь Ярема Вишневецький не буде просити королівських милостей і нагороди. Він сам уміє нагороджувати вірних слуг. Шкода, що багатьох славних воїнів не стане в залізних полках. Хмельницький — не Косинський. І нема в цьому нічого неподобного для княжої честі, коли він, князь Ярема Вишневецький, маючи на оці благо королівства, обіцяє виправити в сеймі цьому хлопіві, Богунові, — до речі, хороброму воїнові, — скасовану посаду старшого й козацьку булаву за голову Хмельницького... Там, де це вдається, хлопів треба бити їх власними хлопськими руками.

Ярема ще раз пильно змріяв Богуна своїм гострим пронизливим поглядом, — хотів проникнути в саму душу, — тим поглядом, від якого навіть пан Чарнецький обливався холодом. Розв'язаний Богун сміливо витримав цей погляд, не змигнувши оком. Віра в свою силу, своє право, холоднокривність воїна, який нічого не боїться і не розгублюється перед найстрашнішим ворогом, козацька гідність і, нарешті, сповнене краси сміливе обличчя — все в цій мужній постаті подобалось Яремі.

«Справжній воїн! Таких би воїнів побільше Жечі Посполітій. Шляхетська нобілітація облагородила б його минуле...» Ярема подав знак Чарнецькому: «Вислати гайдуків за двері».

Здивований, але звиклий до послуху, пан Чарнецький виконав наказ. Тепер у світлиці не було сторонніх вух.

— Ти знехтував виявленою до тебе милістю... Покинув моє військо. Мало того, взявся бунтувати моїх хлопів... Знаєш, що тебе чекає

паля? — уривчасто спитав Ярема, ближче підступаючи до Богуна. Бранець з гідністю вклонився.

— Знаю, князю. Справжній воїн ніколи на ліжку не вмирає... А б'ється він завше там, де йому велять його лицарська совість, честь і переконання.

Ярема їдко посміхнувся.

— Твоє лицарство могло б придатися тобі в інших умовах... Ти цього не врахував. А тепер мені доводиться таке добро на палю садвити, воронам і гракам задарма віддавати.

— Княжа ласка, — зухвало повів плечима бранець. — У мене був дід козак, і в нього завше була така приказка: «Краще гракам, ніж ворогам».

— Твій дід дурень був, — крізь зуби процідив Ярема. Пройшовся до вікна й назад, до Богуна, немов збираючись з думками. Тепер в зелених очах князя світилася скрадлива ласкавість.

— Ти заслужив палю. Але ти хоробрий воїн. А я люблю хоробрих воїнів і поважаю мужність, звідки б вона не походила. Хіба нашій матеї-ойчизні не потрібні сміливі відважні лицарі? Подумай. Ти міг би покрити свій важкий зухвалий злочин, заслужити милість короля й увічнити своє ім'я навіки. Шляхетський герб і слава покладуть основу для нового роду Богунів...

— Що я мушу для цього зробити? — нетерпляче перебив Богун.

— Привезти нам голову зрадника Хмельницького. Нам голова — тобі булава...

— Голова за булаву! — глузливий сміх козацький дзвінким ляпасом хльоснув Яремі в обличчя. — Мала плата, ясновельможний княже, за голову Хмельницького! Хмельницький хоче Україну аж по Львів... За таку голову не соромно віддати ціле королівство та ще й на придачу короля!

Смертельно блідим стало обличчя князя. Ярема довго, безпомічно ворухив губами, поки зміг, нарешті, вимовити:

— На коліна, хлопе!

— Стаю тільки перед богом, та й то по охоті, — гордо відказав Богун, випростовуючись на весь зріст; очі його горіли страшним вогнем жагучої ненависті.

— На палю! — прошипів Ярема, задихаючись від гніву.

— Гей, гайдуки! — гукнув Чарнецький, і одночасно блиснула його вихоплена шабля.

Але рука полковника не встигла звести шаблю. З нелюдською силою Богун схопив Чарнецького за зап'ясток: шабля випорснула, підхоплена козацькою рукою.

— Раз мати родила, раз і помирати! — Одним стрибком козак опинився біля грізного Яоєми. Блиснув кривий Яоємин ятаган, подарунок татарського хана. Стукнули шаблі, викрещуючи першу ісков смертельного бою. Відбив Яоєма перший Богунів удар, бо й сам був звитяжний воїн у боях.

А вже ззаду на Богуна набігали вірні княжі гайдуки.

— Беріть живим! — наказав Ярема.

Та ще не вродився той, хто міг би взяти Бо-

гуна в бою живим. Є ще в козака для князя про запас удар, від якого ні один у світі не вбережеться. Богун націлився, махнув шаблею, а потім раптом, блискавично, на льоту, перехопив свою страшну зброю з правої руки до лівої і, маючи тепер перед собою ліве плече князя, вдарив по ньому з усією силою козацької ненависті.

— За тебе, Богдане! — вигукнув Богун.

Захована під кунтушем сталева сорочка князя на лівому плечі залилася кров'ю. Ярема похитнувся. Ойкнув пан Чарнецький з гайдуками.

— Єзус, Марія! Захищайте князя!

Знетямлені вірні гайдуки кинулись наосліп: захистити або вмерти. Та Богун не думав більше нападати. З незвичайною спритністю, мов вихор, крутнувся він, відбиваючи удари засліплених страхом гайдуків, пробив собі дорогу до вікна, і коли в світлиці гримнуло два постріли — Чарнецького і Яремин, — Богун уже був за вікном, укритий вечірнім сутінком.

І пропав слід козака. Обшукали в замку кожну п'ядь землі, всі сховища — пішов, немов у воду.

— Характерник, — тихо з жахом шепотілись поміж себе гайдуки.

Тієї ж ночі, перед ранком, замкова сторожа випустила з замку сварливого нетерплячого кооунжого з двома гусарами. Ставний молодий кооунжий вимагав скоріше опустити звідний міст.

— Гей, там! Швидше чухайтесь! Погоня! Напали на слід Богуна! — І вихором проско-

чив по той бік замкових валів, збиваючи з ніг сторожу. Вихопившись аж ген за місто, молодий хорунжий обернувся на коні до замка. Глузлива посмішка заграла на його сміливому обличчі.

— До кращої зустрічі, пане Чарнецький!

На ранок у замку знайшлися три трупи, недолічилися трьох коней і двох конюхів з двірської челяді.

II

Весна застелила степ зеленим несходимим килимом. Нема йому кінця-краю. Так просторо й вільно у степу, що, здається, дай сюди людей з усього світу — і всім вистачить місця для вільного щасливого життя.

Аж ні — степ не вільний. Степом ішло військо. Два дні тому¹ вранці січове товариство вислухало на майдані подячний молебень святій покрові про дарування перемоги над ворогом. Січовий панотець Микита нашвидку, підтикавши ризи, з-під яких видно було добрячу козацьку шаблю, окропив святою водою козацькі лави. Виїхав наперед війська козацький гетьман Богдан-Зиновій Хмельницький. Махнув булавою.

— З богом, товариство!

І чотири тисячі січового товариства, з арматюю, з усім бойовим припасом відділились від Великого війська запорозького і під голосний

¹ 10 квітня 1648 року похід Хмельницького на Жовті Води.

поклик бойових сурм вирушили з Січі в похід, на славу і на смерть, за волю України

Військо йшло вже другий день, з короткими перепочинками, поспішаючи до Кодака. Пильно чатували в степу вислані вперед і на обидва боки козацькі роз'їзди.

Шпиги гетьмана Потоцького (прикуті в обозі до гармат) виказують: «Вислав гетьман свого сина о десяти тисячах, жеби заступити козакам дорогу на Кодак...»

— Не бачити тобі, стара халяво, Кодака! Даремно той твій жовторотий горобець, синок, допріж часу нахваляється.

Хмельницький прискорив марш. Незабаром і Кодак з'явиться. Нараз гостре Богданове око здалеку помітило в степу підозрілий рух кінноти.

— Татарам Тугай-Бея ще не час тут бути... Невже встиг Потоцький?

Загін, близько двох сотень, видно, недобачав того, в якій грізній небезпеці опинився він, безпечно перетинав шлях, відходив від Дніпра і заглиблювався в степ.

Передові дозорці причаїлися — їм був наказ: «Помічених окремих супротивників і шпигів ловити без гвалту, купне ж військо в жодному випадку не полахати й о тім, не гаючись, одразу сповіщати...»

По знаку Хмельницького від головного Стеблівського куреня відділилося дві кінних сотні. Загін продовжував свій рух, не відаючи того, як козацькі сотні відірвалися й відразу зникли в степовій глибокій балці, що підковою заходила на ворога ззаду і на правий бік на-

перехват. Козацький слід знайшовся аж тоді, як ворогові близько за плечима блиснули козацькі шаблі й розітнувся громовий голос Богдана.

— Почастуєм польську шляхту, лицарі-молодці!

Застуканий зненацька ворог обернувся лицем до козацької лави і так, скупчений, в німому здивуванні застиг на місці. Один лише молодий ставний хорунжий, краса польської гусарії, мабуть, знетямившись від сорому, що так необачно дав себе зловити, вимкнувся з рядів своїх жовнірів і, підстороживши коня, погнав наосліп, просто під козацькі шаблі.

— Це мій! — гукнув Хмельницький, направляючи свого коня назустріч.

Метнулись підострожені коні. На льоту покрили віддаль, що розділяла обох противників. Хмельницький вже був наготовився піднести шаблю, щоб одним ударом по-козацькому прийняти ворога... І раптом... Що за вража мати? Шабля молодого хорунжого сковзнула в піхви, а натомість пролетіла вгору його шапка.

— Згода, батьку! Згода! — привітався радісний Богун, щиро сміючись з своєї вигадки.

— Слава війську запорозькому!!! — гукали переодягнені богунці.

Здивований Хмельницький осадив коня.

— Цур тобі, Іване! Що це за комедія?

— Сам здоровий бачиш, в панів повдягалися, — пояснював Богун. — Хлопці голі, все Яремина челядь, по лісах тинялися, де їм своєї

одежі набрати? А панської вистачить. Молодці на руку гожі: ріжуть панів, як поросят на великдень!

— Щастя, боже, на почин! — пожартував Хмельницький. — А нам добра сотня молодців не вадить...

Старі друзі-побратими сердечно обнялися, не сходячи з коней.

— Що чувати з ляхами?

— Певного нічого, гетьмане. Я там трохи, ненароком, погостював у Яреми і коли вже вивабрався сюди — в дорозі чув...

Богунові відомості збігалися з тим, що знав Хмельницький.

— Думаю, ляхів нам зустрічати недалеко, — міркував Богун. — Я так, не в зневагу тобі кажучи, гетьмане, вже й місце знайшов для зустрічі...

— Де саме?

— Жовті Води.

Козацький вождь на хвилину замислився. Позиція, що її пропонував Богун, являла собою висоту, подібну до півострова. Річка Жовті Води ділилася тут на два рукави: західний — річку Жовту, і східний — Очеретяну балку. Висота, оточена з трьох боків — східного, південного і західного — річками, була панівною в цій місцевості. Позиція дуже зручна тим, що тут і ліс, і вода, і пасовисько для коней, і, крім того, вона лежала на широкій битій дорозі на Січ. Молодому Пстоцькому не минути Жовтих Вод. І коли тут добре окопатися, поставити гармати, то...

Проникливий розум і військовий досвід

Хмельницького відразу оцінили всю вагу вибраної Богуном позиції.

— Кращого місця для зустрічі, як ти, Іване, вибрав нам, мабуть, і не знайти, — схвалив він Богунову пропозицію. І підсилене загоном Богуна козацьке військо рушило.

— Через Кодак — на Жовті Води.

III

В козацькому таборі, на Жовтих Водах, панувала незвичайна тиша. Не видно було людей, не чути гомону і криків, навіть коні не іржали.

Козацьке військо, розташоване чотирикутником, окопавшись валами і отаборившись своїм звичаєм з возами та виставивши на валах гармати, стояло готове до бою.

Богун з обозним Чорнотою вдвох спостерігали з високого дерева за підходом польського війська. Усе йшло так, як передбачав Хмельницький. Стефан Потоцький, не підозріваючи козацької засідки, вів своє військо просто на козацький табір. Ось воно вже підійшло до річки Жовтої. Почало переправлятися на лівий берег. Гарячий молодий Чорнота хвилювався:

— Тепер саме бити їх.

— Нехай розділяться по половині... — Богун пильно слідкував за переправою. З подвійною обережністю вимірював він силу ворога. Хмельницького не було в обозі. Вони обидва з Чорнотою порядкували військом. Гетьман поспішив учора до Дніпра, у Кам'яний Затін, назустріч реєстровим козакам, що, зражені за-

проданцем, генеральним осавулом Барабашем, пливли сюди під польськими знаменами на з'єднання з Потоцьким. Хто знає, може, там проллється братня кров? Тоді боротьба затягнеться. Силу рідних людей берегти треба... І Богун, який ніколи не знав міри молодецькому завзяттю, розважно вичікував слухної хвилини.

— Ти дивись-бо, що воно там робиться? — понукував його раз у раз Чорнота. — Бачиш, ляхи, либонь, назад повертають.

— Бачу.

Кілька кінних корогов, що вже були перейшли на лівий берег Жовтої, раптом повернули знову через річку, до правого берега. Виходило, що Потоцький якимось довідався про розставлену йому козацьку пастку. Тепер він відійде назад і, звичайно, з'єднається з головним коронним військом.

«Прикувати до табору», вирішив Богун.

— Доведеться нам, Івасю, стати трішечки на хвіст ляхам... Нехай подождуть батька, — радився з Чорнотою.

— Давно пора! — зрадів Чорнота.

І розімкнувся козацький табір. Ринула добірна запорозька кіннота. З гуком, свистом одним махом доскочила до польських корогов.

— Не шкодуйте шабель, молодці! — літав попереду призовний поклик Богуна.

— На погибель ляхам! — обізвались до нього ліс і поле.

Обернулися чванливі пани. Панський гонор! У кожного шапка закосичена пером. Лють до хлопа пориває взятися за шаблю.

— Смерть ребелії!

Першим кинувся наосліп пан Чарнецький, а за ним і все засліплене від люті панство кінно вдарило на козаків. Застогнала земля під кінськими копитами обох сил — козацької і панської. Міцно зійшлись вороги. Зразу рубнулися стіна на стіну, а потім немов вихорцем усіх порозмітало — один на один: пани ладні були втопити в холопській крові свою лють; козаки шукали слави, перемоги й погибелі на панів.

— Га, сто дяблів! Ти вже тут, головорізе! — кричав Чарнецький, пробиваючись до Богуна. — Тепер я вже не випущу тебе з своїх рук!

— Моє шанування пану. Прошу подождати трохи, — глузував Богун. — Ось я лише впораюся з панськими собаками і тоді до послуг пана!

Чарнецькому так і не довелося зійтися з Богуну. Не зважили пани козацького завзяття. Не в добрий час зустрілися. Порозмітала їх козацька сила. Багато шляхти наложило головою. Недобитки кинулися врозтіч, через воду, до правого берега. А за ними й пан Чарнецький — втікаючи, згубив свою полковницьку з пером шапку в Жовтих Водах. Перемога підбадьорила козацтво. Проте Богун звелів не переходити на правий берег. Там стояла вишкочована міцна, загартована в боях, піхота з гарматами, прикрита по боках добірними драгунськими й гусарськими полками.

— Нехай пани самі подумують, як їм утікати, — розсудливо доводив Богун захопленому першим успіхом Чорноті.

Десь от-от мав підійти з військом і Тугай-Бей. Та й сам Хмельницький — така була Богунова думка — повинен би повернутись не з порожніми руками... Велику справу задумав Богдан! Тут не можна легковажити. І обережний Богун обмежився лише тим, що порадив Чорногі підвести козацький табір на ніч ближче до берега. Тепер польський обоз був скований на очах.

Находив вечір. Коронне військо Стефана Потоцького, розхолоджене невдалим боєм на переправі, окопувалося на ніч. В козацькому таборі по-старому не чути було ні співів, ні криків, не виїжджали з табору охочі молодці помірятися з паном козацькою силою. Лише де-не-де обізветься до своїх козацький вартувий, — і знову все затихне. Тихо здіймалася ніч над берегами...

На ранок Стефан Потоцький зібрав своїх військових порадників. Справи коронного війська виглядали вкрай погано: спереду, на висоті, стояли козаки; праворуч була річка Зелена, приплив Інгульця, рівнобіжна до Жовтих Вод; ліворуч простяглася глибока балка Княжі Байраки, вкрита непрохідним лісом, замкнена річкою Великим Омельником; скрізь, праворуч і ліворуч, глибокі трясовини — багнища. Податися вбік, щоб обійти козацький табір, неможливо. Єдиний вихід — назад.

— Що маємо діяти, панове? — питав своїх порадників молодий Потоцький.

— Подвоїти свою мужність, вийти з табору і розбити хлопську наволоч, — пропонував пан

Чарнецький, палаючи жадобою помсти за вчорашній бій на переправі.

Пан комісар Шемберг був іншої думки:

— Дніпром до нас поспішають разом з рейтарами реєстрові козаки. Для чого легковажити? Моя думка, краще закріпитися і чекати допомоги.

Поміркованість пана Шемберга взяла верх. Збили міцніше вози. Поставили вартові корогви. А вся решта війська стала до роботи — виводила земляні вали. Пихаті вчора пани скидали свої кунтуші і, закотивши рукава, для прикладу іншим, брались за лопати. Працювали безперервно до полудня. Під полудень на горизонті знялась курява. За всіма прикметами сюди йшло військо. Курява наближалася — росла надія.

— Підмога йде! Підмога!

Згодом у куряві зачорніла суцільна маса грізної великої числом кінноти.

— Ми врятовані! — Пани на radoшах обіймалися.

— Тепер ми канчуками розженемо хлопську наволоч!

— Хмельницького на палю!

— З того лотра, Богуна, з живого здерти шкуру!

Кіннота порівнялася з коронним військом, підкинула шапки вгору, збудила своїм криком бойовим усю околицю...

— На рани боскі! Що то є! — Сподівана допомога на очах всього здивованого панства поминула польський табір і, не зупиняючись, вихором промчала до козацького обозу.

— О, зрадливі пси! — стогнав від люті пан Чарнецький.

Крик одчаю і прокляття звис над польським табором.

— Зрада-а-а!!!

Його заглушив козацький крик бойової зустрічі і братнього єднання.

— Слава-а-а!!!

Козацький табір клетотів, мов відголос близької бурі. Повітря гуло, насичене радісними вигуками й привітаннями.

— Здоров, Ганджа!

— Здоров, Кривуля, вражий сину!

— Вирвихвіст! Добрина! Тур! Здорові, братчики!

— Привет с Великого Дона Помагайбе!

— Стенька, язви тя чума! Друже мій єдиний! Знову заманулося до нас?

— Пришел, ядрена душа! И товарищей привел!

— Спасибо, батько нас с дороги подобрал... На себя охулки не положим. Панов крушить рука чешется!

Хмельницький поспішив знайти в обозі Богуна. Він, здавалося, підріс тепер на цілу голову — виросла враз козацька сила, подвоєна енергія горіла в його вольовій рішучій постаті. Ніколи ще раніше Богдан не був таким веселим.

— Як наші ляхи тут поживають? — питав він Богуна по тому, як вони на radoщах обидва обнялися.

— Ляхи наші, гетьмане, дуже гонорові ста-

ай, — сміючись, сказав Богун. — Не хочуть самі штанів скидати...

— Скинемо! — погрозово гукнув Хмельницький. — Я з самого Потоцького штани скину... На гум усій Польщі!

І коли вже трохи заспокоївся, провадив далі:

— Спасибі Тугай-Бею, дав мені під козаків п'ять тисяч коней, а то б сьогодні не поспіли... Ми вже йому за це п'ять тисяч панів одсиплемо, хай знає нашу добрість. Завтра починаємо генеральну баталію. Тобі, Іване, буде багато діла. Бери вночі піший загін козаків і нишком, тут мені тебе не вчити, виводь його болотами...

— На Княжі Байраки? — підказав Богун.

Хмельницький схвально посміхнувся.

— Недарма ж ото про тебе кажуть, що ти характерник. На Княжі Байраки. Засядь там — і пильнуй. А втім, роби, як сам знаєш, коли збиті назад ляхи покажуться в чистім полі...

— Будь певен, гетьмане. Поля їм не бачити, — пообіцяв Богун, красномовно поклавши руку на руків'я своєї шаблі.

— Отож і я так думаю. А щоб панам не соромно було згадувати, що їх побив простий козак, то я придбав тобі оцю річ... Гей, молодці! Усе славне запорозьке товариство, чуйте! — зринув над табором громовий голос Богдана. — Годиться нам козак Богун полковником?

— Годиться, батьку! — покритв його одностайний вигук усього козацтва.

— Прийми! — І гетьман урочисто, на очах усього війська, вручив Богуну полковницький пірнач. — Носи його, полковнику, на страх ляхам, на честь і вічну славу Україні.

— Слава!!! — підхопило все козацтво, вкриваючи хмарами шапок ясне прозоре небо.

Стояла тиха зоряна травнева ніч. У балці Княжі Байраки, що місцями сягала шістдесяті сажнів глибини, було темно, мов у домовині. Глибокі болота, провалля й урвища, порослі густим лісом, поховали тут не одну душу, що попадала сюди вночі. Недоброї слави зажила собі балка. Пропаші душі стогнали і ридали в лісовій темряві так моторошно й страшно, що найодчайдушніший козак, який нічого в світі не боїться, проїжджаючи вночі повз Княжі Байраки, хрестився і швидше підганяв коня. Але цієї ночі вся нечиста сила десь зникла. Натомість було чути приглушене глибиною балки рипіння пилок, стукіт сокир, хряскіт поваленого дерева... Це Богунів загін готував Потоцькому «перейму».

— Не жалійте кілля, молодці! Насаджуйте густіше, щоб паг який бува на вас не образився, що ви йому кола не затесали... — І сам Богун показував, як слід розставляти в хитро споруджених вовних ямах гострі палі, як рубати, споруджувати засіки. До ранку вся балка являла собою хитро споруджену страшну пастку, в багатьох місцях пересічену непрохідними для обозу засіками, оточену густими вовчими ямами.

На світанку юзацькі дозорці перейняли

переодягненого старцем посланця. Пани сповіщали коронного гетьмана Потоцького про свою велику скруту.

— Ніхто вам, панове, не допоможе, ні коронний гетьман, ані святий бог! — глузували Богунові козаки і водили посланця, показуючи йому свої споруди.

— Отут вам, ляхи, і скрутиться і змелеться...

Зловісно-червоно займався схід сонця. Сонце посилало на польський табір свої велетенські вогнисті стріли, що проймали серця жовнірів забобонним страхом. Білого дня стогнали в лісі сичі. Тихо, оглядаючись на панів, шепотілися проміж себе польські драгуни — українці.

— Як же нам проти своїх братів іти.

— Рука не підіймається.

Стефан Потоцький наказав виводити в поле полки. Виходили на праве крило грізні в блискучих шоломах, у важких залізних сорочках коронні гусари — надія всього війська, їх вів, щоб перемогти або померти, пан Чарнецький. Понуро ставали на лівому крилі драгуни пана Сапєги. В центрі лаштувалися гармати й піше військо пана Шемберга.

— Хлопи ще відчують нашу міць.

Молодий Потоцький ще не втратив віри в своє щастя.

Козацькі сурми грали до бою. Гримів перед полками могутній голос Хмельницького.

— Браття, славні лицарі низового війська запорозького, і ви всі, козаки, сини єдиної матері-України! Настав час нам міцно стати за наші козацькі вольності! Пани відібрали нашу

волю, честь і віру нашу православну, від батьків нам заповідану, гірше лютих і невірних басурманів під ноги топчуть... Обернули нас на своїх хлопів! Випалили і понищили наші мирні оселі! Погвалтували наших матерів, жінок, сестер... Невинна кров мордованих братів горить на наших стягах! Стійте сміливо проти чванливої лядської шляхти! Бийте ляхів, як батьки ваші їх били, нещадно! Пригадайте славу дідів ваших... Наливайка, Гуню, Острянина! Вони кличуть вас... Вперед, до перемоги!

Зашуміли козацькі знамена. Здригнулося поле. Грізний гомін бою прокотився з краю в край по всій околиці. Тисячі мушкетів вистрелили водночас, обволікаючи небо й землю порохом димом. Ішли разом піші запорозькі курені. Всі у сірих свитках, у білих, на смерть одітих, сорочках, поголені чуби. Ішли без вигуків, щільними рівними рядами.

Ударили польські гармати. Колихнулася стіна панцирних гусарів.

— Не бєндзе хлопам ласкі! — крикнув пан Чарнецький.

І панцирні лави рушили вперед; крізь дим, під рев гармат, котилася залізна хвиля чимраз дужче й дужче. От-от набіжить, ударить і потрощить впрах козацькі курені. Але напроти неї вже гримів Хмельницький:

— Піші курені, роздайсь!

Вихопилась козацька кіннота — немов скеля обвалилася, приймаючи на себе лютий вал.

— На бога! — зблід Стефан Потоцький.

Панцирні гусари ударились грудьми об скелю одномасної козацької кінноти, зіткнулися

на короткий час в гарячому двобої, змішалися й розлетілись безладними табунами, вкриваючи поле трупом. Не встигли приголомшені пани опам'ятатися, як знову жах скував їм руки і серця. Піші запорозькі курені громили центр. Драгуни пана Сапеги — українці — враз несподівано вимкнулися з поля, метнулись праворуч і з радісним покликом, що віщував кінець лядської неволі, поєдналися з козацькою кіннотою. Замовкли гармати.

— Гей, пани! Лишайте штани та соліть п'яти, бо далеко вам втікати! — глумилися заporожці.

Розбите польське військо утікало з поля. Недобитки знову замкнулися в таборі. Тоді перед польськими окопами почувся голос, що покрив собою клекіт битви:

— Згода, панове поляки, згода! Не будемо даремно проливати кров! — Хмельницький пропонував замирення. Козакам лишаються гармати — польське військо має вільний вихід.

«Корисніше нам зараз пристати на такі умови і відкупитися від безсумнівної загибелі, аніж полягти даремно і тим завдати шкоди цілій Жечі Посполітій», — умовляв пан Шемберг знавіснілого від горя Стефана Потоцького, який рвався в бій, щоб покрити смертю свій пекучий сором. Потоцький мусив підкоритися.

Польське військо відходило, радіючи, що так дешево відкупилося. Козаки здаля випроводжали непроханих гостей. Хмельницький дивився, як виходили з табору останні польські корогви, і обличчя його набирало зловісного вигляду.

— Даремно радієте, панове! Буде з вами те, що ви зробили з Наливайком, Павлюком, які повірили вашому слову...

— Які дурні хлопці! — тішився пан Шемберг. — За кільканадцять поганеньких гармат вони випустили ціле військо й додержують свого слова... Хвала пану богу! Ми їм покажемо, як діяти на війні, коли в нас буде перевага. Через тиждень ми зловимо цього горлоріза Хмельницького з усіма його підручними і закутих привеземо до Варшави разом з нашими гарматами..

Уже три милі віддаляли польське військо від ганебного поля. Ось уже й Княжі Байраки. Пройти цей моторошний яр — і відступ буде забезпечений.

— Може, пан комісар скаже, що там видно? — Потоцького непокоїла та жовта хмара, що ген-ген ззаду, з-за лісу, вихопилася. Досвідчений пан Шемберг глянув у той бік, звідкіль вставала хмара, й поточився на коні, синій і безпомічний. Незгамовний страх погнав його вперед.

— Татари! Прискорити марш! На бога, скоріше до балки! Станемо відбиватися...

Військо прискрило марш. Усіх охопила одна думка: «скоріше до балки».

— Скоріш, скоріш! — підганяв пан Шемберг.

Жовта хмара куряви, розгорнена півмісяцем, налітала ззаду й по боках. До задніх уже доносився знайомий бойовий татарський клич.

— Алла! Алла! Алла!

Задні натиснули на передніх. Поламали лад.

на короткий час в гарячому двобої, змішалися й розлетілись безладними табунами, вкриваючи поле трупом. Не встигли приголомшені пани опам'ятатися, як знову жах скував їм руки і серця. Піші запорозькі курені громили центр. Драгуни пана Сапеги — українці — враз несподівано вимкнулися з поля, метнулись праворуч і з радісним покликом, що віщував кінець лядської неволі, поєдналися з козацькою кіннотою. Замовкли гармати.

— Гей, пани! Лишайте штани та соліть п'яти, бо далеко вам втікати! — глумилися запорожці.

Розбите польське військо утікало з поля. Недобитки знову замкнулися в таборі. Тоді перед польськими окопами почувся голос, що покрив собою клекіт битви:

— Згода, панове поляки, згода! Не будемо даремно проливати кров! — Хмельницький пропонував замирення. Козакам лишаються гармати — польське військо має вільний вихід.

«Корисніше нам зараз пристати на такі умови і відкупитися від безсумнівної загибелі, аніж полягти даремно і тим завдати шкоди цілій Жечі Посполітій», — умовляв пан Шемберг знавіснілого від горя Стефана Потоцького, який рвався в бій, щоб покрити смертю свій пекучий сором. Потоцький мусив підкоритися.

Польське військо відходило, радіючи, що так дешево відкупилося. Козаки здаля випроводжали непроханих гостей. Хмельницький дивився, як виходили з табору останні польські корогви, і обличчя його набирало зловісного вигляду.

— Даремно радієте, панове! Буде з вами те, що ви зробили з Наливайком, Павлюком, які повірили вашому слову...

— Які дурні хлопці! — тішився пан Шемберг. — За кільканадцять поганеньких гармат вони випустили ціле військо й додержують свого слова... Хвала пану богу! Ми їм покажемо, як діяти на війні, коли в нас буде перевага. Через тиждень ми зловимо цього горлоріза Хмельницького з усіма його підручними і закутих привеземо до Варшави разом з нашими гарматами...

Уже три милі віддаляли польське військо від ганебного поля. Ось уже й Княжі Байраки. Пройти цей моторошний яр — і відступ буде забезпечений.

— Може, пан комісар скаже, що там видно? — Потоцького непокоїла та жовта хмара, що ген-ген ззаду, з-за лісу, вихопилася. Досвідчений пан Шемберг глянув у той бік, звідкіль вставала хмара, й поточився на коні, синій і безпомічний. Невгамовний страх погнав його вперед.

— Татари! Прискорити марш! На бога, скоріше до балки! Станемо відбиватися...

Військо прискорило марш. Усіх охопила одна думка: «скоріше до балки».

— Скоріш, скоріш! — підганяв пан Шемберг.

Жовта хмара куряви, розгорнена півмісяцем, налітала ззаду й по боках. До задніх уже доносився знайомий бойовий татарський клич.

— Алла! Алла! Алла!

Задні натиснули на передніх. Поламали лад.

Кінні змішалися з пішими. Забили весь обоз, що сам збився у вісім рядів. І вся ця позбавлена команди, нездатна ні на який опір, безвільна маса людей, коней і возів кинулася стрімголов у яр — Княжі Байраки.

Посипались татарські стріли. Обоз угнався головою в балку, залишаючи татарам свій беззахисний відкритий хвіст, і став: дороги далі не було. Упоперек балки чорніла козацька засідка — на три сажні в ширину — глибокий рів з насипаним по той бік високим прямовисним валом, вкритим гострим, нахиленим до ворога, частоколом. Пробратися крізь таку засідку годі й думати. Звернути в бік теж не можна; коні падали, вози сідали в грузькому болоті, в сухих місцях провалювалась земля, покопані й укриті вовчі ями приймали на гострі палі коней і людей. А всі схили балки очерились козацькими заставами богунців.

Козацьке «на погибель» потрясло Княжі Байраки. Багато шляхтичів в смертельній тузі, заломивши руки, проклинали свою долю і навіть самого бога. Стефан Потоцький намагався боронитися.

— Страміться, воїни! Краще смерть, аніж полон! — умовляв він легкодухих. Частина хоробріших замкнулася в чотирикутник: відбивалися мушкетами, шаблями, камінцями, глоблями від возів, — у зойках і прокляттях гинули приречені пани...

— Не шкодуйте шабель, молодці! — лунав нещадний голос Богуна.

Страшна Богунова шабля швидко пробила собі дорогу до Потоцького.

— Молодий ти ще, пане Потоцький, воювати з нами, козаками!

Посічений Потоцький зсунувся з коня під ноги Богунові. Уціліла шляхта склала зброю. Надвечір підійшло до балки головне козацьке військо. Хмельницький зустрівся з Богуном. Гетьман, здається, був невдоволений. Казав голосно, щоб полонена шляхта чула.

— Що це ти, полковнику, тут натворив? Я пустив ляхів додому, а ти взяв та й погромив їх, не зважив на моє слово...

— Не дочув твого наказу, гетьмане. Нехай уже ляхи мені пробачать... — не моргнувши оком, відповів Богун. Пан Чарнецький, свідок цієї розмови, люто скрегонував зубами.

— Пане гетьмане козацький! Польща і король ніколи не простять тобі цієї наруги!

Богунова рука потяглася до шаблі. Хмельницький відвів руку.

— Не можна, — зауважив напівголосно. — Мені треба чимось Тугай-Бею платити за коней... — І, обернувшись до Чарнецького, де стояв, опустивши голову, і пан Шемберг, голосно додав:

— Фініс коронат опус! Кінець — ділу вінець!

Полетіла від Жовтих Вод по всій Україні, переганяючи козацьке військо, радісна звістка: «Висипався хміль із міха та й наробив ляхам лиха». Пролунала слава і про Богуна. Через десять днів, під Корсунем, нова перемога відкрила славою козацьку зброю. Хмельницький виконав свою погрозу. Одягнені в довгі сорочки, сиділи верхи на гарматі, на потіху всьо-

му козацькому лицарству, горді польські воєводи — старий коронний гетьман пан Потоцький і пан польний гетьман Калиновський. Веселе козацтво розважалося...

— Гей, Потоцький, Потоцький! Розум у тебе жіноцький! Не годишся ти гетьманувати! Будеш тепер без штанів ходити та нашому батькові Хмельницькому годити!

— Не хотіли ви, панове, з нами козаками хліба-солі вживати! Поїдете тепер у Крим сирі кобилятини жувати!

За п'ять тисяч коней Тугай-Бей повів у Крим з собою вісім тисяч шляхти.

IV

Козацьке військо отаборилось у Білій Церкві. Підіймалася вся Україна, від Полтави до Дністра. До Білої Церкви щодня плавом пливли нові й нові ватаги збудженої «черні». Набиралися нові полки. Озброювалися. Хмельницькому було над чим подумати: справа вимагала взяти в одні руки весь рух, скерувати його до одної цілі. Полковники знемагали у важкій роботі формування за короткий час цілої, величезної у своїх розмірах армії.

Найбільше роботи припадало Богунові. Його слава відважного в полі, сміливого козака, вигадливого на всякі військові хитрощі, «характерника», слава, що закріпилась за ним на Жовтих Водах і під Корсунем, — збирала до нього одчайдушних сміливців, які мріяли зрівнятися з Богуном в козацькій справі. Полк

зростав щодня. Потрібен був міцний лад. Богун знав — не дарма ото він побував у Гуні, на Дону, і на Запорозжжі — завзятість непогана річ, та без козацької науки — і козак не козак. Попереду козацьку армію чекають тяжкі битви... Голим тілом їжака не вб'єш. А рейтарина чи ландскнехта, що цілий вік свій з мушкетом і шаблею не розлучається, і поготів не візьмеш. На силу — важить сила, з наукою, з хитрощами. І завбачливий Богун щодня водив свій полк у поле: вчив козацької науки, копав земляні вали, укріплення, показував, як брати ворога на хитрощі, зміцнював козацький послух.

Збирання козацької армії було в повнім розпалі, коли до Білої Церкви надійшла звістка: «Помер король Владислав IV». Звістка ствердилася перехопленим листом від брацлавського воєводи, пана Киселя. Зібралася старшинська генеральна рада. Багато нерозв'язаних, питань стояло перед гетьманом козацьким: як діяти далі, з чого починати, яких змін у королівстві можна сподіватися. Смерть короля диктувала нові плани. Війна проти панської сваволі, де, козацький гетьман сподівався, король буде посередником, тепер оберталася у війну проти цілої Польщі. Все це треба було зважити. Рада почалася так, як завжди. Генеральний писар прочитав перехопленого від пана Киселя листа. Потім гетьман повинен був ствердити від себе це важливе повідомлення.

— Панове товариство, всі полковники, отамани, осавули війська запорозького козацького! — поважно оповістив Хмельницький. —

Маємо незаперечні докази, що Владислав IV, з ласки божої, преставився...

— Туди йому й дорога! — випалив Чорнота.

— Здох пес, нехай і дух його не смердить, — обізвався Кривоніс.

Хмельницький, який звук уже до того, що його полковники висловлюють на раді всі свої думки вголос, провадив далі:

— Сам бог у своїй незвіданій милості є свідок нам, що ми стали до зброї, бо нас до того спонукали наші вороги, злюбливе панство...

— Не вмер Гаврило, то галушкою вдавило! — глузував Нечай. — І охота ж ото тобі, Богдане, артикули правити? Був король — ми били короля. Тепер королежат будем добивати. Один біс!

— Не займай, Нечаю! Попсуеш оказію, — благав Небаба, полковник чернігівський, що любив слухати складні промови.

— Віднині, як не стало короля і нашого господаря, — не моргнувши оком, вів Хмельницький, — совість наша чиста в зложеній йому присязі, і вольно нам тепер чинити так, як того вимагають край наш і козацьке наше право... Яка буде в тому ваша, товариство, полковники, отамани, осавули, рада?

— Може, почекаємо нового короля? — з осторогою порадив поміркований Кричевський:

— На біса твій новий король! — скипів знову запальний Чорнота.

— На ката він нам здався? — скочив Кривоніс.

— А як же? — реготав Нечай. — Може ж таки «найяснейший круль» дозволить декому хоч зад королівський облизати...

— Непристойні речі точиш ти, Нечаю! — загукали обурені голоси.

Рада поділилася. Помірковані схилялися до того, що «сходніше буде почекати виборів нового короля й на сеймі потвердити всі козацькі вольності». Прихильники Чорноти, Кривоноса й Нечая хапаються за шаблі.

— Годі! Досить з нас тих королівських милостей! Нехай ляхам буде Польща, а нам Україна!

Хмельницький терпляче слухав. Він, здавалося, не помічав того, як виринули пристрасті. Глибокі думи обіймали гетьмана. Перед ним, як перед тим казковим Святогором, — три дороги: по якій дорозі йти, де шукати щастя-долі знедоленій Україні? Чорнота, Кривоніс, Нечай, — кричать своє. Кричевський — свого хоче. Ян Виговський — шляхтич великого розуму, до справи козацької прихильний поіншому радить. А султан турецький з наших чвар з короною радіє, підштовхує нас в провалля. Ні, нам без помочі не встояти, коли на нас вийде сила всієї панської Польщі. Доведеться допріж цього трактувати з ляхами. Написати лист до короля, немовби він іще живий — що не проти королівства, а за кривди, заподіяні нам від панів, встали ми... Нехай у Варшаві думають, ніби ми за короля. А час своє покаже. Що це мій Богун мовчить сьогодні, наче в рот води набрав?

— Згода, товариство, згода! — звелась на

знак тиші булава. — Нехай наші вороги гризуться... Як ти думаєш, Богуне?

Окликаний гетьманом Богун підвівся. Завжди запальний у суперечках, він сьогодні кожне своє слово зважував.

— Багато говорити, гетьмане, а мало слухати. Я мислю так: поки світ стоїть — не буде братом козакові польський пан. Бити шляхту треба. Бити так, щоб не верталася назад вона в наш край ніколи, поки світу-сонця... А до того нам, панове товариство, полковники, отамани, осавули, відайте, годиться міцно готуватися. Армату добру справити. Лад козацький добре покріпити. Козакам би, поки збита в полі шляхта утікає, не давати по обозах шарити. Твердий козацький послух встановити. Бо пани добро своє нам залишають, а за тоє голови свої рятують... Силу лядську, головне нам, нищити! Народ пливе до нас з усього краю... Нещадима голь! Ні штанів, ні постолів, одна душа в тілі, саморобний спис або тесак — і весь козак. Тобі, гетьмане, це краще відати: велику справу зняли ми на нашій Україні... Не простять її тобі пани! І король ніколи не простить. Не встоїмо з нашим голим ненавченим військом проти сили лядської, коли на нас рушить вся велика Польща — військо добре спорядити слід нам. Низовому товариству ще раз поклонитися. На Великий Дон гукнути. Славні лицарі-донці учують голос наш, орлами прилетять. Одна козацька мати нас родила — одна кров і тут, і там... Тоді вивернемо вражу Польщу догори ногами, станемо на Віслі і скажемо: мовчіть, ляхи!

— Добре Богун каже! — почувлися схвальні голоси.

— Стоймо на тому, гетьмане!

— Чи всі на тому стоїте? Чи буде ще яка порада? — опитував усіх Хмельницький.

— Усі на тому стоїмо! Заганяй ляхів за Віслу! — вимагала більшість.

Поміркувані розважно поступилися. Воля більшості — закон. Хмельницький знову знайшов у собі незламну силу. Полковники, отамани, осавули знову бачили перед собою свого рішучого гетьмана.

— Не бачити ляхам України! На тому міцно будемо стояти всім нашим козацьким військом, до кінця... Виб'ємо з неволі лядської народ наш руський! Лядську славу заженем під лаву!

— На погибель ляхам! Слава! — привітала волю гетьмана старшина, і довго ще розносилися той клич, підхоплений козацтвом.

Полковники розходились. Справа ясна. Ляхів бити до кінця.

— А ти, Богуне, залишись, — казав Хмельницький. — Маю ще до тебе діло...

Залишилися віч-на-віч. Три глибокі зморшки прорізали впоперек чоло гетьмана. Казав роздумливо, по-дружньому.

— Знаю сам, Іване, що нележку справу взяли ми на себе. Багато ще проллється козацької крові... Ляхи по-доброму не відступляться, Думаю «покірного» листа їм написати, депутацію послати до Варшави — нехай бавляться. А нам тимчасом би універсалами народ увесь підняти. Військо добре спорядити. Низовому

товариству теж, — це ти добре намислив, — треба ще раз поклонитися. Донських орлів гукнути... Одна віра — один дух. За батька Гуні донці славно помагали — не відмовлять і тепер. Тож і думаю я, поки ми тут будемо ляхам точити теревені, зуби замовляти — кинься ти, Іване, нишком з моїми листами на Великий Дон. Приїхав я, мовляв, до вас, відомий вам козак Богун Іван, Гуні Дмитра, отамана славного, менший козацький товариш...

«...Кто из вас братья, донские рыцари, охотнейший горазд постояти за веру православную и вольности козацкие противо наших губителей панов лядских — тот пускай без промедленья прибывает к нам, до нашей компаней козацкой...» Тут це все тобі написано в листах. Їдь і швидше повертайся. Та щоб ляхи не прочули — по дорозі бережися. Листів явно не читай. Покажи охочим козакам — і там спали.

На другий день пішла чутка: «Скочив Богун кудись, невідомо, де його й шукати, бо гетьман чомусь розгнівався на нього дуже, каже: «Зловлю, до гармати прикую».

V

А через чотири місяці об'явився Богун. Чотири тисячі охочої донської «голитьби» — одчайдушних козаків — на потугу Хмельницькому вів завзятий молодий отаман Степан Разя. Славлять, ніби молодий отаман — великого розуму козак і в бою звитяжний воїн, що

й самому Богунові під пару годиться. Донці, вибравшись відомим шляхом з «Дону в Запороги», в кінці серпня поминули Січ, вийшли трохи вище, за Кодаком, до Дніпра; переправились на правий берег; і тому що обносилися в дорозі, не гаючись, поспішили до Хмельницького «покривать нужду козацкую». Богун дорогою відділився від донців, заскочив на Микитин Ріг, на Січ, довідався, що січове товариство відрядило Хмельницькому ще три тисячі добірних козаків і, задоволений, сам один уже продовжував свій шлях на захід.

Стояв погожий вересень. Політньому ще припікало сонце. Задумливо мріяли ліси. Обабіч часто зустрічались затоплені в зелені ряних садів хутори і села. Давно уже перестигли плодючі баштани. Покотом лежали незаймані густі родючі ниви, вкриті хмарами чорного крикливого гайвороння. Приклякле до землі колосся проростало. Ніхто не прибирав ряних садів. Догнивали подовбані птицею, поливані дощами соковиті кавуни і дині. Нікого не видно на нивах. Лише чорне гайвороння, стривожене вершником, здійметься хмарою на кілька верст в околиці, заслонить собою сонце, що аж темно в білий день, і довго-довго кружляє в небі, сповнюючи осиротілу землю своїм зловісним криком.

По селах і хуторах пусто. Наче чума людей повимітала. Пустками стоять скрізь позабивані хати. Не видно ні старого, ні малого. Тільки де-не-де, зрідка древній сивоусий дід, про якого й смерть, здається, вже давно забула, сидить — вигрівається на призьбі проти

сонця. Голубить і вчить свого маленького нетямушого правнука тримати в руках дідову люльку.

Проте вилюднені села часто оживають. Нехай-но появиться який необережний пан, як зараз же десь беруться, немов з пекла налітають, страшні в своїй невмолимій помсті люті повстанці. І тоді ні хрест, ні бог — ніяка божа сила — нічого не вдіють. В маєтках панських — самі згарища. На згарищах валялися ще недавно грізні зухвали пани й шляхетні ніжні красуні-панни. Лінивці пси стерегли їх, позіхаючи з нудьги, бо й без того мали скрізь добрий пожиток.

Богун їхав, не турбуючись про себе. Козацький одяг, добра шабля і слава цілком убезпечили його від усяких несподіванок. За Білою Церквою, на півдорозі до Пиляви, зустрів знайомого кобзаря.

— Здорові були, діду! Що чували доброго?

Сліпий кобзар, пізнавши Богуну по голосу, здивовано перехрестився.

— Свят, свят, свят! То ти живий?!

— Живий, діду, раз на коні їду, — пожартував Богун до старого.

Кобзар, не звіряючись на голос, поторкав живого Богуну за руку і аж тоді зайшовся радісним старечим сміхом.

— Ну-ну, це то штука?! А там чутка така пішла, ніби порубали вже тебе ляхи... Сам чув, як нахвалялися: «Нема вже вашого харциза Богуну. Уже й шкуру його запродали, псячим салом начинили...»

— Собака бреше — вітер розносить... — від-

махнувся на те Богун. — Як там батько наш Хмельницький поживає?

— Отаборивсь на Пиляві. Не гаразд чинить, нехай здоров буде наш гетьман, — нарікав кобзар. — Тепер саме бити б ляхів, щоб аж дрантя летіло, а він з Киселем та з комісарами торгується...

— Виторгують ляхи собі безголов'я.

— Дай їм боже! Бувай здоров, сину. Стрінеш гетьмана, скажи: «Пішов старий».

— Куди, діду, поспішаєте?

— До Києва. Угодничкам печерським поклонитися, — лукаво підморгнув кобзар.

— Щасливої дороги! — Розпрощавшись з кобзарем, що не інакше як виконував якесь таємне гетьманське доручення, Богун натиснув на коня. Жорстока посмішка на мить спотворила його лагідне обличчя.

— Пождіть, панове! Доберуся до Пиляви... Тоді дізнаєтесь, чому моя шкура продається!

Добрий кінь без попасу відмахував версту за верстою. Уже й сонце сідало за обрій. Час було подумати про нічліг. А Богун усе ще підганяв коня.

— Гайда, косю, гайда! Доберемось до Пиляви... Ото вже порадуєм ляхів!

Смеркало, запалювались зорі. Натомлених за цілий день коня і вершника потягнуло на спочинок. Кінь набавив ходу. Попереду бовваніли, обгортаючись туманом і вечірньою імлою, придорожні хутори. Запахло згарищем.

— Отут і заночуємо, — вирішив Богун, в'їжджаючи на хутір і пускаючи коня безлюдною вулицею.

На хуторі панувала мертва тиша. В жодній хаті не світилося. Богуна це мало турбувало: в кожній хаті знайдеться жменя пшона, — куліш зварити козакові, сало є своє в саквах, і для коня щось можна буде роздобути... Він уже спинився був біля навстіж розчинених воріт з наміром заїхати у двір, як раптом мертво тишу розітнув пронизливий одчайдушний крик. Не встиг Богун притримати коня — оглянувся: еге, ціла ватага озброєних списами людей обскочила його...

— Попався, вражий лях!!! — привітали однодушним покликом повстанці.

Хоч-не-хоч, а мабуть, доведеться почекати з відпочинком. Богун добув шаблю.

— Що тут за крик у вас, люди добрі? Хто серед вас старший, підійди сюди! — Владний голос і добута шабля справили потрібне враження. З ватаги виділився величезний на зріст, озброєний шаблею і мушкетом козарюга, з довгим запорозьким списом в руках.

— Еге, та це ж Богун! — скрикнув здивований велетень, звертаючись до своїх людей. — Здоров, братіку! Ото, не сподівався?!

— Вернигора?! — пізнав Богун запорожця. — Яким вітром тебе сюди занесло?

— А я, братіку, без вітру... Надокучило сидіти в тому курнику — Пиляві. Поки батько там зводить торги з ляхами, дай, думаю, вискочу подихати волею козацькою. Та так і подружився отут з добрими людьми... Тьху на мене! Ото, дурний! З того дива забув навіть привітатися... — І велетень-запорожець поліз до Богуна чоломкатись.

Люди тихо гомоніли, з пошаною розглядаючи славетного полковника. І трапиться ж таке! Ловили ляха, а самі попалися... Та ще кому? Самому Богунові!

— Кого ви тут частували, молодці? — питає Богун.

Його зацікавила людина, що звивалася в руках двох дужих хлопців. Невідомий знову спробував смикнутися — не вирвався і пронизливо завищав.

— То ми тут одного старця, утікав від нас, зловили... Дурно налякали чоловіка божого, — співчутливо казав Вернигора.

— Пустіть його, хлопці, з богом! — наказав він вартовим.

Пущений на волю старець радісно закульгав, утікаючи скоріше далі від небезпечного місця. Богун допитливо оглянув незугарну постать старця й, очевидно, щось смішне побачив у цій наляканій злодійкуватій постаті, бо голосно розсміявся.

— Звідкіля, дідусю, бог несе?

— До Києва, ясний паночку, до Києва, угодникам печерським поклонитися, — гугнявив старець, кланяючись і підбираючи поли своєї брудної свити.

Кінь Богуна ніби ненавмисне пересік дорогу божому каліці.

— Ось вам, діду, три червінці. Помоліться за здоров'я козака Івана.

— Простибі, ясний паночку, простибі! — Старець жадібно підставив пригорщі.

Опускаючи лівцею червінці, Богун правою рукою несподівано поцупив старця за волосся.

Вернигорі полізли рогом очі.

— Згинь, нечиста сило!

У божого чоловіка під сивим волоссям була зовсім молода русява голова, з виголеним польським чубом.

— Такеє-то, старче божий! — мовив на-смішкувато Богун. — Коли ти вже брав волосся, то було б тобі ще й другу голову взяти про запа ...

— Від кого й куди йдеш? — питав він зловленого шляхтича, проймаючи його своїм го-стрим, як ніж, поглядом.

Той мовчав, прикутий жахом до землі, не-спроможний поворухити губами.

— Вогню, хлопці! Покажемо йому, псявірі, на цім світі пекло! — гукнув страшний в своїй люті Вернигора.

— З листом від Киселя, брацлавського вое-води, на Москву, — насилу вимовив тремтя-чий шляхтич.

— Подай лист! — звелів Богун.

— Він там... у перуці... просе пана полков-ника...

Розпотрошити перуку — одна мить. Припе-чатаний гербом пана сенатора лист зараз же виглянув на світ.

— Ну, тепер ми вже якось обійдемося без тебе... — казав Богун, ховаючи листа. На гіл-ляку його, Вернигоро!

Невдаху-шляхтича схопили попід руки, і по хвилині він уже гойдався на гілляці.

— На добраніч, молодці! — Богунові час було відпочити, бо треба вставати на зорі. До Пиляви не близька дорога.

Невеличкий пилявецький замок у волинській глушині, — другий значний пан міг вік прожити й не почути про таку мізерію, — враз набув гучної слави. Все вельможне панство в цілій Польщі стривожено дослухалось до тих, часом невиразних, розголосів, що виносились за стіни замка. Там осів страшний Хмельницький. Ціле літо їздили сеймові комісари, їздив сам пан воєвода брацлавський, сенатор Кисіль — ганялися по всіх нетрах за козацьким гетьманом. Домовлялися, перемовлялися, схилялися, обіцяли — все робили, аби позбутися натхненника хлопського повстання. А що взяли? Козацькі загони вигнали все панство, вийшли на кордони української землі, стали по ріку, на Случі, і — «Стій, ляше, по Случ наше».

А тепер згромаджена козацька сила прикувала польське військо до Пиляви. Битва немінуча. Знову доля Польщі повисла на волосинці... І недаремно князь Заславський з паном сенатором Киселем востаннє мудро вирішили: «Не будемо до краю спокушати Марса» — надіслали мирного листа Хмельницькому. Тут важить час. Втягнути в осінь, протягнути до зими, а там буде обраний новий король, зимою бунтівлива чернь розлізеться, порізнені полки козацькі теж осядуть на місцях, а тимчасом зібране й посилене коронне військо зготується до зими... Зима розсудить.

Надісланий з мирним листом посланець, підручний пана Киселя — піп Лиска, пильно, до дрібниць, винюхував усе, що відбувалося в замку козацького гетьмана. Він встиг уже по-

бачитись наодинці з новопризначеним генеральним писарем Виговським, першою особою при гетьмані. Обіцяє вгамувати рикаючого лева... Допоможи йому, пречиста діво! Це важка робота. Третій день промітний Лиска щодня перепитував Виговського: «Коли ж, нарешті, гетьман урядить свою високу відповідь на лист?» і третій день Виговський незмінно відповідав: «Нехай уже на завтра, бо сьогодні гетьман злий, не підступитися». Може це й краще. Кожний відтягнений день наближає надії на замирення. От-от підуть дощі. Низькі багністі береги Пиляви вкриються широкими непролазними озерами — козакам тоді не вилізти, поки й осінь не мине... Милість твоя, господи, незмінно з нами хай буде!

Нудьгуючи, Лиска знечев'я бродив по дворіщі, не раз ставав на підгляді замкових залів, на підслухи розмов між козаками — скрізь гординя і зухвальство. Несподівано набрів на панотця Микиту — товариша давньої щасливої пори юнацтва. Владичний святий отець Петро Могила обох їх разом випестив у своїй академії, разом і на життя і на працю — чесно служити народові, — випускаючи, благословив. І от тепер, після довгої розлуки судилося зустрітись на цьому дворіщі.

— Лиска?.. Ото, диво! Яким побитом сподобив ти нас, отче, побачити тебе в нашій товаристві?

— Я, брате Микито! Мир і благодать господня з нами... — поточився Лиска, зопалу застуканий в своїх мирських помислах. Рухлива, кабачком, голівка враз присіла, метушливо

забігали догідливі сірі очі, лише ніс гостренький на щучому обличчі іще більше виткнувся й подовшав. Лиска одним оком позирнув на хрест наперсний, другим обережно покосився на козацьку шаблю, що висіла у панотця Микити при поясі.

— Ти, отче Микито, бачу, поєднав духовний меч з мечем земної юдолі насильства й гвалту? За прикладом святого апостола Петра, що відрізав ухо раба Малха...

— Доводиться! На ляхів рука свербить, — по ширості казав панотець Микита.

Він давно вже скинув рясу — не підходить вона в козацькому ділі. На ньому був короткий оксамитовий жупан, підперезаний зеленим поясом, з-під шапки з коротким запорозьким червоним верхом вибивалося підстрижене волосся, за поясом пара карбованих сріблом турецьких пістолів, при поясі важка козацька шабля, сам хоч і в літах, проте міцний, широколиций, з голубими по-дитячому правдивими очима; рука, видно, давно звикла до шаблі, один золотий наперсний хрест—ознака сану—прикрашав широкі груди зученого в лицарській виправі січового панотця.

— А ти, отче Петронію, бачу, пасеш свою душу в чистоті духовній... Не всім однаково нам панбіг дав на праву! — жалкував глузливо панотець Микита.

Лиска те сприйняв як боже просвітлення за grubілої душі гульвіси запорозького попа. А вже певно цей гульвіса має вільний вхід до свого гетьмана...

«Сам панбіг в святій своїй на праві посилає

мені ще одного спільника», подумав Лиска й обережно, здалеку, почав:

— «Всяке царство само в собі розділяється — спустошиться і дім на дім упаде...» За гріхи наші, отче Микито, покарав нас милостивий бог! Ллється безневинна кров... Осквернюються вівтарі святі! Розбещена чернь забула послух свій, і віра наша руська — православна від того підупадає, отче. Велика скорбота скрізь пішла. Припинити! Припинити треба братовбивчу прю! Вам би, козакам, на Січі панувати, з агарянами, невірними татарами за віру православну міцно воювати... Черні і гречкосіям би коритися своїм панам, як панбіг то заповідав. Рачитель віри православної, козацький доброчинець, пан сенатор воевода брацлавський Кисіль Адам душею вболіває за козацькі привілеї... Сенат до великих милостей всім запорозьким же і реєстровим козакам схиляє... До миру братнього усіх нас закликає.

— Он як? — покотився зо сміху веселий панотець Микита. — Мудрий лях по шкоді. А ти, отче, часом не від пана сенатора приніс ту доброзичливу пораду?

Лиска не збентежився.

— Єстем, грішний, духівник пана сенатора і посланець його мосці з радчим листом до Хмельницького...

— До його мосці, вельможного пана гетьмана війська козацького запорозького Богдана Зиновія Хмельницького, — поправив Лиску запорозький панотець. — Я то чув, що якийсь піп приніс нам те сенаторське «простибі», та не відав, що це будеш ти, пречесний отче. Ду-

мають ляхи миритися? Побачимо, яких-то милостей нам пан сенатор обіцяє...

Лиска не встиг відповісти. Підскакав на коні джура.

— Вельможний пан гетьман запрошує пана посла на почесну бесіду.

Обидва панотці поспішили до замка. Сьогодні гетьман був в добрім настрої. Чотири тисячі донців, три тисячі добірної запорозької кінноти — свіжа сила підходила до Пиляви.

Запорошений з дороги, радий, що скінчилася щасливо його подорож, Богун довго переходив з обіймів в обійми. Коли ж дійшла черга до гетьмана — переповів йому радісну звістку про наближення козацької підмоги й, оточений тісним колом своїх друзів-полковників, повів дотепну бесіду про свої дорожні пригоди.

— Маю, гетьмане, для тебе подаруночок з дороги! — інтригував Хмельницького.

Гетьман добродушно відмахнувся.

— Нехай уже потім. Справимо відповідь на лист... Ану, читай нам, пане писарю, чого там хоче пан сенатор воевода брацлавський?

Поспішно увійшов Лиска, боязно покосився на войовничі постаті полковників, похапливо віддав шану гетьманові, вклоняючись трохи не до самої землі, і, згорнувши молитовно руки, нишком сів, намагаючись, по змозі, не привертати до себе уваги. За ним панотець Микита привітався з гетьманом і поспішив скоріш до Богуна поздоровити з дороги свого, вславленого тепер по всій Україні, січового товариша.

Виговський добув листа, прокашлявся.

— «Вельможному гетьману козацькому Зиновію-Богдану Хмельницькому з товариством ласки божої і доброго здоров'я зичимо, — читав голосно Виговський. — Серце наше кров'ю обливається від того, що ти, пане гетьмане, достойний син ойчизни, нашої великої Жечі Посполітої, наважився підняти руку на свою єдину матір...»

— Бач, куди загнув?.. — зауважив голосно Богун, звертаючись до Кривоноса.

— Хоч до рани прикладай його! — сміявся Кривоніс.

Лиска з острахом спостерігав, як насміхалися полковники з Киселевого листа.

— «Єдино же на милість твою покладаю всю свою надію, господи. Велику силу, кажуть, має цей пекельний виплодок Богун над гетьманом?.. Коли б чого не наброїв?» метушливо бігали стривожені маленькі очиці.

— «Що винна тобі ойчизна, яка тебе виховала? — зворушливо читав далі Виговський. — Що винні святі церкви й костьоли того бога, який дав тобі життя? Схаменись перед лицем всевидячого ока! Ми всі, вірні своїй матері-ойчизні шляхтичі, однієї віри православної козацької з тобою, закликаємо тебе...»

— Чули вже, доволі! — владно перебив Богун. — М'яко стелить пан Кисіль, та твердо виспитьсь... Почитай-но, пане писарю, нам цього другого листа, цей цікавіший!

Лиску біла лихоманка. Помутнілим поглядом уп'явся він у той зловісний лист з гербом — на червоному полі білочорний намет, перевитий двома золотими обручами на верхів'ї.

Кому ж, як не Лисці, знати цей герб пана сенатора, брацлавського воеводи. А лист уже переходив до нахмуреного гетьмана. Хмельницькому досить було глянути: і тут і там, в обох листах, одно письмо позначалося.

— Читай, — одривчасто звелів гетьман. Виговському відібрало голос.

— «Его царскому... величеству... Великия Руси... самодержцу...»

— Голосніше, пане писарю, не чуємо, — гукав Богун, здіймаючи на сміх це раптове заїкування завжди голосного пана писаря.

— «Оный же вор и богоотступник Хмельницкий, — читав тремтячим голосом Виговський, — учинил свой беззаконный бунт против своего законного государя-короля, навел басурманов для пролития христианской крови и ведет войну не для ради корысти народной, а для ради алчности своей воровской к грабеджам, кровопролитиям, и к тому же на доuku великому государю козаков донецких побуждает...»

Гетьман потемнів від гніву.

«Помилуй мя боже по великій милості твоїй», цокотів зубами Лиска.

— «Помысли, великий государь, — благав Кисіль. — Ибо сие грозит великими бедами не токмо нашей короне польской, но и твоей богоспасаемой державе, Великой Руси, многия напасти учинить может тот алчной вор Богданко...»

— Годі! — гримнув кулаком об стіл Хмельницький. — Не поможе твоя, пане Кисіль, рада... Були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява!

Оторопілому з переляку Лисці здалося, що тут наспів його кінець гріховний.

— Помилуй, гетьмане! — скотився він гетьманові в ноги.

Підійшов отець Микита, штовхнув лежачого ногою.

— Забирайся, поки живий, Юдо!

VI

Підступ Киселя не вдався. Обидві ворожі армії стояли одна проти одної так близько — невеличка річечка Пилявка розділяла, — що розвести їх тепер без бою не було можливості. Невмолимий день таки настав. Розбуджений застережним криком на зорі¹, козацький табір враз прокинувся.

— Гей, гей, лицарі-молодці! Пани в гості йдуть до нас!

Польські полки виходили в поле, шикувалися. Обізвалися козацькі сурми. Стрепенулися стривожені козацькі курені. Хмельницький наказував Чорноті:

— Поженеш ляхів, дивись, не заганяйся! В річку зажени — і стій.

— За віру, молодці! За віру і народ! — пролунав зовучий поклик. Грізно зашуміли вкриті бойовою славою на Жовтих Водах і під Корсунем старі січові знамена. Міцно, з трьох боків, ударили на ворога запорожці... Та не в

¹ 13 вересня 1648 р. бій з поляками на річці Пилявці.

добрий час! Не гнеться вража сила. Видно, пани вирішили свою ганьбу змити кров'ю — б'ються на одчай. Відтиснений від річки Чорнота закріпився на березі між кущами верболозу.

— Здобудемо курник пилявецький! — навалою лізло озвіріле панство.

— Здобудете послід курячий! — відбивались козаки.

Почорніло поле, вкрите трупами й шапками. Двічі збирав свої розпорошені сотні славний Ганджа, полковник уманський. Багато упало молодих завзятих козаків. Раз мати родила, раз і помирати! Будуть співати про них невмирущих пісень кобзарі, будуть слухати про звитяжні козацькі діла гарячі серцем юнаки і молоді дівчата, з покоління в покоління будуть передавати, як діди їх боронили рідний край, — не вмере, не поляже козацька слава! Бо немає більшої честі козакові, як лицарська смерть. Не той козак, що вік проживає та й на лавці помирає, а той козак, що з ворогом в чистім полі слави здобуває...

Повів своїх молодців відважний Степан Разя.

— Гей, орлы донские, чуйте! Постоим за братьев наших одной крови, одной веры православной! За волю вольную козацкую!

— Да здравствует батько наш Хмельницкий!

Заспівало поле, здригнулися береги від радості. Грізними орлами налетіли сини Дону вольного.

— Ратуй, братья! В притын бери панское отродье!

Почервоніли козацькі шаблі по самі руків'я, купаючись у панській крові... Славно ударили брати-донці! Збили пихи гордовитій шляхті.

Богун з своїм полком стояв у бойовій готовності. Нетерпляче очікував слухної пори. Ломлять донці збиту з поля шляхту, до річки притискають. От би ударити тепер на правий бік! Пани шапок не позбирали б, утікаючи назад. Але не чути громового голосу, не видно, — не зноситься вгору знакомита грізна булава, не подає знаку Хмельницький. Мовчать виставлені на валах козацькі гармати. Видно, не зайшов ще Кривоніс панам наперехват? Хитрий Богдан! Хоче разом зловити всіх панів, як гурт дурних овець. Богун так і не діждався гасла.

Донці з Чорнотою остудили панський запал у Пилявці. Загнані в річку недобитки шляхти проходилися до свого берега й скоріше заховались за валами. Козацькі сурми грали на відступ. Обережний гетьман добре зважував: на захищених гарматами валах стояло ще три чверті свіжого добірного панського війська.

— Підмочили панам гонор, коли б не розлізся! — глузували козаки. Глузували з бундючних панів.

— Не годиться для вас наш курник, панове!

— Краще б вам сидіти вдома, більше курчат висиділи б, скарбу більше мали!

Хмельницький об'їжджав свої полки. Веселий вигляд гетьмана підбадьорював козацькі, вишиковані до бою, лави.

— Подбаємо, лицарі-молодці! Аби наше

право на Україні стало, а лядське щоб на Віслі зависло!

— Слава! Да здоровствует батько! — лунало на заклик гетьмана з лав козацтва.

Орлиним допитливим оком вимірював гетьман вражу силу.

— Сьогодні тобі, полковнику, буде багато діла, — казав Богунові. — Давно тебе не бачили ляхи... Уже й шабля, мабуть, затупилася?

— Відгостримо, — сміявся на той жарт Богун.

Ганджа, полковник уманський, із того горя, що не пощастило йому вчора похвалитись перемогою, не спав цілу ніч, до ранку, палючою жадобою помсти горів. Він перший вилетів з своїм полком.

— За честь козацтва!

— За волю, молодці! За рідний край! — підхопив Богун той поклик славного Ганджі.

— За землю русскую, козацкую! За славу Дона вольного, гей, соколи! Держи бой, — озвався удалий отаман Разя.

І вилетіли в поле три орли козацькі. За волю, за честь і за козацьку славу грізно грудьми впали на голови чванливій шляхті.

— Давно вже бив я вас, ляхи, — рубав Богун, прокладаючи собі дорогу в гущавині жорстокої січі. Стелилася під ноги шляхта.

— Богун! Богун! Чаклун, диявол! Характерник! З пекла вирвався! — жахалися пани перед нездоланною силою козацької ненависті.

Часом Богунова шабля, здіймаючись, розтинала шляхтича надвоє рівно, мов по шну-

рові. Донці, бачачи такий удар, щоразу похваляли.

— Славно, Богун! Славно, сокол-атаман! Круши! Ломи, брати! Руби под корень сатану шляхецюю!

Оточений в тісній купі шляхти бився, вдовольняючи свою жадобу помсти, звитяжний полковник уманський Ганджа. Розпалений боем, забув козак про все на світі, не подумав, що знайдеться заяча душа, продажний Юда, і зведе на месника-героя куплену панами руку... Бережись, Ганджа! Оглянься назад себе... Ех, пропав козак! Великий чорний звіроподібний волох — ніхто не знав, як він пристав до козаків, — ощерившись по-вовчому, рубнув Ганджу ззаду по голові. Крик неблаганної люті прокотився від краю до краю по рядах козацьких.

— Панська зрада, — метнулися запорозькі братчики на поміч.

Та вже пізно. І відлетіла хоробра козацька душа, — а з нею й смердючий дух собаки-волоха, — туди, звідки назад ніхто не повертався... Страшно було глянути в ту мить на Богуна, як він, потемнівши з горя, закам'янів з піднятою шаблею.

— Сто тисяч голів шляхетських за голову Ганджі віддасте мені, ляхи! — заприсягнувся він і пустив свого коня пробоем на те місце, де стояв Ганджа.

Будуть ридати, заломивши в одчаї руки, шляхетські красуні-панни, будуть лякати Богуновим ім'ям панських дітей, в безсилій злобі будуть хапатися за шаблі войовничі шляхтичі;

сіючи жах серед усього панства, пронесеться Богунове ім'я по всій великій Польщі, бо не милує його рука нікого — шляхетськими головами засіває Богун поле, разом по дві голови панські стинає за голову Ганджі. Розладнані ряди уманців зімкнулися. Підоспів зі свіжим полком Чорнота. Притиснув праве крило пана Осолінського до річки. І знову, як і вчора, збита шляхта повернула спиною, розгублюючи кунтуші й шапки, встеляючи поле шовком своїх прапорів.

А Богун уже гнав перед собою кінне стовпище драгунів. Припустив коня за панським воеводою Лащем.

На віддалі не міг дістати шаблею, словом дорікав.

— Гей, пане Лащ! Хоробрий лицарю! Стривай! Ховаєшся за спини бідних «Стахів», а в самого черево, що й валу не клади, міг би ціле військо заховати!

Та пан Лащ не з тих був, щоб на такі речі обертатися.

Здригнулися пробиті в центрі наймані рейтари. Донці вливалися в пробоїну, немов бурхливі хвилі.

— Налетай, брати! Нечай!

Хмельницький на узвишші спостерігав за полем бою. Погромлена шляхта безладними табунами бігла до валів. Ховалася в обозі. Бродом через річку набігали густі ряди переможців. Козацькі знамена майоріли під валами.

От-от стануть на валах... І враз оглушливий гарматний гул покрив козацьке «слава». Чоло гетьмана нахмурилось.

— Так багато війська можна змарнувати...

Козацькі сурми вдруге заграли на відступ.

— Перебив ти, гетьмане, мені геть чисто всю рахубу, — скаржився Богун по відступі.

Він ще не знав того, що намислив гетьман. Хмельницький загадково посміхався.

— Не журись, полковнику. Пани тепер злі й кусливі, як роздратовані в дуплі оси. Гармат у них багато. Вони тільки того й ждуть, щоб ми полізли на вали. А ми їх дістанемо інакше...

Вночі в козацькому таборі цілком несподівано завили сурми. Безладна мушкетна стрілянина і гарматні постріли на сполох, чи на привітання — хто його розбере в тій колотнечі — змішалися з покликами й зойками десятків тисяч стривожених голосів. Це був моторошний галас покла. Панама аж мороз пішов по шкірі.

— О, сто дяблів! Що це може означати?

— П'яні хлопці ріжуться?

— Напевно!

Налякана вартова сторожа, втікаючи, наткнулася біля валів на козацького розвідача. Приволокли його до пана Осолінського.

— Кажі, хлопе, чого це ви такий гвалт зчинили?

— Все як перед богом скажу, — признався бранець. — Ясні пани знають, як вони побили хлопів... А від того поміж Кривоносом, Богунном, Чорнотою й Хмельницьким знялася велика сварка. Донські козаки напилися й собі почали битися. Хмельницький вискочив уже втікати, коли тут татари... Сорок тисяч орди

кримської прийшло, а сто тисяч сам хан веде, вночі стануть на Пиляві.

— Брешеш, хлопське кодрло!

— Панська воля. Присягаюсь богом...

Розвідача взяли й повели, щоб кинути йому жару в халяви, а пани, тимчасом, стали на військову раду.

— Татари — це звичайна вигадка, — казав здогадливий пан Заславський. — Але імовірно те, що п'яні хлопці посварилися... Безперечно, тепер буде наша перемога. Правду кажучи, панове, мені шкода хлопів нищити. Вони можуть ще одуматись і кинути Хмельницького. А нам хлопські руки придадуться. Прошу на це зважити...

— Панові, очевидно, пані наказала так поводитися з хлопами? — уїдливо зауважив молодий племінник коронного канцлера, пан Осолінський.

— Раджу панові вкоротити свій язик! Я, здається, тут начальник? — спалахнув Заславський.

— Слово гонору! — скипів, хапаючись за шаблю, Осолінський. — Або пан візьме назад свої слова, або....

— До чорта! — кричав пан Заславський, задихаючись від злості. — Ваш шановний дядько заварив цю кашу, хай він сам її й розсьорбує. Одна справа хизуватися перед панами, друга — воювати з козаками... Пан сьогодні звідав на собі це, коли втікав, мов солоний заєць!

Сварку між панами припинив нічний роз'їзд, надісланий з табору Яреми Вишневецького.

Гордий князь Ярема стояв своїм табором окремо, не визнавав зверхності Заславського. Княжий ротмістр стверджував прихід татар.

— Дорогою роз'їздові пощастило захопити в полі двох розвідачів татарських. Дозвольте, ваша вельможність, допитати їх?

Приведені татари, не чекаючи на допит, самі враз залопотіли:

— Орда до козак прийшов багато. Трава в полі стільки—татар стільки... Хану треба пана ясир брати. Козак — добре. Пан — не добре...

Ще тривало те татарське лопотіння, а вже в полі пішла луна від грому вигуків.

— Алла! Алла! Алла!

— На валах татари! — крикнув княжий ротмістр, спритно зникаючи в темряві.

Забігали, заметушилися безладні юрби сполошеної шляхти. Зачулися лячні постріли. Безладдя наростало з кожною хвилиною, немов вогонь великої пожежі, обіймало весь сполоханий шляхетський табір. Військом правили хорунжі, ротмістри, хто як умів, на власний розсуд. Сперечалися, кричали, всі хапалися за шаблі, вимагали послуху; проте ніхто не слухався.

— Нехай пан коронний канцлер полюбується на діло своїх рук! — схопився за голову в розпуці пан Заславський і сам перший зник поміж возами.

Даремно розладнані полки шукали своїх воєвод. Полки пана Осолінського, рятуючись, кинулись наосліп, вискочили в поле, загналися на грузьке болото — на щастя, їх ніхто не переслідував — і, ледве вибравшись з біди,

вернулися назад до табору, переполовинені в болоті.

— Богун! Богун!

Якби раптом під ногами розступилася земля, пани не так були б уражені. Княжий ротмістр, що прибув з роз'їздом, врізаючись конем у найгустіший натовп ошалілої від жаху шляхти, рубав на всю міць своєї богатирської руки. Гучно віддавався в мороці чорної ночі його нещадний голос:

— Не шкодуйте шабель, молодці!

— Матко свента! Козаки!

— Богун! Богун!

Ніч справляла танець божевілля. Скільки було козаків — ніхто не знав. Ввижались спершу сотні, потім тисячі, і, поки звістка блискавкою облетіла табір і вернулася назад, — з Богуніом було вже «сорок тисяч». У багатьох місцях кипів запеклий бій: рубали свої своїх, і ті й другі думали, що б'ються з козаками. А над усім здіймалося й облягало кільцем маторошне завивання.

— Алла! Алла! Алла!

— Гинемо! — кричали тисячі.

Охоплена панічним жахом, позбавлена команди, обезволена безладна маса недавно ще грізного стотисячного війська знялася й побігла.

На ранок Хмельницький докінчив розгром. Рештки шляхти відкотилися до Львова. Аж у Львові опам'яталися.

— Не інакше, як чарами нас побили. Бо ми все втікали від татар... А татар, хвалити бога, окрім козаків, не бачили ніяких.

І пішла по всій великій Україні слава, з уст в уста передавалася:

— Добре пани вибралися на Пиляву і банкет на диво справили, тільки кошту забагато положили, сто раз по сто тисяч скарбу проциндрили, гармати всі розгубили і сирицю на аркани здорожили...

І ще про Богуна казали так: «Показав Богун панам дорогу, ледве вибрались здорові».

Вісімдесят тисяч козацького війська стали на кордонах Польщі. Шлях був вільний: можна було йти на Львів і далі, на Варшаву. «Грізна» Польща тимчасом не мала жодного жовніра, здатного противитись козацькій силі. Все козацьке військо однодушно вимагало:

— Веди нас на Варшаву, гетьмане! Кінчай шляхту!

VII

У покоях коронного канцлера пана Осолінського було тихо, як у могилі. Слуги ходили навшпиньки, розмовляли пошепки. Переказували, що тамтої ночі якийсь п'яний шляхтич з перепою вигукнув: «Хмельницький іде» — і тим вигуком сполошив увесь двір. Сам пан канцлер вискочив на двір, як був, у спідніх і нічній сорочці, щоб гамувати лячне панство.

— Велику силу, кажуть, має той Хмельницький.

— З-під Львова вирушив... Замостя обложив...

— На Варшаву йде. Тепер, каже, корона польська в моїй жмені: кому хочу, тому дам.

— Матко свента! Цо то бендзе з нами!

Зачинившись в своїх внутрішніх покоях, в глибокій задумі походжав коронний канцлер Осолінський. За цих кілька останніх тижнів змарнів канцлер на лиці, срібляста сивина, що ледве пробивалася на скронях, пішла по цілій голові... Важкі часи настали! Давно вже не було такої скрути, як оце тепер прийшла. Рятувати справу Жечі Посполітої треба конче зараз, бо ще тиждень-два і буде пізно. Хмельницький може опинитись під Варшавою. Тоді корона польська стане іграшкою в руках козацького гетьмана... І це буде кінець Польщі.

— Оборони боже нас від цього, — зітхнув канцлер.

Відхилились двері, показалася пишна голівка молодої племінниці Осолінського, красуні панни Броніслави.

— Що тобі, моя дитино?

— Дядек наказував мені сповістити про прихід панства. Князь Радзівіл, князь Ярема Вишневецький, граф Замойський і пан Кисіль, воєвода брацлавський, очікують...

— Чого ж ти сюди відразу їх не запросила? — поспішив назустріч канцлер.

Незважаючи на ранній час — була дев'ята година ранку — він давно очікував високих гостей. Слуги з покоїв всі були вислані на цей час — важливі невідкладні справи вимагали цього — гостям мала слугувати сама панна Броніслава.

— Кепський з тебе маршалек, Броню, — напівжартома дорікав своїй племінниці вельможний дядько, широко розчиняючи назу-

стріч гостям двері, з великопанським поклоном запрошуючи їх пройти до внутрішніх покоїв.

— Прошу, вельможне панство! Мій новий маршалек ще дуже недосвідчений, — казав поблажливо, з виразним жестом на адресу панни Броніслави, прохаючи цим самим пробачення за мимовільне порушення шляхетської гостинності. Високе панство зрозуміло цей дипломатичний натяк канцлера. Граф Замойський браво дзенькнув острогами, припадаючи до ручок панни Броніслави.

— Недосвідченість стає прикрасою, коли вона походить від такого маршалка...

Панна Броніслава густо зашарілася. Поки гості віталися з господарем, князь Ярема обмежився гречним стриманим поклоном і стояв осторонь мовчки, слухаючи ті набридлі й нещирі привітання. Він принаймні не кривив душею. Всім відомо, що князь Януш Радзівіл давно вже інтригує проти канцлера, торуючи собі шлях до слави першої особи в королівстві, що честолюбний граф Замойський жде — не діждеться, коли пан канцлер «зломить карк» собі на виборах нового короля, що пан воєвода брацлавський, цей схизмат і виродок русинський, ладен слугувати «нашим і вашим» — лише небезпека опинитися в страшних пазурах Хмельницького об'єднала їх на деякий час, мов тих диких звірів при лісовій пожежі. Князь Ярема бридливо поморщився, бачачи, як пан Адам Кисіль запобігає ласки Осолінського.

— Прошу, панове! Приготуй, моя дитино,

нам що маєш до снідання, — казав Осолінський панні Броніславі.

Тимчасом гості перейшли до іншої кімнати, що немовби заздалегідь була приготована для цих таємних зборів. М'який блакитний колір кімнати, широкі спокійні крісла, розставлені довкола круглого столу за числом гостей, важкі, блакитного оксамиту, порт'єри не випускали за двері жодного звуку. Князь Ярема обвів поглядом по стінах, прикрашених коштовними творами мистецтва, що вабили око викінченістю форм і ліній жіночого тіла, і знову поморщився. На стінах не було ніякої зброї. Все тут схияло до спокою, розніженості, панського розкошування.

«І цій бабі довірили кермо корони?» грубо подумав Ярема. Гості знали, чого їх запрошено: всі троє, коли не брати до уваги пана сенатора Киселя, — головні довідці, лідери сеймових партій, вельможні владарі дрібної шляхти, що продає свої голоси на виборах. Сьомий тиждень уже, як засідає сейм. Клубок державної політики заплутався в інтригах і суперечках властолюбних магнатів. Два спадкоємці корони, королевичі Карл і Ян-Казімір стали іграшкою в руках сліпої впертості і корисливих магнатських розрахунків. На сеймових засіданнях — лайка і докори брутальніші, аніж часом на базарі. Промов ніхто не записує, бо їх «сротома і пісаць». Пан канцлер недаремно посивів. Але сьогодні сейм повинен би прийти до згоди. Відповідь Хмельницького сеймові: «При добутій шаблі, у Варшаві буду з панством домовлятися», здається, остудила

всі гарячі голови. Хмельницький волисть мати справу з королем, він хоче Яна-Казіміра. Королівський маєток — єдиний захист Жечі Посполітої. Нехай тепер хто наважиться закинути, що пан канцлер «хоче, щоб у нього був на послугах приручений король?» Осолінський пам'ятливо покосився на князя Ярему: «Цей кавал тупої зброї в руках єзуїтів ще не раз стоятиме мені на перешкоді».

Перший почав Януш Радзівіл.

— Може, передусім нам пан канцлер скаже, з огляду на ті вимоги козацького гетьмана, які будуть дальші кроки Жечі Посполітої в політиці втихомирення України? Яких ще поступок від нас козацтву можна сподіватися?

На обличчі пана канцлера відбився удаваний спокій дипломата, готового до всяких несподіванок.

— Я лише слуга корони. Ви — Жеч Посполіта. Воля Жечі Посполітої — закон для мене, — почав обережно Осолінський, бажаючи викликати на одвертість своїх супротивників.

Князь Ярема саркастично посміхнувся: «Хитра bestія!» Магнатам не хотілося відразу признаватися в своїй поразці. Делікатність справи вимагала посередництва. Висловити свою думку взявся пан Кисіль, сенатор, воєвода брацлавський.

— Прошу ласки вашої, панове, вислухати мої міркування, продиктовані від серця, — запевняв Адам Кисіль, схиляючись перед магнатами. — Бажання врятувати мир і честь

ойчизни примушує нас шукати згоди з козаками. Проте згода неможлива, поки у нас не буде обрано нового короля... Вважайте же, тим хлопам шляхетська Жеч Посполіта гірша, ніж більмо на оці. Для них наш маєстат Жечі Посполітої гроша не вартий. «Що це за Жеч Посполіта, коли там пан на панові сидить і паном поганяє? Панами вірити не можна», кажуть вони. Дайте їм негайно короля. Та й для нас король буде надійною заслоною, поки встигнемо зібрати нове військо. І мені самому буде легше вести справу з козаками. Король буде свідком у тій моїй корисній праці, яку я, не шкодуючи здоров'я, покладаю на благо нашої шляхетської ойчизни. Скажу одверто вам: яка мені тепер від Жечі Посполітої подяка? Усі ви лаєте мене і, дяка богам, що хоч не б'єте за мою щирість... Ви боїтеся зловживань королівської влади, настоюєте на обмеженнях і гарантіях? А те забуваєте, панове, — я не хочу прорікати, нехай язик мій присохне до моєї гортані, — що коли ми, замість негайних виборів нового короля, його величності Яна-Казіміра, та станемо гадати про можливі зловживання й обмеження влади королівської, то й права ваші підуть к бісу, і вольності до всіх чортів, а наші шиї — під гостру шаблю козацького гетьмана!

Блідий, схвильований, вражений власними словами, стояв Адам Кисіль, не наважуючись глянути на присутніх. Чи не перехопив він через край? Але ж його устами говорила щира правда. Мовчали магнати, роздумливо міркуючи над тим, що, хоч як боляче, а доведеться

тимчасово в якійсь мірі визнати козацькі домагання, звести все це до «хатньої справи». показати перед цілим світом, що нібито нічого такого, що порушувало б цілість Жечі Посполітої і не трапилось, що Жеч Посполіта, мовляв, як була, так все і є могутньою державою, твердиною всього католицтва, вогнищем шляхетської культури і цивілізації... Нелегко буде це зробити!

Увійшла панна Броніслава. Сервіз чистого срібла й кілька пляшок старого вистояного «рейнського» прикрасили порожній стіл. Проте ніхто не приторкнувся ні до келихів, ні до снідання.

— Пан Кисіль, здається, має рацію, — наважився врешті подати свій голос граф Замайський.

— Я теж мислю, же пан Кисіль має рацію, — мусив визнати також князь Януш Радзівіл.

— Про мене. Не на те я ношу меч і лицарські остроги, щоб встрявати в такі справи, — обізвався князь Ярема Вишневецький.

Пан канцлер Осолінський удав, що приймає ті слова Яреми за знак згоди.

— Я дуже радий, панове, що можу засвідчити тут однастайність наших поглядів. Думаю, що його величність, майбутній наш король, Ян-Казімір, не покладе на нас свого гніву, якщо ми, зважаючи на винятковий момент, дозволимо собі від імені його величності сьогодні ж надіслати козакам сповіщення про вибори і схвальну відповідь на ті, відомі козацькі домагання.

— Але ж король ще не король, — нетвердо заперечив граф Замойський.

Канцлер мило посміхнувся.

— Пан граф має на увазі присягу короля на пакта-конвента? Це ж така дрібниця! Історія на цьому нічого не втратить, а ми виграємо кілька днів для себе...

— Як пан канцлер розуміє схвальну відповідь тим хлопам? — поцікавився князь Януш Радзівіл.

— Сподіваюся, так само, любий князю, як і всі ми, тут присутні, — люб'язно роз'яснив пан канцлер. — Його величність, король Ян-Казімір, з своєї ласки прощає козакам усі провини, обіцяє скасувати унію, підтверджує всі старовинні козацькі вольності і безпосередньо відає козацьким запорозьким військом через обраного, затвердженого самим королем, козацького гетьмана...

— Я пропонував би панству ще комісію, яка має вести процедуру примирення, — порадив пан Адам Кисіль.

— Комісія примирення... Чудово! — ухопився канцлер за щасливу думку. — Пан Кисіль своїм дипломатичним хистом не раз уже робив великі послуги короні польській у тих примарливих процедурах з козаками... Гадаємо, що й тепер він не відмовиться від цього відповідального завдання.

Магнати мовчки дали свою згоду. Пан Адам Кисіль поважно уклонився.

— Обіцяю, скільки мені допоможе бог і вистачить моєї сили, вести справу так, як того вимагають інтереси Жечі Посполитої.

— Пан сенатор досить зарекомендував себе в дипломатичних справах, і ми можемо лише вітати такі починання, — похвалив Адама Киселя за рішучість щедрої сьогодні на поступки пан канцлер.

— Докладніше про поселство і про почет пану, що личить персоні королівського посла, подбаємо на від'їзді, — вів він далі. — Тому породінню пекла, Хмельницькому, непогано буде на якийсь час засліпити очі «милістю прихильного до козацтва короля. В тім керунку пан посел хай не шкодує обіцянок і ласкавих слів. До того ж будуть подарунки, королівська грамота, гетьманська булава...

— Насмілюсь нагадати пану канцлеру, жеби при цій нагоді не забулисьмо і про полковників козацьких, особливо ж про Богуна, — завбачливо радив пан Кисіль, бо мав великий досвід у тій справі «прихилення до корони польської» декого з-поміж козацької генеральної старшини.

Князь Ярема хижо огризнувся.

— Шкода праці. Того хлопа може «прихилити» лише одна паля...

— А чому б, наприклад, не вродлива панна? — об'язався жартом граф Замойський.

Панна Броніслава в замішанні опустила голову.

— Чулам, же полковник Богун не прихильний до жіночої вроди...

— А що, може, панна Броня взялася б зіграти роль новітньої Юдіфі? — Натяк графа Замойського прозвучав як певна пропозиція, що повеселило всіх присутніх. Януш Радзівіл не

витримав, повів оком на сповнені по вінця срібні келихи і солодко примружився.

— Волю випити за успіх!

Пан канцлер міг вважити, що його сьогоднішній ранок не пропав даремно.

Третій день ішов заливний дощ. Усі дороги позаболочувані: ні пройти, ні проїхати. Промоклий табір козацького війська, розкинувшись велетенською підковою, наскільки оком можна зглянути, облягав місто Збараж, де засів з панами князь Ярема Вишневецький.

Значного звіра обложили козаки. Не будь його, давно б уже вся панська Польща стояла на колінах перед козаками і король би змушений був погодитися на всі умови. Погромлене на Пиляві і під Замостям панство десять місяців водило гетьмана за ніс. Забавляли його панські комісари, через того ж Киселя, різними комісіями й обіцянками, аж поки не зібрали нове військо. Не допомогло й королівське слово. Знову точиться війна. Не навчило панів лихо. Захотіли мосці-пани видри — нехай тепер видираються...

В козацькому таборі нудьга. Дощ позаливав усе: порох відволіг, мушкети не беруть. Інший козак потішився б шаблею на герці — неохота виїжджати на таку сльоту. Та й пани тепер не дуже виїжджають, не до смаку їм козацькі шаблі. Гурт богунців-козаків зібрався на валах, з нудьги Ярему зачіпали:

— Гей, пане Вишневецький! Ану лиш, виведи нам танчик по-шляхетськи!

А щоб іще гірше дошкулити всім панам —
гуртом кричали в один голос:

А що то за хижка,
Там на виріжку!
Під хижкою гнилий пес —
Там ляхи сиділи,
Того пса лупили,
Ножі поламали —
Зубами тягали!

— Гей, панове шляхта! Чи подобаються вам
собачі фляки!

Вийшов Богун із свого намету. Глянув на
плаксиве небо — скривився. Побачив на валах
своїх богунців, дзвінко подав голос:

— А що, молодці! Мовчать ляхи?

— Мовчать, пане полковнику! Богу мо-
ляться!

— Своему чи угорському?

— Угорському! Бо на свого в них мала на-
дія!

Підійшов відважний Степан Разя, отаман
козацтва донського, привітався.

— О чем речь ведешь, Иван?

— Паны богу венгерському моляться, на сво-
его, вишь, у них мала надежда.

— И то правда, — засміявся Разя. — Ху-
дой бог у них, Иван! Трусливой, ино заяц! Все
норовит нанятому рейтарину за спину спря-
таться... Пошто, Иван, мы тут сидим? Паны
всех коней на мясо извели, собак пожрали, па-
даль жрут — нам бы теперь одним духом смах-
нуть их... Што думает батько?

— Батько с его милостью ханом все о де-
лах толкует, — скаржився Богун.

— Его милость хан нам не помеха, — згоджувався Разя. — А бить панов мы и без его ханской милости потрафим. Пошто думать много? Чернь гудит неладно... Батько знает то?

— Сказывал ему.

— Ишшо скажи раз, Иван. Тебя он слушает. Скажи: худо будет, коли чернь сама пойдет. А с Вишневецким-псом мы и без татаровья управимся...

— И то сказывал. Не слушает, — безнадійно дивлячись на небо, нарікав Богун. — Вам бы, говорит, все саблями размахивать, а мне и за державу нужно думать...

— Мудрит батько! — дивувався Разя. — Не пойму я этой мудрости.

Козаки з нудьги, щоб даремно не сидіти, майстрували залізні гаки — «котвиці». Закидали їх у польський табір, за вали, і виловлювали звідтіль собі, розваги ради, по одному панів, мов з річки короїв.

Хмельницький не поспішав штурмувати збаразькі укріплення. Запертий в облозі Вишневецький вже доїдав щурів.

— Він у мене не заслужив лицарської смерті. Здохне, як голодний пес на прив'язі! — погрожував лихий на Ярему гетьман.

Козацькі гармати тривожили обложених день і ніч. Голод валив з ніг знесилених жовнірів. Страшно було слухати вночі голодні завивання. Вишневецький не здавався. Ремствували козаки.

— Що ж це, гетьман нас сюди на посміх вивів? Може, скаже нам Яремі поклонитися!

Хмельницький і без того розумів, що облога затягнулася. Голодом Ярему довго доведеться брати. А тимчасом і поміч може наспіти. Найлютіший ворог України знову випорсне і знову безневинна кров буде точитися річками. То вже краще штурм. Гетьман викликав до себе на пораду Богуна. Хитрий Богдан! Удав, ніби це така дрібниця, що про неї шкода й мови, але ж «молодики», які ще й пороху як слід не нюхали, кричать уже про «поспіх»...

— Засиділись наші молодці,— казав добродушно Богунові. — Чи не варто було б трохи поколошкати Ярему?.. Як ти радиш?

— Що радити, гетьмане? — не розумів Богун. — Сам ти здоров знаєш: козакам з нудьги вже руки пухнуть.

— І то правда, — згоджувався гетьман. — Виділи-но, полковнику, молодиків, які не бували ще в козацькій ділі, та візьми їх в науку. Нехай на Яремі навчаються...

Богунові не треба було наказувати двічі. Пани, мов ті кроти, позаривалися, засіли за валами в норах. Щойно козаки встигнуть вивести свої вали, — пани, дивись, уже й свої підняли вище. Понуро височіли польські укріплення. Виставлені в два ряди гармати захищали міцну твердиню. Штурм буде нелегкий. Залізне серце має Ярема. Його не злякаєш ні погозами, ні силою.

Богун відчепив тимчасом шаблю — з сокирою в руках навчав молодиків майструвати й водити на штурм грізні козацькі «гуляйгородини». Він звелів заpastися штурмовими драбинами — кожному десятковій драбина. Коза-

кам, що перші підуть на вали, — озброїться для першого удару довгими списами. Вправнішим на гаках — навчитися стягати ближчих до себе панів гаками. Гуляйгородинам — раніше за всіх котитись до валів і, поки підійдуть штурмові курені, — бити на вали з усіх гармат і гаківниць, а також і мушкетів безупинно. Цілий тиждень, день у день, не спочиваючи, навчалоя молоде козацтво. Невтомний, передбачливий Богун з'являвся скрізь, пильнував найменшої дрібниці — все було враховано, як того вимагала козацька наука. Тільки дати знак — і покотяться грізні штурмові гуляйгородини, разом з молодим козацтвом кинуться на штурм завзяті вимуштровані богунці, не минути Яремі козацьких рук... Коли гадина кусається — її вбивають!

Настав визначений день. Богун зустрів ранок на коні. Стояли вишикувані плече в плече штурмові курені. Червоно горіли на сонці прапори. Сумно проквіляло гайвороння, злітаючись над польським табором. День провіщав багато крові. До вечора в Збаражі не буде жодного живого пана, навіть на насіння не залишиться...

— Гей, гей, брати! Атамана Богуна подай сюды! — летів конем Степан Разя.

Богун, що вже мав подати знак до бою, обізався:

— Чую! С чем нужда пригнала, атаман?

— Батько кличет! Король ляцкий под Зборовом об'явился!

Штурм Збаража не відбувся. Хмельницький день і ніч упорядковував полки. Піше

військо залишалось під Збаражем стерегти Ярему. Кінне — вирушило на Зборів. Тихо шелестіли бойові знамена. Над хвилями козацьких шапок з червоними верхами здіймався гострий ліс переможних списів, на яких іще не стерлися сліди славетних перемог. Козацтво нарядилося немов на свято. В кожного звисала коштовна, здобута в боях панська шабля... Ще б пак! Самого короля будуть приймати. Виїхав на шлях оточений генеральною старшиною Хмельницький... Поменшало, значно поменшало славетних лицарів і друзів бойових у почті гетьмана. Нема замордованого панамі Демка Полов'яна, наложив за волю головою славної Морозенко, не стало безжалюгідного до ворогів Кривоноса, поліг жертвою зради звитяжний Ганджа... Перемоги не даються за дарма. Та тверда ще в гетьмана рука, ще міцно держить булаву. Не вирвали пани булави й не вирвуть, не pomoже й сам король. Орлиним оком облетів незліченні ряди грізної числом кінноти.

— Панове молодці! Ачей добре всі прибрались? Його мосць, самого короля йдемо вітати! Погостримо свої шаблі об шляхетські голови... На Зборів!

— На Зборів! — підхопило все козацтво, і клич той прокотився громом по всій збаразькій околиці. Сурми заграли «в похід».

Глухо застогнав Старо-Збаразький шлях. Давно він бачив таку силу! Сорок тисяч кінної їзди, зосередженої в один могутній бойовий кулак, ішло на обхід королівського війська.

Богун із своїм полком їхав попереду. Посу-

вався швидко, впевнено. Вислані під'їзди прикривали рух, збирали всі відомості, ловили польських втікачів-жовнірів. Повстанці приводили значних панів у руки козакам.

Тисячі очей вели під доглядом вороже військо. Богунові був відомий кожен крок безвільного сліпого короля. Пан канцлер Осолінський другий день стояв під Зборовом, вагався: вести йому королівське військо далі, чи нехай Ярема сам відсиджується в Збаражі? Вислані під'їзди — вивідати, де Хмельницький, — поверталися ні з чим, або зовсім не поверталися.

— Прокляті хлопці! Жоден хлопець — замуч його! — не скаже правди!

Королівське військо йшло навпомацки, немов у темному лісі.

Тимчасом Хмельницький скорим маршем уже підступав до Зборова. До міста залишалося пройти всього три милі, коли Богунові передали, що назустріч козакам, нічого не підозріваючи, іде загін королівської кінноти під команду князя Корецького.

— Це той князь Корецький, що втік з-під Корсуня по-молодецьки, — пригадав Богун. — Багато з ним таких славних молодців, як його князя милість?

Про це міг докладно розповісти щойно зловлений княжий роз'їзд. До Богуна підвели десяток спішених і обеззброєних уланів. Разом з ними на уланському коні під'їхав чолов'яга росту Богунового, що тримав на плечі, залізом куту, чималого розміру голоблю.

— Ти хто такий? — питав Богун козачину, що, видимо, супроводжував бранців.

— А це, пане полковнику, його ляхи. Він сам їх піймав і сам привів до нас, — свідчили богунці.

— Сам піймав і сам привів? — Богунові не первина була бачити відважних козаків-сміливців, яким вистачало молодецтва самому на десятьох панів виходити, але занадто вже дуже смирно й вайлувато виглядав цей молодець.

— Розкажи-но нам, козаче, як це далися тобі твої ляхи?

Козачина з голоблею соромливо посмінувся

— Вони не давалися, то я їх трохи там зоставив, а цих, решту, щоб не розбіглися, привів...

— Ого! Ти, я бачу, козацького батька син!

— Колісник я. До Богуна хочу.

— А чого до Богуна?

— Бо всі пани його бояться.

— Богунові треба добрих молодців. А ти вмієш володіти шаблею?

— Авжеж, — казав поважно козачина. — Я сам колеса роблю.

— Ану, дати йому шаблю, — звелів Богун. — Чи до лиця тобі буде козацька шабля?

Іспитованому подали шаблю. Колісник поділовому зліз з коня, підтикав поли. Із обережності відійшов трохи набік, щоб бува не зачепити своїх. Зразу спробував, чи замашна. Змахнув дужою рукою. Шабля засвистіла, вигинаючись лозиною. Потім здумав спробувати ще, чи добре загартована. Узяв обома руками посередині, трошки натиснув і, винувато клі-

паючи очима, безпорадно розвів двома уламками шаблі.

— Непутящий, видно, коваль був, — про бурмотів збентежений у край.

— Добрий козак буде! — похвалили вражені такою силою богунці. — Ставай з нами! Будеш зватися Голоблею, коли не вмів шанувати козацької зброї.

І новий козак Голобля, радо підібравши свою випробувану, залізом куту на кінці, стару голоблю, жваво скочив на коня, щоб стати в ряд з богунцями.

Допитані улани сповіщали:

— Вчора пан коронний канцлер звідкись-то дістав пересторогу про козацький вимарш до Зборова. Був нам о тім розказ від пана ротмістра Гдешинського виїхати в поле на підгляд того вимаршу. То ми, паном богом присягаємо перед ясным паном полковником, пересиділисьмо в полі до вечері, а ввечері повернулися, не бачивши козаків. А чого сьогодні пан Корецький вийшов до Озірної о двох тисячах кінноти, того ми не знаємо. Пан Коржицький стоїть зараз о десяти тисячах, вартує переправу. Це він вислав нас з паном Гдешинським у роз'їзд, а там страшний козак пан Голобля зловив нас...

Богун уявляв собі розташування королівського війська. Корецький з Коржицьким стоять на захисті переправи через річку Стрину. Військо все розсосереджене, обоз розтягнувся. Коли навіть припустити, що частина війська перейшла на лівий берег Стрини, в напрямі до Збаража, — тим краще: нарізно їх

легше бити. Густий дубовий ліс по лівім боці Зборова (у напрямі Зборів—Збараж) цілком заховував і забезпечував підхід і зосередження козацької кінноти. У лісі можна залишити заслін проти Коржицького, з головною ж силою козацькою, під захистом лісу, непомітно перейти на правий берег Стрини, обійти порізнені частини королівського війська і вдарити якраз на переправу...

— Нагадаєм його мосці королеві Жовті Води, Корсунь і Пиляву! — схвалював Хмельницький Богунове рішення. — Короля поставлю на коліна. А тоді, — продовжував у жарт, — оженю всіх своїх полковників. Тебе, Богуне, першого посватаю, посадженим батьком буду...

— Спасибі на добрім слові, гетьмане, — подякував Богун, щоб як-небудь приховати своє замішання.

Два образи на мить постали перед ним: один витворений з власних уподобань, романтичний, невідомої красуні-панни, що вже двічі таємничо засилає листи свої, сповнені жагучого кохання, і другий — кароокої козачки з гарячим серцем, голубливої, як весняне сонце, нареченої Оксани, що замінила його посиротілому синові матір. Оксана довірливо дивилася йому в очі, певна за свою долю. На обличчі — тінь прихованої журби. На руках малий Івась: «Коли прийде до нас батько?»

Богун стиснув острогами коня, і марево розвіялось. Тихо, поринаючи в тумані, підходили до Зборова полки козацькі. Десь далеко, мабуть, чи не біля переправи, перегукувалися ко-

ролівські роз'їзні дозорці. На чверть милі від Зборова стояв гомін, розносились гучні співи безпечного королівського жовнірства. Тисячі погоничів панської челяді голосними криками понукували коней, підганяючи обоз до переправи. Пани збиралися на війну, немов на весілля. Богун підвів свій полк до річки.

Невеличка річка Стрина, налита вщерть рясними дощами, вийшла з вузьких своїх берегів і радісно вітала бажаних козацьких гостей широкими шумливими хвилями.

— Давно ми вже купалися, молодці! — підохотив жартом своїх козаків Богун і першим кинувся на хвилі.

Роздалася Стрина, запінилася, захвилювалася, приймаючи козацьке привітання.

— Будеш ти, Стрино, рідною сестрою Пилляві!

За Богуном сам Хмельницький вів свої полки на правий берег.

— До ста чортів! Що це діється з річкою? Пінить, ніби в нюю всі скажені хлопи плюнули! — дивувалася безпечна шляхта.

А річка все пінила і пінила. Важкою заслоною стояв туман.

Славно погуляють молодці, Богунове козацтво! Багато осиплеться шляхетського цвіту Жечі Посполітої! Багато залишиться розкішних замків без своїх панів-господарів! Не один чванливий пан, що хвастив своїй «ясній пані» покласти до ніг здобуту шаблю «хоч Хмельницького, а хоч того, першого після Хмельницького, харциза Богуна», — не один такий

втікатиме з поля світ за очі, загубивши панський гонор.

— Помагай нам, свята Покрово! — виходило козацтво з води.

Королівське військо обідало, розклавшись на возах на половині переправи. Наведені через Стрину два мости заставлені возами. Погоничі, панські слуги розбрелися. Нема чого боятися. Роз'їзди князя Корецького сьогодні до обіду обстежили кругом місцевість на три милі — козацького війська і духом не пахло. Вартові короги драгунів забезпечували підступи до переправи. Сам король з вельможним панством пив за «знищення ребелії...»

Але чого це стогне туман? І що це за така страшна грозова хмара облягла півколом горизонт, вирує, клекотить і котиться сюди по правому березі ріки, намагаючись обняти крилами згромаджене на переправі військо і обоз? Летів конем пан Коржицький, аж болото розлягалось за конем.

— На бога, козаки!

Вельможне панство реготало.

— Пану, певно, з перепою приснилося?

— Рятуйте короля! — розпачливо благав Коржицький.

Бігли з поля несподівано застигнуті недобитки вартових корогов. Мішалися між возами, збурюючи панську челядь.

— Поцілуйте мене ззаду! — крикнув вельможному панству розлютований Коржицький і погнав на переправу, потягнувши за собою стовпище розгнузданої челяді!

Ударили на гвалт по всіх церквах зборов-

ських зазивні дзвони. На поміч козакам вставало зборівське міщанство. Притиснені туманом, моторошно кублилися по землі гвалтовні крики. Розгублено бігав, метушився король.

— Я тут! Сюди, діти мої!

Громом налетіли, змітаючи все живе, овіяні легендами кривавих січ козацькі соколи-богунці.

— Не шкодуйте шабель, молодці!

Богун пробив дорогу до шовкового намету, де стояв оточений королівськими гусарами Ян-Казімір.

Змішав, посік на капусту знетямлену шляхту гордого магната князя Четвертинського; розсипав, мов горох по полю, корогов пана Тишкевича; пригостив навіки родичів пана Чарнецького; поліг, не встане більше чванливий пан Котецький з своїми пахолками...

— Король у небезпеці!! Стійте!

— Хай живе король!

Дорогу Богунові заступили наймані ландскнехти. Січа поновилася. Приперті до річки ландскнехти, рятуючи короля й передусім самих себе, прохопилися на лівий берег, розламали за собою обидва мости, і, раді тому, що їм пощастило вийти з бою, готувалися копати шанці.

— Эй, соколы! Прймай бой! Корчуй продажное зелье заморское! — то вів своїх донців Степан Разя.

На правому березі ще де-не-де безнадійно змагалися окремі, спонукані одчаєм, порізені загони шляхти, та й ті згодом полягли — з правим берегом було покінчено.

Зашуміла Стрина, приймаючи Богунович молодців назад, на лівий берег, на обхід ландскнехтів.

Окрилений близьким розгромом ворога, Богун тепер віддався своїй, що проймала все його єство, одній-єдиній думці: «Взяти короля!» За всяку ціну взяти короля! Тоді розчавлена шляхетська гадина боягузливо поповзе під ноги козакам, звільниться з-під панського ярма народ, зацвіте червоною калиною — волею козацькою весела Україна... Взяти короля!

Образ Яна-Казіміра, товстого пихатого пана з презирливо одвислою губою, весь час невідступно стояв йому перед очима.

Король нашвидку вишиковував до бою переправлену на лівий берег Стрини половину війська. Лівим крилом командував значний пан Любомирський. Правим — канцлер Осолінський. Центром — сам король.

Оглушливо кинулись донці на панцирних гусарів пана Любомирського. Сплелися в своїй одвічній ненависті бундючний пан і вільний козак.

— Нех жеє Польска!

— Врешь! Не жить панам!

Одним махом прочесали донці наскрізь грізне на вигляд гусарське зборище. А за ними вже гула земля, мчала велетенською підковою на охват цілого лівого крила повернена з того боку вся козацька армія. Підрубане крило обвалилося на центр. Даремно сам король ловив за поводи коней і повертав назад своїх «славних лицарів». Шкода праці! Гонорове панство, наче знавісніле нерозумне бидло, прола-

мало власний центр, змішало свої піші наймані полки. До Богуна вже долітало розпачливе благання короля:

— Не кидайте мене, діти мої! Стійте!

От-от буде друга Пилява. І раптом — може, це причулося? — козацькі сурми покликали на відступ.

— Що сталося? — Богун відмовлявся вірити собі. Розбита королівська армія втікала, ховаючись в обозі, а гвалтовні сурми настирливо виводили з бою переможців, виривали з рук таку блискучу перемогу.

— Може, вбито Хмельницького? Може, напали татари? — Богун озирає кругом поле, бачив скрізь повернені назад полки і не знаходив відповіді на свої тривожні запитання.

— Назад! — віддав наказ. Почекав, поки під'їде миргородський полковник Гладкий. Поспішив довідатись.

— Матвію! Що це діється? Де гетьман?

Гладкий — високий, сухорлявий, одчайдушної вдачі козак, обкурений мушкетним димом, невиразно посміхнувся.

— Де Виговський, там і гетьман. А що діється? Сам бачиш.

Підлетів на змиленім коні поквапний джура.

— Вельможний пан гетьман закликає на військову раду! — передав і майнув далі.

— Мабуть, таке, що будемо трактувати з королем, — казав ущипливо Гладкий.

Богун тихо заскреготав зубами. «Котрий раз уже ляхи обдурюють гетьмана, а він усе вірить їм... Виговський, бестія, обплутує. Розумний! А ми — Нечай, Гладкий, Богун і всі пол-

ковники — дурні. Не вміємо до ніг панських припадати... Викохаєш ти собі, Богдане, змію лютую на грудях, — думав Богун про Виговського, — опам'ятаєшся та пізно... Буде тобі з ним, як з тим Забузьким, що тепер сидить у короля, на булаву роззявив рота, падло!»

Просторий гетьманський намет не вмщував усієї генеральної старшини. Багато стояло за порогом. На обличчях ще пашіли сліди гарячої битви.

Прийшов королівський лист.

— Король схиляється перед козаками...

— Скачи враже, як пан козак каже!

Генеральний писар Виговський — наопашки саєтовий жупан, при всіх регаліях — голосно вчитував.

«...Ян-Казімір, з ласки божої король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, інфляндський, смоленський, чернігівський, шведський, готський вандальський дідичний король. Ознаймуємо всім узагалі й кожному зокрема, кому те відати належить, а саме:

Вельможному през нас на уряді поставленому пану гетьману війська нашого козацького запорозького, Богдану-Зиновію Хмельницькому;

Всім полковникам, осавулам, отаманам, сотникам, усій козацькій старшині, і всім молодцям війська нашого козацького запорозького ласку нашу королівську посилаємо!

Припиняємо братовбивче кровопролиття синів єдиної матері нашої вітчизни Жечі Поспо-

літої, владою й повагою нашою королівською пропонуємо...»

— Що пропонує король? — гостро перебив Богун читання королівського листа.

Виговський скосив оком на Хмельницького, не дістав ні дозволу, ні заперечення, і відповів на свій розсуд.

— Його королівська милість пропонує відійти від Зборова і Збаража й спокійно очікувати обіцюваних...

— Обіцянка-цяцянка, а дурневі радість! Король залишає Україну?

— Про те можна буде потім трактувати...

— Трактувати?! Гетьмане, ти чуєш? Король без штанів сидить в обозі! А ми відійдемо, «потім» чухатимемо відшмагані зади...

— Не бувати цьому!

— Трактуй сам, а ми вже почекаємо тоді, як зловимо в руки короля!

Вибух гніву й обурення на гетьмана струснув наметом. Блиснула добута Богуном шабля. Подавав її, скривавлену, в панській крові, зблідлому гетьманові:

— На, січи мене! Але не слухай короля!

Хмельницький відвертав від себе шаблю, трохи не крізь сльози погрожував булавою.

— Чи ви показалися? Від Зборова і Збаража не відступимось! А вельможне панство в кулаці у нас: притиснемо ще раз — більше ласки заслужимо... Так і королеві відпишемо!

Рада так і розійшлася, не вивівши кінця справи. Богун вийшов у важкому пригніченні. Мовчки скочив на коня. Якась дивна байду-

жість — чого з ним ніколи не було — розпливалася в натомленому тілі. Почував себе спустошеним, розбитим. Вірний кінь безпомилково вгадував дорогу до полку. Надходила ніч. На небі крізь пошматовані хмари пробилися зорі. У велетенському колі, що оточувало королівське військо, наскільки сягало око, горіли козацькі вогнища. Зустрічалися знайомі осавули, сотники, пізнавали славетного полковника, віддавали шану, але Богун не помічав того. Прокинувся від своєї байдужості аж тоді, коли кмітливий кінь примчав до гурту козаків, що саме сідали до вечері. У колі людей парував казан. Збуджуючий запах гарячого кулешу приємно лоскотав у ніздрях.

— Просимо, пане полковнику, до гурту!

Це були козаки Вінницької сотні. Богун відчув, що він голодний. Пустив коня.

— До нас, пане полковнику! У нас смачніше!

— У них пшоно носом пихане... До нас!

Козацький сміх і жарти згодом повернули Богунові втрачену рівновагу. Повечерявши, він тут же й приліг на попони, біля вогнища. Зароджена в бою думка налазлово крутилася в обважнілій голові: «Зловити короля... Посіяти страх... А потім на Варшаву... Тоді можна трактувати».

Тихо гомоніли проміж себе козаки. Сон солодко стулював повіки.

«Тоді можна й до Оксани... А чого це якась панна вирячила банькуваті очі, регочеться? Згинь, маро!» І вже не панна, а Оксана сумно-сумно дивиться на нього своїми глибокими, як

ріка, і прозорими, як небесна блакить, очима, простягає руки... — «Не можна, голубонько моя, не можна, — шепотів кріз сон Богун. — Ось як візьму короля...» Оксана підводила маленького Івася: — «Батьку!» — кликало мале хлоп'я. — «Не можна, синку, не можна, — глaдив по голівці сина. — Треба ще відтяти голову шляхетській гадині». Плакала, вбивалася Оксана. Плакав син.

— Не можна, — важко стогнав крізь сон Богун проймаючись люттю на панів, на короля. На світанку козаки зловили королівського гінця з листом до хана.

Король узивав Іслам-Гірея «рідним братом».

«Козаки — то люті вороги твої. Вони, як ті вовченята, коли дійдуть сили, — поїдять козу ту, що годувала їх. Поверни, великий владарю, свою могутню зброю проти цих вовків в овечій шкурі, і нехай буде наша дружба довіку нерозривною», благав король.

— Оце тобі, Богдане, королівська милість! — глузував Богун. — Посидиш довше, ще більшої дочекаєшся...

Хмельницький нетямився від гніву. Він і сам тепер це визнавав: залишився крайній спосіб прихилити короля — гарматами.

Лунко прокотився в ранковій тиші перший гарматний постріл. За ним—другий... третій...

То миргородський полковник Гладкий за порадою Богуна втягнув на дзвіницю зборівської церкви п'ять гармат з числа відібраних учора біля переправи, бив на королівське сховище.

Богун, не відриваючись, пильно слідкував за

тим, як польські вали обволікалися гарматним і мушкетним димом. Спішені козацькі курені підходили, давали залп і мовчки кидались на штурм. Стиснене в обозі, за валами, королівське військо не мало де розгорнутися. Козаки рубали вози, розтягали їх і вривалися в утворені проломи. І на валах і в проломах — скрізь кипіла січа. Ось уже над табором замаяли козацькі знамена...

— Пора! — Богун злегка торкнув повід, і вірний кінь, товариш грізних січ і славних перемог, слухняно рушив уперед. По кількох хвилинах за полком засвистів вітер. Похмурилось небо. Сховалося сонце. Коли розгнівана доля несе свій неблаганний меч, тоді все приречене на згубу стогне, захиляється в смертельній тузі, чіпляється за життя, благає, б'ється; зойки, стогін і прокляття, змішані з молитвами, встають до неба, а небо німотно мовчить, бо немає рівної сили, що могла б спинити вирок долі... З такою силою налетів Богун на ворога. Перекинув ошалілі ряди угорської піхоти. Розколов надвоє, мов трухлявий пень, стіну закованих у панцирі рейтарів. І, здіймаючи навколо вихор шаленої січі, ударив на священну короков гусарів — особисту охорону короля.

— Король у небезпеці! Хай живе король! — Гусари непробивним муром оточили Яна-Казіміра.

— Не шкодуйте шабель, молодці! — розпалений шаленством січі, Богун шукав очима короля.

Ось б'ється поруч позавчора прийнятий ко-

зак Голобля. Він давно вже потрошив свою важку, добрану йому по силі шаблю. Шануючи козацьку зброю, засунув за пояс держака, щоб не загубити, а натомість вихопив з якогось воза справжню ковану голоблю — де обернеться, там бризки розлітаються...

— Добре, Голобля, добре! — похваляли козаки.

Богун пробивав гусарський мур: горіла голова, горіло серце — всього якихось десять кроків відділяли його від особи короля. Там доля України. Ще один удар, і...

— Згода! Згода! — наказував владний голос Хмельницького, спадаючи заслоною перед беззахисним королем. Богунові потемніло в очах. Страшна невимовна туга схопила за серце. Гарячі сльози, як вогонь, бризнули на гриву, обпікаючи коня. І не витримав козак — розламав надвое шаблю.

— Не радійте, пани-ляхи!

Ще хотів сказати щось оторопілим козакам, та захитався в очах світ, хтось холодний виврав з грудей тугою повите серце і під здольні поклики гусарів підняв його на ніж, на радість королю... Поцілений в груди кулею Богун, падаючи з коня, втрачаючи притомність, проте, встиг ще крикнути:

— Тримайте короля!

Поранений Богун опритомнів і намагався звести голову. Він лежав у хаті на м'якій постелі. Коло нього вартував зажурений Голобля. Це він виніс полковника з поля, перев'язав груди, сидів і поглядав, незважаючи на

те, що в хаті був сам гетьман і багато генеральної старшини. Видно, небезпечно був поранений Богун, коли всі зібралися, немов на похорон. Помутнілими очима обвів поранений знайоме товариське коло, відшукав там Нечая і кволим, уриваним голосом довідався:

— Як ляхи, Нечаю?

— Та мовчи вже, мовчи, — замахав Нечай на хворого, радіючи, що той подав голос.

Тоді хворий звів очі на гетьмана, подивився довгим-довгим докірливим поглядом і мовчки одвернувся. Хмельницький плакав. Правда, можна було б ще й тепер довести Богунові, що монархи цілої Європи не простили б козакам неволі свого «християннішого брата-короля»; козацьке військо опинилося б тоді в становищі небезпечних проти всього світу християнського «грабусів-бунтарів»; що, нарешті, зрадливий татарський хан в останній хвилі поєднався з королем і вже готовий був по-зрадницькому ударити на козаків — усе це міг Богдан сказати Богунові. Та хіба від цього стане легше?

— Морозенко... А тепер Богун... Покидають мене мої кращі друзі! — сумно шепотів Хмельницький, витираючи непрохані сльози.

— Бережись, Богдане! — скрикнув голосно Богун і знову знепритомнів. Десь далеко-далеко за вікном ридала бандура...

...На тім полі, за Зборовом
Чорна галич в'ється,
Ой, там Богдан молоденький
Міцно з ворогами б'ється..

Одужував Богун поволі. Місяць простояла за плечима смерть, поки міцне здоров'я, врешті, взяло верх. Тепер житиме козак. Сидів у Вінниці, набирався сили. Війна скінчилася. Поспішати нікуди. До гетьмана? Справ таких не було. Гетьман перебував у своїй столиці, Чигирині і, як сповіщали Богунові добрі люди, «хитрував з ляхами». Зборівський договір не тішив ні панів, ні козаків. Козацький реєстр у сорок тисяч давно був переповнений. На одного козака виходило по троє, а де — той по п'ятеро «родин». А родина вся така: «Під Корсунем родилася, на Пиляві хрестилася». Проте реєстр козацького війська далі збільшувався. Цілі полки нібито «без послушенства гетьмана» формувалися поза реєстром. Селяни відмовлялися коритися панам. Пани верталися в свої маєтки з тим, щоб подивитися і, мабуть, востаннє пересвідчитися в тім, що їм не панувати більше на Україні. І пани, і козаки добре знали: мир буде недовгий.

Хоч і багато клопоту мав гетьман, все ж не забував про Богуна: поздоровив його полковником вінницьким, сповіщав про те, що найлютіші вороги козацтва — польний гетьман Калиновський, пан Чарнецький і старий Потоцький — повернулися з татарської неволі і просив скоріш одужувати.

— Я не знаю, як нам дякувати гетьману за наше щастя, — казала раз у раз Оксана, коли мова заходила про Хмельницького.

Вона тепер квітла, як калина. Минулася

журба. З лица не сходила радість. А в карих очах було стільки щастя, що Оксані за цілий вік не вичерпати його, так щедро наділила її доля.

— Дякуй ляхам, — підсміювався з неї Богун. — Щоб не лядська куля, то й досі ще сидів би з гетьманом...

При спогаді про «ляхів» малий Івась уперто хмури́в брови.

— Не хочу дякувати ляхам. Дядько Нечай каже: «Ляхів бити треба!» — І тоді мале хлоп'я в своїй упертості ще більше скидалося на Богуна. Богун сміявся. Брав на руки сина, підкидав його до стелі.

— Ану, держись, козаچه-небораче! Дядько Нечай добре каже: ляхів бити треба... Тільки як же ж ти їх битимеш, коли ти не вмієш навіть батька бити...

Семилітній Івась спалахнув від образи. Запальна батькова вдача позначалася на хлопцеві. Розчервонілий, він вихоплював свою дитячу, подаровану Нечаєм «шаблюку», і пристрасно, з запалом налітав на батька. Богун легенько, піхвами своєї шаблі відбивав дитячі наскоки, пильно наглядаючи за тим, як малий сприймає батькову науку. Івась не раз бачив ті козацькі вправи на шаблях — наскакував завзято, перекидав з руки в руку свою дитячу шабельку, як то не раз робив батько. Тоді Богун не витримував.

— Згода! Згода! — здавався на милість «переможця».

Дитячі очі горіли в захваті здобутої перемоги.

— Кажи, козак, чи не козак?

— Козак! Козак!

Щаслива Оксана рознімала «ворогів».

Вона любила хлопця не менше, ніж Богуна.

Так під доглядом старих Оксаниних батьків і самої Оксани проводив Богун свої, спокійні до якогось часу, дні.

Після Різдва, вже так він умовився з старими і з Оксаною, справлятимуть весілля. Воно можна б і раніше, та гетьман просив відкласти до зими, поки невідкладні справи вирішить, — хоче справити бучне весілля. Так і переказував: «Хочу погуляти так, щоб у самій Варшаві знали, що одружую свого найкращого полковника Богуна». Довелося уважити гетьманові. До того ж і сама Оксана ще була в жалобі, ще не вийшов рік, як помер посічений Яремою Оксанин брат, славетний Демко Полов'ян. Дід Андрій та баба Христя, хоч як хотіли швидше бачити свою дочку полковницею, все ж були тієї думки, що «грішно до року веселитися, померлого сина пам'ять зневажати». Богун не заперечував. Та, власне, не було чого й перечити. Він міцно тримав своє щастя, а решта — дрібниці. На все свій час!

Не оглянувся, як літо відійшло. Тепла дощова осінь принесла з собою свої турботи. Старі люди не пам'ятали такої щедрої осені. Відвойована земля платила козакам за всі заподіяні війною злигодні. Наливалися в садах рясні плоди; цвіли пізно посіяні пахучі гречки; поляглі до землі пшениці й жита пускали буйні зелені стрілки; на пасіках було повно прозорого пахучого меду.

Відірване війною від землі, покозачене селянство, — при боці шабля, в руках серп, — поспішало тепер надолужити прогаяний влітку час. На всьому Побужжі стояли гарячі жнива. Господарювали на панських землях. Панів не боялися. Поки на кордоні стоятимуть такі полковники, як Богун і Нечай, — панам на Побужжя не вертатися.

Богун пильно стежив за всіма подіями біля кордону. Через своїх довірених людей він довідувався навіть про те, що діється в самій Варшаві. Панство, мов побитий пес, зализувало рани. Запеклі вороги козацтва — Мартин Калиновський і Стефан Чарнецький — нахвалялися:

— Ще цього року козацькою кров'ю собак своїх напоїмо, а Богуна живцем добудемо, у свинячу шкуру зашиємо — і в льох. Собачим стервом відгодовувати будемо, щоб він не жив і не вмирав, аж поки в ньому черви не заведуться...

— Це занадто, то нездорово! — переказував Богун панам на тую похвальбу. — Нам, як доведеться, — ми простіше зробимо: засилимо мосці-панам таке кільце, щоб їм більше не кортіло лізти в наші козацькі ворота...

І далі кріпив пограниччя. Радився про спільні дії з Нечаєм на випадок несподіваних диверсій. Хмельницький міг не турбуватися: поки два таких стовпи стояло на Побужжі, — «козацькі ворота» були забезпечені.

Минала осінь. З Варшави надходили щораз тривожніші вісті. Довірені козацькі люди раз у раз повідомляли про таємні пересування

кварцяного війська. Два корпуси найманців — піших ландскнехтів направлялися на пограниччя. Король дав свою таємну згоду затримати на сеймі, що мав відбутися в грудні¹, обраних на сеймі послів козацьких. На Зборівський договір ніхто більше не покладався. У Чигирині спішно скликалася генеральна рада. Богун вагався: залишити під такий тривожний час козацьке пограниччя? Хитрий Калиновський, мабуть, тільки цього й дожидає. А тут ще й Оксана — не хочеться їй пускати Богуна в таку далеку подорож.

— Ти ще не одужав, мій соколе, — боялася, щоб не сталося чого в дорозі.

Порадившись з Нечаєм, Богун відписав у Чигирин, що він залишається на пограниччі й заздальгідь «на ляхів готовий повсігди чинити добре».

Оксана раділа. Її сокіл залишався біля неї. Правда, цю радість часто затьмарювала думка, Богунові доведеться знов сідаги на коня... Але коли то ще буде? Надворі вже випав перший сніг — зима. А зимою яка війна? А там, може, і не посміють ляхи зачіпатися?

Нечай сповіщав, що генеральна рада звернулася до «Його пресвітлої величності, царя Великої Русі» з тим, щоб «гетьмана і все Велике військо запорозьке під свою високу руку государську з ласки своєї прийняв і оружними людьми на поміч козакам на короля пішов...» Не посміють ляхи зачепити таку силу. Так заспокоювала сама себе Оксана.

¹ Конвокаційний польський сейм 1650 р.

На людях Богуна всі бачили спокійним і щасливим. У вільний від полкових турбот час його часто зустрічали разом з Оксаною. На вигляд був веселий, безтурботний. У повазі, в шані, ще й мила під боком — чого більше треба козакові?

Але досить було Богунові залишитись на самоті, як він ставав невпізнаним: хмурнів, непривітні думи глибокими зморшками спадали на хмурне чоло. Кварцяне військо — йому давно час бути на квартирах — стоїть на пограниччі при повній зброї. А тепер прибув і сам Потоцький.

— Недобре замишляють пани-ляхи. Не знати, де то доведеться нам, Оксано, справляти наше весілля...

Оксана нічого не підозривала. Захоплена своїм щастям, вона бачила і знала лише того Богуна, що був разом з нею, відважного лицаря, закоханого, ніжного, готового годити їй у кожній найменшій дрібниці. Ніколи ще жодна зима не здавалась їй такою довгою. Надворі люті морози — птиця мерзне, в хатах стіни тріскаються, на вулицю й носа не показуй. А в хаті — все давно пороблено. Сто разів передумано, як приймати гетьмана. До весілля залишались лічені дні. І Оксана від хвилювання не знала, де подітись. Богун в останній час то їздив по сотнях, то дивись, до Брацлава поїхав, з Нечаєм три дні сидів, а то Нечай до нього приїжджав. Заклопотаний своїми справами, він ледве встигав словом перекинутись. А Оксані тільки й розваги, що з Івасем «вправлятися на шаблях».

Перед запусною неділею Богун вирішив спочити трохи.

— Приготуйте, паніматко, нам чогось на зуби, — просив Христю. Обіцяв привести товариство.

Дід Андрій на radoшах знайшов ще у льоку барильце міцної слив'янки та питного меду, не бракувало й горілки.

— А то забув наш полковник, як і горілка п'ється!

Христя, крім загального обіду для okazji, зготувала ще й окремо Богунові його улюблений борщ з грибами й смажену солону рибу. Дід Андрій саме закінчував розливати міцну, як вогонь, горілку, коли розчинилась хата, впускаючи разом з морозом, що стелився долом білими клубками пари, запушених інеем веселих Богунів і чоловіка з десять козацького товариства.

— Здорові, паніматко!

— Здрастуйте, діду Андрію!

— Як бог милує?

Хата сповнилася веселими вигуками й привітаннями.

Тут всі були свої, знайомі.

Зодягнена, як на врочисте свято, в червоних сап'янцях, в своїй улюбленій темнозеленій корсетці, у вишиваній мистецькою дрібною низзю найтоншого льняного полотна сорочці й гаптованій шовком плахті, вся легка і вібруюча, стояла Оксана. Зовуча соромлива посмішка розквітла на устах назустріч гостям.

Рахнівський сотник Діденко — козарлюга, волові шию скрутить — нежонатий, глянув на

Оксану, потім на Богуна, кркнув, і, немовби зрозумівши, що не потягне він супроти Богуна, перевів свій погляд на горілку.

— Піднеси-но нам чого-небудь, Оксано, з холоду, — попросив Богун, зирнувши на Діденка. — Мороз такий — душа в п'ятах мерзне!

— Га, га! — приєднався до Богуна сотник вінницький Немира. — Піднеси, Оксано! Мороз такий, що дай боже видихати, тільки на вовків та на ляхів такого?

— Не до смаку ляхам такий мороз, — радів Діденко. — До весни сидітимуть, прокляті!

— Вони сидітимуть, чи ні, а ми стерегтися мусимо, — остерігав Богун. — Хто сьогодні виїхав на звіди?

— Голобля з десятком козаків, — доповів Немира.

— Добрий козак!

Оксана тимчасом підносила всім по чарці. Кожен випивав і, кркнувши, сідав за стіл. Христя метушилась біля печі. Перечастувавши гостей, Оксана й собі кинулась до печі допомогти матері. Подали на стіл. Під доглядом запопадливого діда Андрія Богунове товариство швидко зігрілося. Міцна горілка розв'язала язика.

— Ех, нема де козакові погуляти, — скаржився Діденко. — На ляхів свербить рука!

— Устигнеш з козами на торг, — відказав Богун. — Не про це я зараз думаю...

— І добре, сину, робиш, — похвалила Христя. — Війна — не іграшка.

— Не твого розуму, стара, це діло, — до-

рікав п'янений дід Андрій. — Козак зроду-віку воював. На те він і козак!

— Га, га! На те він і козак! — підтакував Немира.

— Добре, діду, добре! — схвалювало товариство.

У хаті за столом ставало гаряче. Горілка розганяла кров, козацька сила шумувала.

— Хай там собі гетьман трактує як хоче, а нам аби лишень весни діждати, — кричав зухвалий Діденко. — Ми тобі, полковнику, таке весілля справимо, гей-гей! У Вінниці почнемо, а в Кракові скінчимо...

На всі ті хвастощі і похваляння свого товариства Богун лише поблажливо усміхався. Інші думки його тривожили. Знав, що навесні, а може й раніше, може, навіть найближчими днями, бо старий лис Калиновський не дарма стоїть поблизу кордону, треба сподіватися удару на Побужжя. Але це ще півбіди. З Калиновським можна поквитатися. А от біда! Не встигли вигнати панів-ляхів, як уже свої пани залигують народ в ярмо. Силою зганяють покозачених селян, на своїх пахолків обертають, на робуче бидло... «Панства захотілося!» — Богунові ударила в обличчя кров. Справедливість і обурення підносили свій голос проти нової народної неволі. Гетьман розсилає скрізь свої накази, дбає про «покріплення ладу», моз гриби у дощ, виростають свіжі палі й шибениці.

Похмурий погляд Богуну сковзнув по ніжній стрункій постаті Оксани, приглянувся до її розквітлого незайманою красою обличчя і від того мимоволі прояснів і потеплішав. Чи дасть

Йому Калиновський хоч на короткий час пізнати радість свого щастя? А так хотілося б забути все — блиск шабель, рев гармат, бойові переможні поклики — і десь тихесенько над Бугом, в затишнім куточку оселитися з Оксаною. Він орав би, сів, косив, носив воду, рубав дрова, молотив... Не треба йому ніякого високого становища. Оксана вечорами співала б йому козацьких пісень. Він згадував би свої козацькі походи і навчав би сина — а може й синів, як треба любити свою визволену з-під панського ярма Україну. А коли долі треба було знову покликати його на ворогів вітчизни, він, уже посивілий, знову сів би на коня, разом з молодими своїми синами-козаками, і знову слава його давніх грізних битв ожила б, залунала б переможними покликами в нових грізних січах, нова слава полковника Богуна...

— Думу думаєш, полковнику? — запитував підохочений горілкою Немира. — Однаково буде те, що буде.

— А чого не стане — шаблею дістанеш!

Товариство в згоді зняло догори сповнені живущою горілкою чарки.

Оксана з прихованою тривогою спостерігала настрої Богуна. То він веселий, то сумний — мінливий, наче хвиля.

«Чого він сумує, за чим?» намагалася розгадати. Перебирала в пам'яті — може, вона в чому завинила? — Ні, вона не почувала жодної вини. Завжди охочий погуляти в товаристві, він сьогодні нишком обминав чарки, берігся пити. То гляне на неї такими сумними-сумними очима, наче прощається і хоче зали-

шити в її серці той свій сумний погляд на-
завжди, на вічність. То несподівано розсмієть-
ся. А це раптом схопився, випив зразу одну за
одною кілька чарок. Почервонів, розгорівся.
З-під грізно насуплених брів блиснули знайомі
всім, і ворогам і друзям, чорні, потьмарені гні-
вом очі.

— Брешеш, пан Калиновський! Знаю всі
твої думки, псявіро! — ударив кулаком об стіл
і чорний, як туча, вийшов насеред хати.

— Меду, Оксаночко, меду! Хай гуляють мої
гості!

— Га, га! Піднеси, Оксаночко, — просив
Немира. — Бо дідові горілка колом стала в
горлі...

Гості пили серед хати хмільний мед. Дід
Андрій узяв бандуру, загравав до скоку:

Котилася торба
З великого горба,
А в тій торбі
Гнилий лях...

— Нехай йому в ребро гак! — підхопив Ді-
денко і пішов навприсядки по хаті.

Мало стало хати. Розгулялася душа коза-
цька. Товариство висипало на двір. Лютий мо-
роз був тепер ніпочому. Хмільний Діденко ви-
хопив на дворі шаблю, молодецьки свиснув:

— Гей, нема на радість пана-ляха! Ану, хто
вміє добре тримати в руках шаблю! Наскакуй!

Богун відсторонив охочого Немиру.

— Почекай. Дай нехай побачу, за що ж то
я настановив його сотником?

— Не займай, полковнику! — остерігав Ді-

денко. — Бо я не подивлюсь на те, що ти Богун!

— А ти й не дивись. Хай інші дивляться...

Схрестилися козацькі шаблі, дружнім дзвоном-привітанням обізвалися одна до одної, і зараз же відскочили назад. Діденкова шабля легко, немов ластівка, пурхнула вгору, стала креслити в повітрі невловимі лінії. Богун спокійно і, здавалося, недбало слідкував за рухами свого противника. Його шабля ледве поверталась своїм кінцем, часом навіть і не влад. Він немов грався. Діденко замахнувся, щоб показати свій найкращий спосіб козацької науки. Богун лише поворушив рукою, підвів свою шаблю під Діденкову, злегка подав її на себе, і Діденкова шабля, немов заворожена якоюсь чарівною силою, випорснула з міцної козацької руки.

— Хто ще стає?

Став Немира. По хвилині Богун тримав під пахвою дві здобуті шаблі і легко відбивав удари кальницького сотника Семена Височана.

— Здається, наші їдуть? — придивлявся дід Андрій, що теж вийшов поглянути на козацькі витівки.

По дорозі від Замостя показався козацький роз'їзд. Загін — десяток козаків — мчав щодуху просто до двору діда Андрія. На передньому коні, підтримуваний вершником, лежав упоперек сідла якийсь чи то бранець, чи порубаний козак. Богун не став далі забавлятися. Віддав сотникам їхні шаблі. Козаки тимчасом порівнялися з двором. Першим заскочив у двір козак Голобля.

— Причина нам, пане полковнику! Знайшли по дорозі на Класне. Знати кзак, а ким порубаний, того не довідались, не знаємо.

Підбіг зацікавлений Немира, глянув посіченому козакові в обличчя і враз витверезився.

— Ов, та це ж Степко! Від Нечая!

— Скоріш до хати, — наказав Богун.

Степка перенесли до сіней. Дід Андрій тут умить обдивився його, приклав вухо до грудей.

— Слава богу, теплий. Відходимо! Відтирайте його хлопці, снігом, а тоці — горілки...

Довго відтирали, а коли підчений, нарешті, проявив життя і застогнав — дали, як то радив дід, ковток горілки. І ожив кзак. За другим ковтком дійшов до пам'яті, а за третім уже й мову повернуло, зміг заговорити.

— Хто це тебе, брате, так понівечив? — питав Немира після того, як відходжений у хаті трохи одігрівся.

— Не питайте, — простогнав Степко і заплакав, не соромлячись, немом дитина.

Змовкло товариство, вражене козацькими сльозами. Козак від ран не заплаче. Великого жалю треба на козацьке серце, щоб добути з нього сльози. Богун зблід. Предчуття страшної непоправної біди холодним зашморгом стягнуло горло.

— Де Нечай? — хрипло відушив із себе.

— Нема вже Нечая, — схлипуючи, ледве проказав Степко.

І, ковтаючи сльози, скрегочучи зубами з того горя, він розповів про несподіваний підступний напад Калиновського на Класне, про те, як

завзято боронились до останнього в місті і в краснянськiм замку проти десяти тисяч польського вiйська жменька Нечаєвих козакiв, нарештi, розповiв про славу Нечаєву смерть. Моторошна тиша залягла в хатi по тiм оповiданнi. Низько опустили голови, стояли козаки. Нiхто не смiв першим порушити зловiсної тишi. Кожен немов боявся, що та важка журба i гнiтюче лихо, якi зараз залягли в цiй хатi, можуть з одного слова перетворитись у вогонь i спелити всiх. Мiцно зацiпивши зуби, стояв Богун i дивився кудись крiзь вiкно, в заснiжену далечiнь. Скам'янала, немов з хреста знята, стояла Оксана. Тихо ворушила губами Христя, шепочучи молитву за упокiй душi раба божого Данила. Довго так стояли всi, похиленi важкою журбою, аж поки дiд Андрiй наважився i зняв шапку.

— Прощай, козаче. Слава твоя не вмере, не поляже, — твердо проказав старий, надiйно глянувши на Богуна.

Скрегонув зубами Степко, тамуючи бiль. Богун, що досi стояв нерухомо, немов прокинувся, здолавши важкий сон, обвiв захмареним поглядом по хатi.

— Зiбрати зараз всю старшину — наказав Немирi.

Наказ прозвучав спокiйно. Усi знали: в Богуновiй душi зараз вирувала буря, але... такий уже Богун! Вiн приховав свою лють до бою.

— Скiльки сотень маємо? — було друге Богунове запитання до Немирi. Сподiваючись нападу Калиновського, вiн ще вчора звелiв пiдтягнути до Вiнницi десять сотень.

— Дев'ять, — доповів Немира. — Немирівська, вороновицька, кальнівська, кунянська, балабанівська, бабинська, жорницька, рахнівська і вінницька.

— Десять ляхів на одного. Важко, але від'ємось. Послати гінців, щоб решта прибувала.

Немира вийшов виконувати накази.

— Коня мені, — звелів Богун.

Оксана все ще стояла, немов прикута до землі. Боялась поступитися. Їй здавалося, що кожен її крок наближає страхіття майбутнього... Знов річками потече козацька кров, линутимуть до неба з димом палючих осель страхотливі жіночі й дитячі зойки, життя щодня висітиме на волосинці, а головне — не буде біля неї Богун. Оксана здригнулася. Залишиться вона, як і була, — з своїми нездійсненими мріями, з пекучим смутком буде щодня виглядати, сподіватися... Навіщо бог посилав людям такі муки?

Богун, який сто раз сміливо зазірав у вічі смерті, несміливо глянув на засмучену Оксану. Що він міг тепер сказати їй? Йому самому так хотілось бодай до весни побути біля неї, звідати радість молодечого щастя, а чи ж можна зараз думати про це? З усіх боків чорним гайворонням злітаються і крячуть вороги. І от уже не Оксана, а ціла засмучена Україна стоїть перед ним, з благанням простягає руки... «Нечаю, Нечаю, товаришу вірний, що ж ти, брате, наробив?» плакало кривавими сльозами серце.

— Кінь готовий! — крикнув у хату Голобля.

Богун хитнув головою: «Добре». Ступив до Оксани — думав міцно-міцно пригорнути, натомість лише винувато посміхнувся.

— Доведеться нам, Оксано, відкласти наше весілля...

Нічого на те не сказала Оксана. Не тому, що вона дівчина, а дівчині покладено бути покірливою, ні: вона була Богунова наречена. Без єдиної сльози, без нарікань на свою долю підійшла вона до Богуну. Поклала на плечі руки і чистим, як душа дитини, поцілунком поцілувала свого нареченого в уста.

— Тобі пора.. Іди, мій соколе, — мовила до нього стиха.

Богун — козак, вона теж була козачка. Стара Христя добула залізний образок Івана-воїна, посвячений у Києві.

— Хай береже тебе господь, сину, від усякої напасті. — поблагословила.

І готовий Богун. Хотів побачити ще сина, та малий десь вислизнув на вулицю на ковзанку з сусідськими дітьми. Дід Андрій вже лагодив свою стару козацьку шаблю, що служила йому ще за Наливайка. Докірливо зауважив Богунові:

— Рушай, рушай, полковнику. Там діло жде. Не навіки ж прощаємось.

По хвилині Богун уже мчав до замка, де мала зібратися старшина. Уявляв собі, як розтікаються загони Калиновського, затоплюють Поділля — і підострожував коня.

— Дорого заплатите мені, ляхи, за Красне!

Чутка про напад шляхти на Красне вмить облетіла міста. Захвилювалося міщанство. Народ з усієї Вінниці, покинувши печене й варене, забувши про гульбища, що справлялись тепер на запусній неділі мало не в кожній хаті, валом повалив до замка, сподіваючись почути свіжі новини.

На замковій площі, оточений козаками й міщанами, стояв усім відомий вінницький крамар Іцик. На тілистому, міцному, як дуб, Іцикові, що виглядав вищим від людей на цілу голову, висіла при боці найсправжнісінька гусарська шабля. Він вчора зібрався до Красного. Там у нього були «такі-сякі» справи, взяв з собою «такого-сякого» краму і ще там «дечого».

— Іду собі,— розповідав Іцик,— на дорогу поглядаю, аж гульк—панове гусари... Стий, пся віро! — Станьмо, кажу собі, пане Іцику. Може, панове гусари заблудили, думають дороги поспитати. Став. Чекаю. Під'їжджають... «Наше шанування, пану. Як ви себе, пане Іцику, почуваете?» питають. Дякую, кажу, вельможне панство, як той горох при дорозі — хто не йде, той скубне. «Давно ви, пане Іцику, з Вінниці, як там поживає пан Богун?» — Нудьгує, кажу, прошу панства, за такими ясними панами... Отак розговорилися, — провадив свої жарти Іцик, — і пани гусари були такі гречні, наділили мене шаблею на спогад... Нехай, кажуть, буде пану на добрий погондек!

Схвальний сміх козацтва і міщан звисав над площею. Зухвалий Іцик звичайнісіньким дрючком упорався з п'ятьма гусарами, поздирав з них шаблі і привів до Вінниці, наче впійманих телят.

Військо Калиновського в Сутисках підночовує. Перед веде з гусарами сам пан воевода Ланцкоронський. На завтра треба сподіватися непроханих гостей.

— Нехай здоров буде наш полковник, дбає за гостину, — казав Іцик, ще й піддавав сподіваним панам-гостям носком під зад, — така, мовляв, буде їм гостина.

Усе поспільство, хто як міг, ставало козакам до помочі. Богун, не гаючись, готувався до відсічі. Ще дорогою до замка він вирішив: хоч би там що, затримати Калиновського у Вінниці. Вінниця — це той гачок, на якому зачепиться зажерливе панство. Уже полетіли гінці в Чигирин до гетьмана і в Умань до полковника Глуха. По всіх шляхах, в усіх кінцях стали на сторожі міста посилені козацькі роз'їзди. Відряджений під Сутиски з окремим загonom сотник Гаврик має пильно стежити за кожним рухом пана воеводи Ланцкоронського. Без зайвого поспіху, розважно давав Богун свої накази.

— Доведеться нам трохи потурбувати панотця ігумена.

— Для чого? — не міг зразу догадатися Немира.

— Поставити в монастирі на дзвіниці дві гармати та над ворітьми дві, на мурах — на всі чотири кінці.

— Звідки ж їх узяти, коли у нас усіх їх вісім?

— Отож усі вісім і поставити.

— А замок як? Замок залишиться без гармат?

— Обійдемося. Замок — нам не головне. В монастирі треба скупчити всю силу.

Вінницький замок, хоч і мав усі ознаки фортеці, проте, не міг витримати довгої облоги. Замокві вали в кількох місцях були напівзруйновані — їх не встигли поновити. Мури теж подекуди світили пробитими дірками.

Та це ще не біда: насипати вали, закласти в мурах діри — козакам на ніч роботи. Небезпека крилася в тому, що ворог з усіх боків мав цілком безпечні і дуже зручні підступи до замка. А монастир, навпаки — стояв на крутій, високій панівній над містом горі; ріка Буг, що вигиналася тут лукою, оперізувала гору і все старе місто з трьох боків, захищала всі підступи. Що ріку навіть узимку можна буде використати як зручний захист, в цьому Богун не сумнівався. І, нарешті, монастирські мури нічим не поступалися перед замковими мурами. Усі ці міркування диктували Богунові вибрати для свого захисту саме старий монастир, а не сумнівний щодо оборони новозбудований, відкритий з усіх боків замок.

Покликаний на раду панотець ігумен не перечив, навіть обіцяв допомогти чим можна:

— Роби, сину, так, як того вимагає справа і доручений тобі наш рідний край. Нехай тебе господь благословить. А я, грішний раб його святої волі, заздалегідь на все тебе благослов-

ляю... — І поспішив хутчій у монастир підняти братію на поміч Богунові.

Вечоріло. До монастиря втікали звідусіль тисячі людей — ченці, міщани, з околишніх сіл селяни, що прочули про наближення польського війська. Люди юрмилися біля брами, метушилися, кричали, вимагали пустити їх сховатися за мурами. Поміж людьми бігали, до хрипоти кричали Богунові сотники, наводили лад. Богун звелів пропустити жінок з дітьми. Решта, хто почував себе в силі, мала стати до роботи. Запалили смолоскипи, вогнища. І незабаром уся монастирська гора, на всіх схилах і особливо на схилах до річки, вкрилася людським мурашником. Задзвеніли лопати і заступи, добуваючи крізь глибокий сніг і лід промерзлу землю.

— Господи благослови, на груди Калиновському, — кинув першу лопату землі поважний дід Андрій.

Населення копало шанці. Богун розпорядився працювати на дві зміни: в коротких перервах люди грілися, відпочивали біля вогнищ і знову йшли, з подвоєною силою й завзяттям добували заступами мерзлу землю. На ранок монастир оперезався свіжими окопами й валами.

Від Гаврика, що сидів з своїм роз'їздом під Сутисками, надходили заспокійливі вісті. Загін пана воеводи Ланцкоронського, побоюючись глибоких заметів і лютого морозу, вичікував у Сутисках Калиновського, що йшов від Шаргорода з усім своїм десятитисячним військом.

Богун ока не стулив за цілу ніч — ходив

уранці по горі, давав останні вказівки, закінчував укріплення. Вал першої лінії навколо монастирської гори готовий був зустріти ворога. Друга лінія окопів і валів завершувалася.

— Пан воевода Ланцкоронський — гордий лицар, він не хоче йти на нас абияк. Йому цікавіш буде нас застати за валами... Ну, ми йому зробимо ту честь!

Богунові жарти ширились по всій горі, з уст в уста передавалися. А з тих жартів виростали з кожним разом усе вище й вище, неприступними спорудами вставали, оборонні лінії окопів і валів. На дзвіниці й на мурах установлялися гармати. Міщанська дітвора, — чи то їй зважати на якісь там заборони? — висипала вранці проти сонця, як завжди, на ковзанку. Діти летіли з гори сторч головою, чіпляючись за ковзкий лід, котилися цілими клубками вниз, до самої ріки. Богун, спостерігаючи дитячі витівки, захоплював і старших «гритися на ковзанці», а коли ті безпомічно зривалися й летіли сторч разом з дітьми, — голосно сміявся. Згодом від ріки на гору простягнулася велика валка саней з діжками, повними води.

— А то нащо? — здивувався зацікавлений Немира.

— Ковзанку влаштуємо... Хлопці свою, а ми свою, веселіше буде!!

Богунова відповідь інтригувала. Полковник на дитячий розум перейшов, чи що? Зацікавлене поспільство стовпилося біля валки. Богун зачерпнув цеберкою з діжки води, зійшов на вал, і хитро підморгнувши, мовляв, «ви тільки дивіться», почав звільна лити воду на схил

валу. Не минуло й півхвилини, як лютий мороз відразу скував полите місце рівним слизьким шаром льоду. Догадливе козацтво радісно загомонило.

— Ану, панове-молодці, на вали! — вмить кинулись козаки до діжок з водою.

— Ото буде ковзанка!

— Сам пан польний гетьман Калиновський нам спасибі скаже!

Відра цепом з рук в руки жваво полетіли на схили валів. Поливані без перерви схили поволі вкривалися рівним, немов виточеним шаром блискучої слизької криги. Спорожнені діжки раз у раз спускалися по воду. Захоплене витівкою Богуна козацтво й незчулося, як обліті схили і вся гора монастирська заіскрились незабаром в сліпучому сяйві неприступної льодової громади. Монастир скидався на грізного рицаря, вбраного в казковий, зачарований панцир. Козацька замкова зала теж даремно не сиділа. Насипались вище замкові вали. На мурах, де всі міщани звикли бачити старі гармати, з'являлися жерла нових гармат. І лише досвідчене козацьке око могло здогадуватися про Богунові хитрощі.

Поспільство й козаки готові були вірити, що їх полковник не інакше як «самого чорта осідлав». То він несподівано з'являвся в полі, опитував вислані роз'їзди, то, раптом, його бачили на замкових мурах — сміявся, жартував і давав накази, — а, дивись, по хвилині знову мчав назад, у монастир, поглянути на свою витівку — і так весь день на коні.

Увечері Немира хотів знати, чи будуть

які накази на ніч, розшукав полковника на річці.

Богун з трьома десятками козаків псував дорогу через лід, прорубував ополонки.

— Що він робить? Це ж тепер до замка он аж куди треба об'їжджати, а ляхів однаково не спиниш цим...

— Шкода, добре вкочена дорога! — голосно пожалкував Немира.

— А ми другу накотимо, — бадьоро пообіцяв Богун.

Сотник не став далі втручатися. Видимо, полковник знову щось намислив, а де Богун нова голова затіє що, там уже напевне сподівайся діла. На правому березі з вечірнього туману раптом вискочив роз'їзд і, недовго міркуючи, махнув просто через лід, на ополонки.

— Гей, там! Бережися!

— Свої, свої, пане полковнику! З-під Сутисок!

Богун поспішив до Гаврика.

— Розкажуй.

— Жахні речі там, пане полковнику!!

Гаврик непомічений прискочив аж під Красне й далі, під Мурахву. Мурахва, Красне, Стіна, Ямпіль — зрівняні з землею. Люди тікають світ за очі, рятуючись від лютої смерті. Пани не жалують ні старого, ні малого. Жінок наскрізь прошивають списами й тоді, ще теплих, не соромлячись, безчестять. Немовлятам, до одного, розбивають голови об землю...

— Такий струс, і гвалт, і страх кругом, що від того всього хоч живим закопуйся, — казав, здригаючись, Гаврик. — Калиновський у Су-

тисках поєднався з Ланцкоронським і цієї ж ночі думають на Вінницю рушити.

— Я їм не Нечай! — нахмурившись, погрозив Богун. — Справляйтеся, молодці, скоріше. Може, який пан захоче рибки половити, — наказував козакам робити ширші ополонки. А сам, не гаючись, з півсотнею рушив на виправу, під Сутиски.

Находила безсонна друга ніч. Вночі налетіла завійниця. З гуком, свистом переносила-пересипала снігові замети. Лютий мороз палив вогнем. На валах — здавалося, що то мушкетні постріли — тріскався закутий в кригу гострокіл. Проте ніхто не поспішав ховатися. Як і вчора, люди метушилися по всій горі — копали, підрівнювали, поливали водою схили. В монастирській «трапезній», де ще два дні тому не сміла ступити жіноча нога, тепер рясно сиділо жіноцтво. На пекарні в широченних казанах, замість мирного чернечого «яства і питава», кипіла розтоплена живиця, булькала кипляча смола, топилося видобуте з монастирських льохів олово. Ченці, поскидавши рясини і засукавши рукава, наче вони й не були ніколи ченцями, з козацькими жартами й завзяттям виливали мушкетні кулі. Ніхто не думав спати.

На світанні Немира спустився вниз до річки провідати вартових. Завірюха стихла. Пухкий сніговий килим застеляв обидва береги. Півсотні козаків, упрягшись по парі в легкі опленчасті сани, обережно наочували через підмерзлі, заметені снігом ополонки проїжджу дорогу.

Хитро вигадав Богун. Панам таку дорогу

постелив... — і задоволений пустив коня на правий берег.

От і замок. На мурах якась тривожна біганина. З воріт виходила замкова залага.

— Чи не Богун часом повернувся?

Так і є.

Богун, помітивши Немиру, молодецьки свиснув. Заграв конем, піддав духу козакам. Не зламали молодецького завзяття ні безсонні ночі, ні мороз, ні хуга. Ще здаля наказав Немирі:

— Знімай зараз всю сторожу навколо міста. Відводь усіх на лівий берег. Та встигай скоріше, бо через годину будуть гості.

Півторатисячний передовий загін гусарів пана воеводи Ланцкоронського вже був на відстані півгодинної кінної їзди від Вінниці, а сторожових постів козацьких все ще не видно й не чути. Пан воевода вважав це за добру ознаку. Отож, не відає Богун про свою погибель? Тим краще для справи. Захопити несподівано таких двох небезпечних поплічників козацького гетьмана — це багато важить!

«Це неабияка послуга шляхетській Жечі Посполитій. Нехай собі пан польний гетьман Калиновський надимається як хоче, а всі його, мосці-пана, послуги ойчизні варті фіги... Старий дурень! Віддай йому Нечаїв пірнач... Може, й Богунову голову заразом?» Пан воевода іронічно розсміявся.

«Богуна ловити, що воду решетом носити, але, мабуть, і він, як Нечай, справляє запусти, на нас не сподівається. Надія на пана бога, що ми цього козацького монстра, на високе щастя

його королівської величності, сьогодні вловимо і, відправивши цю процедуру вінницьку, — на дальшу Україну рушимо...»

Настрій пана воєводи, зіпсований сваркою з польним гетьманом Калиновським за Нечаїв пірнач, значно покращав. Гусари вже наблизилися до передмістя, а козацької сторожі все ще ані духу.

— Га, лайдаки! П'яні, висипляються! — Серце пана воєводи радісно заграло у передчутті блискучої і легкої перемоги.

— Справимо їм друге Красне! Вперед, панове, лицарі мої, вперед! — направив ошалілого коня на замок і, не оглядаючись, з одною думкою заскочити в замок Богуна, погнав перед гусарами.

— Вперед! Вперед! — вилетіли з ним охоплені лицарським запалом його ротмістри.

— Вперед! Вперед! — віддалося громом в рядах гусарських корогов і нагло обвалилося над замком, що, здавалось, мирно спочивав, не сподіваючись біди.

Заметушились біля замкових воріт всього якихось три десятки козаків. Наспих пальнули з мушкетів і, рятуючись від видимої смерті, з пронизливим криком, немов зайці, кинулися врозтіч.

— Га, пся крив! Смердюче хлопське бидло! Лови їх! Не дамо їм шабель вийняти!

Окрилені своїм блискавичним успіхом, панове ротмістри відразу ударили на замок. Щастить пану воєводі! В замку — ні душі. Богун з козаками в певному місці, — по хатах гуляють...

— Вперед! Вперед! — квапив Ланцкоронський.

Заскочити непокірне місто, захопити розполохом Богуна... Серце пана воєводи не вмещало тої радості, скільки її випало і ще випаде сьогодні. Жменька сполоханих козаків щосили гнали вниз, до Богуна, намагаючись перехопитися на той бік річки. Чого б це їм туди втікати? Ага, там сам Богун з купою свого воцтва маже п'яти...

— Га, проклятий хам! Він ще думає втікати?! Вперед! — І пан воєвода першим кинувся навздогін за втікачами. Загомонів навколо лід, тисячоголосою луною обіззався, вгинаючись під вагою переможних польських корогов. Добрий кінь вже виніс пана воєводу на середину ріки.

— Га, сто дяблів! — Ланцкоронський лише встиг почути, як загуркотіла вся ріка, постеріг, як ринула під лід його найкраща корогов, почув розпачливий нелюдський зойк своїх гусарів, і в ту ж мить над ним зімкнулася зловісна чорна льодова вода. Кінь зараз же виринув. Знетямлений Ланцкоронський поспішив пустити коня, вхопився обіруч за кригу і верескливо жалібно завив, немов намочене щеня. Спіймана в ополонки польська гусарія гинула. Люди вперемішку з кіньми борсалися в льодовій воді, чіплялися за уламки криги і, не маючи сили видертись, заклакли йшли під лід. Окремі відділи, збагнувши небезпеку, спробували кинутися вбік. Даремно! Скрізь тріщала крига. А з боків уже заходило козацтво. Виблискував грізним щоломом Богун.

— Приймайте пана воеводу! Не шкодуйте шабель, молодці!

Ланцкоронського ледве живого витягли з води. Врятований, на руках своїх гусарів, дістався пан воевода спочатку на берег, а потім аж за місто.

— До ясної холери! Хто б міг думати?! Така безславна ретирада! — Ланцкоронський ладен був заплакати від люті. Найкращі відділи пішли під лід.

— Скупалися пани-ляхи добре! Всю коросту з себе змили, — вітало на radoщах свого полковника все козацтво.

Триста осідланих коней дісталоя Богунові, крім того, що під лід пішло. Запальний Діденко ще хотів за містом пригостити викупане панство, навіть настиг задніх добрим густим стрілом нальоту з мушкетів, та, на жаль, Богун помітив, не дозволив.

— Не в'язатися за містом! — наказав.

І рахнівці вчасно відступили. До Вінниці наближався сам пан польський гетьман Калиновський з усім своїм військом, з численними гарматами. Вишикувані до бою, насторожено підступали ворожі полки до монастиря, дивуючись Богуновій вигадливості. Сліпучим блиском виграла проти сонця, немов самоцвітами переливалася, одягнена в льодовий панцир монастирська твердиня. Кругом заворожена тиша. Наче зникли козаки під землю. Горіло місто, залишаючи ворогові замість хат попелища. Калиновський розгорнув полки на штурм. Жовніри, ковзаючись, підпираючись мушкетами і списами, полізли на схили неприступ-

ної гори. Обізвалася гарматним гуком висока дзвіниця, посылаючи панам козацьке привітання. Відгукнулися гармати на мурах. Один за одним рівно лунали влучні мушкетні залпи. На горі ставало гаряче. Там, де ворог добирався до валів, якимось чудом появлялося щоразу шість підряд уставлених гармат, і тісні купи штурмуючого жовнірства розлітались, потрошені на тріски. Сповзали величезні льодові лавини, змітаючи на своїй дорозі все живе. Жіноцтво казанами виливало на вали, на ворожі голови димучу живицю і смолу. Три рази йшли на штурм жовніри і кожного разу відходили побиті. Їх супроводжували глузливі вигуки і свист обложених.

— А що, взяли, пани-ляхи?

— Покупалися і зогрілися! Добре спання буде!

Під вечір штурм затих. Розлючені пани, побачивши Богуна між козаками на валах, кричали:

— Гляди, щоб на тобі була ціла шкура, хлопське падло, бо на завтра ти нам на опудало згодишся!

— То, перепрошаю, ясне панство, казала Настя, як удасться! — глузливо відказував Богун.

Увесь наступний день минув у безперервних підступах і штурмах. Жіноцтво билось на валах рукопаш поруч з козаками. Богун не раз бачив, як його Оксана, та Оксана, що не могла дивитися на кров, заступала пораненого козака і, приклавшись до мушкета, гнівно посилала на ворога влучні кулі. Всі, хто умів три-

мати зброю в руках, билися на валах. Голобля з Іциком стояли поруч. Давно відкинуто на бік мушкети — вийшов порох. А з шаблі яке пуття? Тільки руками намагаєшся. Панство лізе, мов черва. І обидва велетні, побравши обіруч важкі жердяги, що підпирали гострокіл, молотили мов ціпами, сягаючи по головах, по тричотири клали заразом.

— Кабани! Скажені кабани! Почекайте! Доберемося до вас! — насідало люте панство. Там, де, здавалося, пани от-от стануть на валах, з'являвся обкурений мушкетним димом Богун. Всюдисущий, дивовижно спокійний серед зойків і криків бойових, неначе це була звичайна іграшка, а не кривавий штурм, нехтуючи небезпекою, він весело закликав:

— Зогрівайте! Зогрівайте, молодці, ляхів!

І тоді сила у козаків подвоювалася. Пани знову стрімголов летіли вниз, проклинаючи козацьку впертість. Польське військо зазнавало тяжких втрат. Калиновський лютився. Ще вчора, сподіваючись легкої перемоги, він поспішив надіслати реляцію до Варшави: «Заступілем позиції у Вінниці, яко в месце способнеешем, а тен монстр хлопський Богун, хвала пану богу, ест в наших руках сьгодні злапаний...» А тут, на тобі! Така ганьба! Відійти від Вінниці, не здобувши козацької цитаделі, — це не тільки справа гонору. Зривалася вся, так вдало і щасливо розпочата акція дальшого просування на Побужжя. Залишити Богуну у Вінниці — однаково, що ніж собі в спину вгородити. І Калиновський вирішив хоч би там що здобути монастир. Десять тисяч кращого на

всю Європу війська — та щоб не взяти невеличкого козацького гнізда? Це була б ганьба на весь світ.

Штурми з кожним днем ставали частішими. По три, по п'ять раз на день відбивалися козаки. І кожен раз всі бачили Богуна незмінно на валах. Він кидався в найнебезпечніші місця. Кругом шаліла січа. Горіли монастирські будівлі. Розпачливо голосило жіноцтво, оплакуючи смерть своїх дітей, близьких і далеких родичів.

Від грому гармат дрижали монастирські мури, раз у раз загрожуючи поховати своїх захисників під руїнами уламків і каміння. Гарматні ядра шматували тісні ряди скупченого на валах козацтва. А Богуни, рубаючи за десятьох, як і раніше зневажав бундючне панство.

— Брешуть, ляхи! Не буде по-панському... Бийте сміливіше, молодці!

І штурм, захлинаючись в кривавій січі, затихав. Збиті з валів купи коронного війська з ревом пораненого звіра — котрий раз уже! — котилися вниз, до річки. Так минали дні за днями. В монастирі дедалі ставало більше поранених і убитих. Почалися пошесті. Дехто почав докоряти і самому Богунові: «Калиновський дає вільний вихід козакам, чому не скористатися?»

Богуни підтримував дух козацтва:

— До весни продержимось, а навесні поже-немо панів-ляхів з України аж до Кракова, на пашу!

Але жарти тепер мало помагали. Поменшало козаків. Зменшувалась, значно зменшувалась

козацька сила. Відлига почалася. Розтане на валах — тоді легше буде досягнути.

«Не здержимо ляхів силою, — думав Богун. — Треба якось інакше діяти...»

Навіть Немира, на що уже загартований козак, і той скаржився:

— Міцно обложили нас ляхи! Немов мишей тримають в мишоловці... А від Глуха й досі щось не чути нічого, та й від гетьмана вістей ніяких. Що вони собі там думають?

— Ну, гетьману і без нас мороки є чимало, — розраджував Богун зневіреного сотника. — Проти Литви стій, і з ханом приятеля удавай, і бога не гніви, і чорта не дражни... А от Глух, той міг би й поспішити.

— І мороз, немов на зло нам, пересівся, — бідкався Немира. — А розтане на валах — тоді нам хоч живцем закопуйся... Ляхи зловлять, не помилюють.

— А то вже так! Тебе першого повісять за язик, щоб зайвого не плескав, — не втримався і покепкував своїм звичаєм Богун з сотника. Після того, споважнівши, провадив далі:

— Погано, що й казати. Сам знаєш. «Не той козак, що поборов, а той, що вивернувся...» Так і нам. Треба якось вивернутися.

— Та воно-то так... А от як вивернутися? — Немира лише розвів руками. — Тут сам лисий дідько не придумає!

— Дідько не придумає, а ми мусимо придумати, — казав упевнено Богун, — чи не піти б нам з тобою до ляхів?..

— Овва? А чого, чого нам до ляхів? Що ми там забули? — питав отетерілий Немира.

Йому аж шапка з'їхала набік і стало душно від такої думки. Чи не хильнув бува полковник з того лиха зайвої чарки?

— Забули поводити за ніс пана Калиновського, — провадив далі Богун, усміхаючись на той переляк Немири. — Це нам трохи допоможе. Поводимо день-два, дамо відпочити козакам, а там день-два й відіб'ємось. Дивись, і Глух наспіє, а, може, й сам гетьман поспішить на відсіч, побачимо.

— Хіба що так! — Немирі відлягло від серця.

На другий день, на ранок, — облоги день десятий, — Калиновський знову ударив на монастир усім військом. З почорнілих від сонця валів стікали струмки талої води. Штурмові полки жовнірства та угорської піхоти люто видиралися на вали. Билися рукопаш списами й шаблями. Безперервно гриміли польські гармати. Ворог влучав у монастир огнистими ядрами. Горіли всі будівлі. Падали в кривавій січі знеможені козаки. До бойових криків на валах домішувалися зойки і лемент жіноцтва. І от раптом серед цього кривавого божевілля на монастирських мурах благально затремтів козацький білий прапор.

— Га, свинячі рила! Піддаються! — радісно гукнув пан Калиновський.

Оглушливе козацьке «згода» начебто намагалось заглушити грім гармат і клекіт битви.

— Згода!.. Згода!

Через деякий час козацькі посланці — Немира і сотник Височан — стояли перед паном Калиновським і земно кланялися.

— Змилуйся, ясновельможний пане гетьмане! Вислала нас до твоєї милості у повній згоді вся козацька рада. Не хочемо ми слухати Богуна. Не личить нам, козакам, вірним слугам Жечі Посполітої, боротися проти свого короля. Богун причарував нас диявольським наміслом... Аджеж і його пресвітлій милості вельможному панові гетьману відомо, що він характерник. Козацька рада благає ясновельможного пана укласти з козаками замирення. Які пакти на тому замиренні будуть укладені, на тому козацька рада буде свято чинити і пакти ці незаперечно виконувати...

— Га, харцизи, бидло, на коліна! — репетував Калиновський, неспроможний приховати свою радість.

Сотники покійно стали на коліна. Він так і знав: це козацьке бидло ніколи не буде мати між собою єдності. Так зловили Наливайка, убили Нечая, так буде і з Богуном, а потім і з Хмельницьким...

— Змилуйся, ясновельможний пане! — припадали до ніг сотники.

— Вас на палю треба всіх! — грізно тупотів ногами Калиновський. — Зараз же складайте зброю!

— Без замирення не можемо... Змилуйся, ясновельможний пане гетьмане, — стояли на своєму вперті сотники.

— Ніколи, хай буде відомо панові гетьману, не слід доводити ворога до одчаю, бо в одчаї він завжди вдсятеро небезпечніший, — недбало вставив латиною пан воевода Ланцюронський, що спостерігав усю цю сцену.

Калиновський спалахнув.

— З якого це часу пан воевода став таким милостивим? Чи не відтоді, як скупався в Богунових ополонках?

Ланцкоронського пересмикнуло.

— О, якби пан гетьман виявив хоча б десяту частину тої рішучості під Корсунем, яку він виявляє зараз перед цими двома покірними сотниками... Слово гонору, ми думали б, що маємо свого Ганнібала!

Можливо, якби Ланцкоронський не згадав Корсунь, дрібна звичайна сутичка на цьому й вичерпалася б, а так — сварка загострилася.

— Корсунь? — розлючений Калиновський скочив, мов опечений. — Вашець молокосус, щоб судити про такі речі!

— Мої інтерцесії перед військом не менш вагають, ніж заслуги пана гетьмана, — згорда кинув Ланцкоронський, переходячи з латини на звичайну мову.

— Ваші інтерцесії були такої ваги, як фіга! — вереснув Калиновський, слиною між очі воеводі бризнувши. Ланцкоронський гидливо обтерся.

— Пану подібніш було б бути биком, ніж гетьманом!

— А тобі козячим пастухом!

Сварка між вельможними панами розпікалась чимраз дужче. Козацькі сотники, тамуючи сміх, лукаво переморгувалися.

— Ну, як? — питав Богун своїх посланців. — Яка буде панська ласка до нас, «вірних слуг Жечі Посполитої?»

— Почекай, полковнику, нехай коліна розі-
мнемо... Бісові ляхи! Вони сваряться, а ти на
колінах стій... Думаєш, це легко? Один бик, а
другий козячий пастух... Сміха було з ними!—
реготав Немира.

Поки сотники розповідали, як їх приймало
панство та що з того вийшло, — під коза-
цькими валами зачувся звук сурми. Два поль-
ські посланці — молодий блискучий ротмістр
пан Гулевич і підстолій брацлавський, поваж-
ний пан Ржевуський — з білим прапором, на
конях, з сурмачем, викликали козацьких упов-
новажених на переговори. Гетьман Калинов-
ський згоджувався на замирення.

— Ідіть знову вдвох з Височаном. Та пово-
діть мені ляхів якнайдовше, — наказував Бо-
гун Немирі.

— Морока, біс його бери! — бурчав Неми-
ра, сідаючи на коня, щоб їхати назустріч поль-
ським посланцям. — Мало отець ректор часту-
вав нас латиною, коли б не послизнутися перед
вельможними панями.

— А ми візьмемо з собою Іцика, — пора-
див Височан. — Нехай забиває панам баки,
то й нам веселіше буде.

Вінницький крамар Іцик, тепер простий ко-
зак Іцик, мало того, що вмів по-козацькому
тримати шаблю, вславився ще й тим, що само-
го чорта в пеклі обкрутить і сам з пекла жи-
вим вискочить. Іцик не раз побував у Львові
і в самій Варшаві, мав з ясновельможним пан-
ством різні гешефти і навіть, кажуть, самого
князя Ярему Вишневецького не раз залишав
у дурнях. Іцик якраз скінчив свою роботу —

переносив ядра до гармат і вирішив поглянути, що робиться на монастирському дворі.

— Куди це ти, пане Іцику, зібрався? — окликнув його сотник Височан.

Іцик, угледівши обох сотників, розплився в шанобливій посмішці.

— Нудьгую, пане сотнику! Нема гешефту! Ясновельможні пани гусари поховалися... То хоч була розривка, було кому давати перцю, а тепер нема за кого й зачепитися.

— Бери коня, білий прапор та поїдеш з нами, — запропонував Височан.

— Овва! А то куди? Чи не в гості до тих панів, що там, кажуть, очікують за валами? Коли до них, то я зараз! — Справний Іцик вмить узяв коня з тих, що стояли на дворищі осідлані, перейняв з Немириних рук прапор, і через кілька хвилин козацькі посланці вже спускалися з гори, назустріч польській стороні.

Молодий блискучий ротмістр пан Гулевич і брацлавський підстолій пан Ржевуський — обидва з різних причин були незадоволені війною з козаками. Пана ротмістра Гулевича чекала наречена вдома. Пан гідстолій взагалі був не з войовничих панів. І через те вони обидва були раді закінчити якнайшвидше цю, нехай навіть блискучу стратегему, щоб раз же по змозі повернутися назад до своїх хатніх справ. Умови Калиновського тяжкі для козаків, але на це зважати не доводиться — на війні, як на війні.

— Коли нам пощастить, тепер уже напевно, взяти цього невловимого, хоч і звитяжного в лицарській справі, а все ж харциза, Богуна,

тоді Хмельницький лишиться немов без рук. А вже за руками й голову мусить віддати, — міркував уголос пан Ржевуський.

— Головне — Богун. Живий чи мертвий, нам однаково! — нетерпляче казав пан Гулевич, поки козацькі посланці спускалися згори. Здивований пан Ржевуський протер очі. Він ще здалеку пізнав козацького прапорноносця.

— Що то за проява! Як бога кохам, пане ротмістре, до нас іде це свиняче вухо, Лейбка-Іцик! Я йому ще винен двісті злотих!

— І я сто, — казав пан Гулевич, несамохіть ховаючись за коня.

Така вже звичка була у пана — ховатися від своїх кредиторів. А Іцик, не знаючи й не відаючи того, якого він клопоту завдав панам, безпечно щось розповідав Немирі і розгонисто сміявся. Здоровий, непомірної сили, червоний, як каплун, в козацькому жупані, при зброї — козак хоч куди! Посланці наближались. Помітивши, нарешті, своїх боржників, Іцик ще здаля зняв шапку.

— Мое шанування панству! — гречно привітався.

Пани все ще стояли здивовані: в цьому статечному козакові з незалежним виглядом не було й сліду колишньої крамарської покорі. Пан Гулевич, бідний, як церковна миша, що не мав гроша за душею, гонорово спитав:

— Ти що тут, Іцику, поробляєш?

— Єстем козак війська козацького, запорозького, — гордо мовив Іцик.

Пани красномовно переглянулись. «Він може

нам згодитися», моргнув Гулевичу пан Ржевуський.

Козацькі посланці стали на переговори. В першому пункті замирення Калиновський вимагав від козаків негайно видати йому Богуна.

Козаки повинні, теж негайно, передати всі свої гармати, коней, захоплені на Бугу польські корогви. Тоді козакам буде дозволено покинути обложений монастир.

Почався торг. Щоб затягнути час, Немира двічі возив Богунові польські пропозиції. Козацтво згоджувалося віддати коней, всю худобу, гармати обіцяло залишити при виході з міста...

— А Богун недавно десь зник, і ми самі його шукаємо. Появиться, тоді буде про нього мова, — це все, що могли сказати польській стороні козацькі посланці.

Пан Ржевуський від полудня заморився вже.

— До дябла! Легше гору копати, аніж з цим проклятим бидлом трактувати!

Він сердився, кричав, погрожував. Уже й вечір настав, заходила ніч, а до замирення все ще справа не схилялася.

— Нехай завтра поюворимо гарматами, — востаннє пригрозив Немирі пан Ржевуський.

Час було роз'їжджатися. Сідаючи на коня, він ще раз пригадав, що слід було б віддати Іцикові двісті золотих. «А що якби з Іциком гешефт зробити? — блиснула принадна думка. — Він, пся віра, батька рідного продасть за гроші...»

Іцик, немовби навмине, стояв осторонь, три-

маючи на поводі коней. Козацькі сотники не дивляться сюди. Пан Гулевич все ще намагається втовкмачити, яка б то була користь їм, nobілітованим шляхтичам, коли б вони повелися трошки згодливіше і вночі зв'язали Богуна. Пан Ржевуський під'їхав до Іцика.

— Що пан козак думає? — спитав жартома.

— А що козак може думати, прошу ласкавого пана? — посміхнувся Іцик. — Думаю про хліб козацький...

— І про гроші теж не забуваєш? — співчутливо підморгнув Ржевуський.

— Думаю й про гроші, — не перечив Іцик. — Та не знаю, як їх позбирати. Ласкавому пану поборгував двісті золотих, пану ротмістру Гулевичу — сто золотих, пану хорунжому Рогальському — триста золотих, всім панам потрошки порозпозичав, а сам — на хліб козацький перейшов...

— І яку з того вигоду маєш? — цікавився пан Ржевуський.

— Яка може бути у козаків вигода? — дивувався Іцик. — У козаків так: сьогодні живий — вигода, завтра вскочив пану в руки і повісили — шкода.

— Правду кажеш! — задоволено сміявся пан Ржевуський. — Зловимо — повісимо. Не твоя це справа — вояцька шабля!

— А що ж мені робити, коли ясні пани не дають бідному купцеві торгувати? — скаржився на свою долю Іцик.

— Хочеш заробити? — раптом таємничим голосом спитав Ржевуський.

— А чому б мені не заробити, коли на те ласка яснішого пана? — Іцик навіть знизав плечима. Таке чудне запитання: хіба є на світі чоловік, що не хотів би заробити?

Пан Ржевуський озирнувся.

— Слухай сюди... — і прошепотів на вухо Іцику два слова. Якби в ту мить нагодився хто сторонній, він не позаздрив би Ржевуському. Та шалена ненависть, що нею враз спалахнули Іцикові очі, ладна була спопелити все, що пахне паном.

— Гроші зараз?

— Буде крам, будуть і гроші, — спробував крутнути пан Ржевуський.

— Без грошей не буде краму. Гроші наперед, — рішуче заперечив Іцик.

— Ну, ну, не будемо сваритися, — полагіднішав відразу пан Ржевуський. — Гроші вночі будуть. Виходь у яр, що над Бугом...

Посланці розіхались. Переговори відклалися на завтра.

А в монастирі тимчасом відбувалися важливі стратегічні зміни. Захищати всі три лінії окопів і валів, як то було в перші дні облоги, тепер, при зменшеній кількості людей, невістачало сили. Богун вночі зруйнував передню лінію, краще уфортифікував останні дві, зміцнився на нових становищах і таким чином приготувався до затяжної облоги. На другий день козацькі посланці вже вимагали відвести коронне військо за милю від міста. Калиновський шаленів з досади.

— Клятий харциз, знову випорснув з-під рук!

Доведеться знову штурмувати монастир. А цього пан Калиновський тепер найбільше боявся. Переговори вкрай розхолодили і той невеличкий вояцький запал жовнірства, що весь час підігрівався близьким закінченням облоги. Військо втратило охоту до війни. Гусари ремствували на важку службу. Угорська піхота, голодуючи в спаленому місті, зовсім відмовлялася битись. Падали голодні, давно не розсідлувані коні. Щодня підупадала дисципліна. Пани офіцери при челяді без сорому взивали свого гетьмана «старим жлобом».

— До ясної холери! — нестямився Калиновський. — Така чудова стратегема — вже і військо було так розставлене, що тільки вийдуть козаки, обскочити їх у місті, і на тобі — за дві ночі все зірвалося. Проклята козацька лисиця перехитрувала!

Облога затяглася на невизначений час. Перший штурм після замирення козаки відбили зовсім легко. Гусари та угорська піхота, скоштувавши киплячої живиці, зразу ж відкотилися. На валах знову по-старому залунали глузливі козацькі дотепи.

— А що пани, погубили штани, ще й угорські кабати!

— Не маєте як тепер до нас у гості заглядати!

Від спостережливого Богунового ока не сховалися ці очевидні зміни в настрої і діях ворога. Стало ясно: ворог утратив свій вояцький дух. Тепер головне — розбити спокій, тримати в постійному напруженні, і обезволене коронне військо почне само собою розвалюватися. Бо-

гун вирішив змінити свою тактику: не давати Калиновському спокою ні вдень, ні вночі.

— Немиро, добери-но мені сотню добрих молодців. Поїдемо вночі в гості до ляхів, — наказав Немирі спорядити вилазку.

Це була важка робота. Охочих зголосилося трохи не все козацтво. Немира довго бідкався, вмовляв, наказував, поки добрав сотню — півтора ста козаків.

— А я що, в свого бога безштанько? — питав Іцик, грізно наступаючи на сотника, самовільно приєднуючись до вибраної сотні. Немира лише безнадійно махнув рукою.

— Вам і чорт ладу не дасть!

Тихо, зміястою лінією, вислизнула сотня з окутаного темрявою монастиря. Уже близько північ. Скоро і місяць вигляне. Нечутно ступають козацькі коні, спускаючись униз до Бугу. Поприпадали до коней козаки. Не розібрати польським вартсвим: чи це ворог підкрадається, чи це заблукана худоба, вигнана з монастиря. Припавши до шиї свого коня, пильно вдивляючись в темряву ночі, вів Богун свою добірну сотню козаків. Тихо хлюпотіла тала вода під копитами коней. Весна, ще тиждень — два ласкаве сонце погріє землю і прокинеться вона в зелених пишних шатах...

«Орачі підуть у поле», чомусь думає Богун. Чи не тому, що він чує поклик землі? Скільки років, як він не сходить з коня і все ж щовесни йому хочеться покласти шаблю, вийти в поле і взятися за рало, взятися на своїм полі, на вольній козацькій землі без ляха-пана...

— Стій! Пароль! — заступив дорогу голос з темряви.

— Замовчи, дурню! Хочеш мати вуха обрізані? — погрозливо відповів по-польськи Богун.

Жовнір заспокоївся. Так міг відповідати лише справжній пан. По хвилині занадто довірлива сторожа впала під козацькими шаблями, не встигнувши промовити ні звука. Сотня спустилася до Бугу, вийшла на лід і незабаром під прикриттям туману без перешкод перепилася на протилежний берег під самим польським табором.

— Хто йде? Стій! Пароль! — почувся знову стривожені оклики.

— Ого, та їх тут до біса! Глух іде до Богуна! — зухвало гукнув Богун, і в тій хвилі вся козацька сотня блискавично налетіла на сполоханий шляхетський табір.

— Глух іде! Полк Глуха! — кричали заспані налякані жовніри.

Угорська піхота зразу ж кинулася врозтіч. Безладна стрілянина в темряві не завдала шкоди козакам.

— Не шкодуйте шабель, молодці! — Богун рубав з насолодою, аж іскри сипались.

Виплив з-за хмари місяць. Оглянув поле бойовища і зрадливо поплив над сполоханим польським табором. Оглянулись пани — мало козаків! — щось не схоже на полк Глуха, пізнали ворога по шаблі, панцир знакомитий засвітив при місяці, — і догадалися.

— Богун! Богун! Утікає! Ловіть його, харциза!

— Зловиш куцою за хвіст! За мною, молодці! — повернув Богун коня, а за ним і вся козацька сотня повернула до мурів монастиря.

Навперейми льодом мчали вже гусари пана ротмістра Гулевича. Зловити Богуна, як зайця, на льоду — така нагода не щодня трапляється. І пан Гулевич гнав свого коня щосили. За ним не відставали брацлавський підстолій пан Ржевуський і хорунжий пан Рогальський. До ста чортів, вони теж не з глини зліпені і можуть при такій нагоді показати себе не згірш пана ротмістра.

— Стій, лайдак! Стій, харциз! — Пани летіли бік-о-бік, навзаводи з вітром, перетинаючи дорогу Богунові.

— Забирай ліворуч, молодці! Ліворуч! — крикнув Богун, остерігаючи своїх козаків від ополонка.

І в тій хвилі пани побачили, як спіткнувся під ним кінь. Крик близької перемоги вихопився разом з грудей всіх трьох панів.

— Ага, попався, бестія! — першим доскочив до Богуна і ударив держакон корогви пан Рогальський.

Богун вирівняв коня, скочив убік — і знову нещасливо: кінь сів на задні ноги. Тріснула під вагою коня й вершника тонка, підмита талою водою крига. І не встиг Богун оглянутись, лише вода за ним зашуміла, — опинився разом з конем в прорубаній ополонці.

— Ага, харциз! Догодив нарешті сам собі! — пани з обережності відскочили, пам'ятаючи своє недавнє купання.

Пущений на волю кінь — йому до цього

не звикати — вмиць виринув, напружився, і легко, з дивовижною спритністю вибрався на твердий лід, несучи на спині свого вершника.

— Спасибі, конику! — Богун кинувся ліворуч, навздогін за козаками, але тут відразу налетіли і обскочили його кругом — цілий рій гусарів. Два з них, одчайдушні, скочили на плечі: Богун лише обтрусився і гусари попадали, наче груші.

— Держись, полковнику! — Два козаки, Іцик і Голобля, в одну мить повернули своїх коней.

— Держись, батьку! — налетіли разом.

— Га, пся віро! — зрадив пан Рогальський, упізнавши Іцика. — Ти справді вбрався в хлопську шкуру?! Зараз я віддам тобі свій борг...

— За паном триста злотих, — попередив Іцик, пускаючи свого коня на пана хорунжого.

— Бери, Юдо! — замахнувся списом пан Рогальський.

— Давай, пане!

Свиснула козацька шабля, і пан хорунжий мішком зсунувся з коня на лід. На Іцика вже налітав пан Гулевич.

— Стій, пся віро! Поторгуємось!

— Беру пана за сто злотих! — відказав зухвало Іцик.

Міцно стали вороги. Креснули вогню з своїх шабель, раз-два, і відлетіла розтощена панська шабля, а пан ротмістр відкотився слідом за Рогальським. Пан Ржевуський, бачачи свою біду, дременував навтікача.

— Постійте, пане! Ти ж хотів купити у мене

Богуна! — пустився за ним Іцук, але навчений гірким досвідом мудрий пан підстолій не став легковажити своїм життям. Богун з Голоблею тимчасом вправлялись з гусарами. Гаятись на річці далі небезпечно. На поміч погромленим гусарам поспішав новий загін.

— Додому, молодці!

І козацькі коні стрілами понесли своїх вершників.

На другий день, вранці ніби нічого й не сталося, пани побачили Богуна здоровим і веселим з козаками на валах.

— А що, сподобалась наша лазня? — глузували задоволені пани.

— Дякую, панове! — сміючись, відповідав Богун. — Лазня непогана! Де ж то бачено, щоб у поганій лазні купалися такі пани, як пан воевода Ланцкоронський?

— Га, розбійнику, чекай! Ст візьмемо твою вовчу нору, ще не так тебе скупаємо!

Польські погрози і козацькі жарти жваво перелітали з одного табору в другий. А щоб гірше дошкулити козакам, гусари вивели і поставили перед валами вночі зловленого бранця. Закопали два стовпи.

— Подивіться! Отак вам усім, собакам, буде! — кричав пан Ржевуський, розлючений з нічної козацької виправи.

— Прощавайте, люди добрі Прощавайте! — голосно прощався з козаками бранець. — Повісять мене, вражі ляхи, не за нюх табаки. І коники мої каренькі в Комакові залишилися.

Богун, що пильно дослухався до вигуків бідолахи-козака, раптом радістю гукнув:

— Поміч іде!

— Яка поміч? Звідки? — дивуючись, озирався навкруги Немира.

— Хіба не чуєш, бранець знак нам подає. Каренькі коники — масть Глуха. Глух у Комарові, а може, вже й під Вінницею.

— Гей, гей, поміч іде! — несподівано озвався з монастирської дзвіниці вартовий.— Цілий полк іде... Аж два!

— Поміч! Поміч! — потужною луною на тисячу голосів прокотилось на валах. Незабаром з боку старого міста, у полі, почулися часті постріли. Обложені богунці з радісним тюканням і свистом дивились, як злякана пострілами панська челядь почала втікати від возів і коней, залишаючи обоз напризволяще... Заметушилися гусари. Підштовхнули до шибениці бранця, підсмикнули...

— Пилявчики! Ваше діло на Віслі зависло! — виряджали їх козацькі кулі.

Богун уже сидів на коні і лагодився виводити з монастиря свої кінні сотні.

Х

Полки Калиновського спішно відходили на Бар, рятуючись від розгрому. З Бара — на Ямпіль, на Кам'янець. А з Кам'янця далі — на північний захід — на Сокаль. Там стояв з добірним військом сам король, Ян-Казімір. Туди стягувалося проголошене королем посполіте рушення. Сокаль — єдиний порятунок. Відріжуть відступ козаки — тоді кінець. Буде другий Корсунь, новою ганьбою відкриється по-

сивіла голова старого Калиновського... За ним по п'ятах настигали козаки. Коли б це хтось інший, не Богун, — можна було б не боятися. А з Богомном короткі жарти. Залишивши у Вінниці невеличку залогу, Богун з об'єднаними полками козацького війська під проводом полковника Демка Лісовця поспішив за Калиновським. Тепер усе залежало від того... у кого довші ноги. Весняна розтань заболотила шляхи, попсувала переправи. Калиновський звивався вужем. Богун робив неймовірне — старі досвідчені козаки не пам'ятали таких блискавичних маршів. Він любив ляхів на Жванчику, на переправі. Бив їх на річці Чечлаві. Брав у полон на Сереті. Тогив на Стрипі. І все ж Калиновський довів Богомнові: козаки вміють ловити, але й поляки вміють утікати. Переполовинені, голодні, знесилені вкрай полки Калиновського прорвалися до Сокаля і прилучилися до свого короля. Богун повернув під Збараж, до Хмельницького. Переможець Збаража отаборився в своїх колишніх шанцях. Спустошені війною збаразькі околиці давалися взнаки. Численні козацькі роз'їзди доходили до Тернополя, ходили по Поліссі й по Волині, здобуваючи фураж. Збаразький табір був невідгідний з усіх поглядів.

А тимчасом польський табір під Сокалем день у день поповнювався свіжими відділами посполітого рушення, що йшло з усіх кінців Польщі.

Радісно зустрів гетьман Богуна

— Здоров, Івасю! Покинув ти мене старого... за лядськими круками ганяєшся. Бачив,

скільки під Сокалем тої галичі злітається? То все на нашу голову! Але ми їм випишемо право... Будуть ляхи пам'ятати наші пакти, поки стане Польщі! — Гетьман був у великому збудженні. Видно було, що він намислив якийсь план, і поява Богун тут, в цьому плані, мала вирішальне значення.

— Будуть вони в мене і в Сокалі жертви мишей, як жерли в Збаражі! — погрожував Хмельницький.

Богун нічого не розпитував. З того, що він побачив в околицях Сокаля, і з того, що робили послані в усіх напрямках численні козацькі роз'їзди, йому не важко було розгадати намір гетьмана. Скутий у Сокалі польський табір із спустошеними околицями не зможе довго продержатися. Почнеться голод, будуть пошесті, підуть нелади у війську й між панами... «Гетьман знав, що робив!»

— Шкода мені Разі, — скаржився Хмельницький, — думав полковником його поставити... Пішов, молодці за Доном сучили. І хан забарився, щось не йде.

— В Паволочі, кажуть, хан засів, — байдуже сповіщав Богун. Він не любив цього «спільника на готове».

— Так і не дали нам ляхи, Івасю, твого весілля одгуляти, — казав співчутливо гетьман, волюючи перейти до іншої розмови. — Вийшло так, як у тій пісні: «Рости, рости, дівчинонько, на другу весну».

— Нам ляхи не дали, то на теє ми їм дали, — спробував Богун віджартуватися. Він усе ще не міг спокійно згадувати про своє ве-

сілля. Жаль за сином, за Оксаною невігойно ятрив серце.

— Дали і ще дамо! А тимчасом згадаємо за здоров'я молодой... Гей, джуро! Принеси нам що-небудь! — Хмельницький заходився частувати Богуна.

...Минали тижні. А ворожі табори весь час стояли бездіяльні. Король Ян-Казімір далі стягав посполіте рушення: уже близько двохсот тисяч війська раховано в польському таборі, а ще й кінця не видно тому здвигові, ще продовжували надходити збройними полками нові й нові воєводства. Вся Польща виходила на бій з козаками.

Прибувала й козацька сила: в усіх кінцях України, на правому і лівому берегах Дніпра безупинно формувалися полки козацькі. Вставало селянство, озброєне хто вилами, хто косами, а хто й так, самим києм та завзяттям. Сам преосвященний митрополит Іоасаф від грецького патріарха прибув благословити воїнство козацьке.

Богун нудився. Хмельницький не пускав його від себе. На всі Богунові умовляння дозволити йому «вийти в поле» гетьман мав одну незмінну відповідь:

— Не можна. Досить, що в мене Нечая нема. А ти хочеш, щоб я й Богуна побзубвся?

Хитрує гетьман. Став на диво обережний. Слова зайвого не витягнеш. Гінців таємних розсилає. Послів якихось потаємно ночами приймає. Якусь таємну гру затіяв, — кому вона здалася, коли тут ляхів скоріше треба

кінчати! — Так нишком ремствував Богун на гетьмана.

Проте мусив коритися. Щоб хоч трохи скоротити нудний час, він, за звичкою, цілими днями муштрував свої сотні. Коли ж муштра набридала, виїздив за табір, у гайок, пускав коня пустопаш, а сам лягав, просто неба горілиць і думав про Оксану. Линув думками до Вінниці. Заплющував очі й бачив сина — таке чорнявеньке, втішно насуплене хлоп'я запально наскакує на батька: «Я козак, чи не козак?»

«Козак, козак», вголос марив Богун. З'являлася поруч опромінена своїм щастям Оксана. Срібно видзвонював її сміх. І раптом все мінилося: сумна-сумна Оксана клала йому на плечі руки... Богун здригався, розплющував очі — і видіння пропадало. Так було не раз.

Стояв червень місяць. У глибині небесної блакиті зрідка пропливали поодинокі кучеряві хмарки. Гаряче сонце втомлено спускалося на захід. Покинувши набридлу за цілий день муштру, Богун повільно їхав полем. Золотилася земля, пахтіла весняними травами. Буйні трави і запашні квіти ховали сліди позаторішніх боїв. Ніхто б не сказав, що на цьому лагідному полі стільки пролилось людської крові. Лише кінь, учувши попереду зарослий травами кістяк, повагом обійде — і все. Життя бере своє. Богун дав коневі волю. Слухав, як довкола на всі лади щебетало птаство, а в голові різні думки роїлися... «Не добрати, що діється з гетьманом. Обважнів він. Дух не той. Усе вагається. Від полковників ховається. Все на самоті щось обмірковує. А ляхи тимчасом сили

набираються. Ой, не гаразд чинить гетьман! Не гаразд! Так і цілу кампанію можна втратити. Полки за полем нудяться. Збирається до купи селянство: на власний розсуд, самочинно, хліб козацький виправляють. І козаки деякі, кому не сидиться, туди ж до них пристають. Може й Іцику туди закортіло? Був козак — і зник, немов у воду. Не такої він душі: а все ж!»

Сторожке Богунове вухо здалеку вловило кінський тупіт. Став і кінь, запряв вухами. Богун підвівся на стременах, оглядівся: вдалині з-за горба вискочив роз'їзд козацький, десятка з півтора. За всіма ознаками це були козаки Кропивенського полку полковника Джеджалія.

— Чи не ляха підчепили, молодці?

У козака на передньому коні впоперек сідла лежала зв'язана людина. Помітивши в полі вершника, два козаки проскочили вперед назустріч — вони, як видно, пізнали Богуна, бо зараз же дали знак іти сюди цілим роз'їздом.

— Так і є, що лях!

Зацікавившись, Богун підстрожив свого коня на зближення. Мундир гусарського ротмістра на зв'язаному бранцеві не викликав ніяких сумнівів: кропивенці здобули неабиякого язика.

— Бог на поміч, молодці! Де це ви вловили таку птицю?

— Тут цілий кабан, пане полковнику, — хвалилися кропивенці, раді заслужити собі похвали з уст самого Богуна.

— Бісів лях кусався. То ми його зв'язали

і рота кропивою заткнули, хай нашого козацького зілля понюхає...

— А чи не задушився?

— Нічогісінько йому! Хропе!

Почувши про себе мову, бранець щосили забився на сидлі.

— Розв'яжіть його, — звелів Богун.

Козаки вмить кинулися виконувати наказ полковника: розв'язали ремінці, вийняли з рота цілий куш пекучої кропиви, звільнили руки й ноги, зсадили на землю, і перед козаками став, прокашлюючись і розминаючи дужі плечі козак Іцик.

— Що за мара?! — здивований Богун оступився.

— Це я, пане полковнику, Іцик, — посміхався польський ротмістр, поправляючи на собі місцями продертій у такій важкій дорозі свій мундир. Плаш і шолом з гордим струсєвим пером, палаш і чоботи з срібними острогами, коня — то все вже поділили проміж себе козаки.

— Де ти такий взявся? — допитував Богун, ледве вірячи собі, що перед ним стоїть справжній Іцик. Здивовані козаки розводили руками, мовчки й боязко позираючи на свого бранця: «Чи не перевертень, бува, цей лях? На Богуна ману напускає...» Котрі досвідчені, на всякий випадок тримали в лівій руці шаблю: перевертня інакше не візьмеш, як з лівої руки.

— Посидів я в таборі тиждень, другий, — розповідав про свою пригоду Іцик, — така мене нудьга взяла, що хоч живим на небо лізь. Пан гетьман, думаю собі я, може бути гетьма-

ном. Пан полковник — полковником. Вони бачили багато чого на світі... Поки вони сидять, не б'ють ляхів, то чому б мені не побачити польського круля? І вибрався я вночі на Сокаль...

— Ти був у Сокалі?

— Був у Сокалі. Відвідав своїх деяких купців і круля бачив...

— Як?

— Отак, як ми тут стоїмо, пане полковнику. Отак, як тепер я стою, — стояв я між панством... А так — проходили сам король з коронним гетьманом Потоцьким, князь Ярема Вишневецький і посланці від кримського хана...

— Посланці від хана?

— Еге ж, посланці від хана, — провадив далі Іцик. — Король навіть, так мені казали, вже умову склав. Віддав ханові все Запоріжжя, а хан йому присягнув лише удавати, що б'ється, а то й зовсім не ставати до бою з ляхами.

— Он як!

Богун захвилювався. Зрада кримського хана докорінно змінювала становище всього козацького війська. Невже зрадив хан? Кривоприсяжний пес! Хоче в мутній воді половити риби. Знову чамбули татарські розбіжаться по всій Україні й гірше ляха будуть нищити людей, палити й руйнувати беззахисний край... Скоріш до гетьмана! Нехай радить, коли можна щось зарадити. Скільки разів йому було казано не мати спілки з ханом? А він все не кається. Ех, не гаразд чинить гетьман! Не гаразд! Богун повернув коня до табору.

— Пустіть мені цього ляха, молодці.

Кропивенці пустили «ляха», не перечили, але коня і всього іншого віддати не змогли.

— Чи то мені все їхати, можна й пішки, — миролюбно розсудив цим разом Іцик і, все ще розминаючи набряклі від ремінців руки й ноги, охоче вирушив за Богуном до гетьмана.

У гетьманському наметі стояла урочиста тиша. Півколом біля гетьмана сиділи скликані полковники — Гладкий, Джеджалій, Пушкаренко, Криса і багато інших — військова генеральна рада. Мляво розтягуючи слова, говорив генеральний писар Виговський:

— Розуміючи, же в нас заноситься на велику справу повалення цілої Польщі, його ханська милість робить з того собі зручний претекст, воліючи вагатися, аби зберегти ту рівновагу поміж нами і Річчю Посполітою, яка на протязі всієї нашої історії завше оберталася його ханській милості на велику користь...

Вузькі татарські очі полковника Джеджалія спалахнули гнівом.

— Що тут довго говорити! Зраджує нас хан!

— Не зраджує, а давно вже зрадив, — різко поправив Богун, вступаючи до намету разом з Іциком.

Хмельницький обернувся, нахмуривши брови, але, побачивши Богуна, відразу пом'якшав.

— Я вже хотів цілий полк по тебе посилати. Кого це ти привів з собою? — питає здивовано, видивляючись на Іцика...

— Козак Вінницького полку, пане гетьмане. Спитай його. Він був у Сокалі і на власні очі бачив послів хана. Його ханська милість за-

продав нас ляхам на гурт, мов баранів, і за теє виторгував у короля собі наші запорозькі землі, — пристрасно, на докір гетьману, вогнем пашіла Богунова мова.

Нестерпною задухою повіяло в наметі. Всі на мить осіли, ніби перед невідворотним ударом. Один гетьман не схитнувся: сидів, неначе в землю вріс, спокійно, нерухомо, міцно, несучи на собі весь тягар майбутніх небезпек.

— Підійди сюди, козаче, — голос гетьмана був рівний, як завжди.

Іцик безбоязно підступив ближче.

— Розкажи нам, що ти бачив і що чув у Сокалі?

— Те, що пан полковник каже, пане гетьмане. Чув я ще, — розповідав далі Іцик, — мурза Нечах радив ляхам сидіти в Сокалі, і ляхи були його послухали, а як приїхали послі ханські, він і посміявся перед ними: «Не годяться ляхи воювати з козаками, бо всі вони страхополохи, а місце їм під Сокалем тісне й незручне, нехай хан скоріше нападає...» Посли те панам довели, і пани того мурзу взяли до Варшави, а самі врадили усім військом вийти з-під Сокаля на зручніше місце.

— Шкода, то був наш мурза, — пожалкував за мурзою гетьман. — А ще що?

— Корець вівса у ляхів двадцять злотих, а був два. Хліба, паляниці білої й за сто злотих не найти. Біда кругом страшна...

Іцик не встиг доповісти всього гетьманові. До намету вскочив закурений дорожнім пилом сотник.

— Пане гетьмане, ляхи рушили всім вій-

ськом з-під Сокаля на Україну. Трьома відділами йдуть...

Сотник готувався розповісти, куди саме рушило королівське військо, а в наметі перед гетьманом уже схилявся другий гінець, мурза татарський.

— Великий володар Криму, пан і господар орд Кайсацьких та Буджацьких, милостивий і могутній хан Іслам Гірей, виконавець волі пресвітлого аллаха, нехай по всій землі славиться його ім'я, посилає вельможному пану гетьману з дороги своє братерське привітання...

— Дякую його ханській величності. Як здоров'я мого брата великого хана?

— Великий хан здоровий, нехай множаться діла його і слава на благо довгих літ, і питає про здоров'я вельможного пана гетьмана?

— Слава богу!

— Великому аллахові слава! Ще до того, як простелеться ніч, великий хан буде радий поєднатися з тобою.

— Пес! Шалений пес! — нишком вилаявся по-татарськи Джеджалій.

Гетьман грізно повів оком.

— Ми раді привітати його ханську величність як нашого вірного спільника.

Мурза неспокійно шарив своїми маленькими татарськими очима по обличчях, намагаючись пізнати, знають вони чи не знають, що намислив хан? Але всі обличчя були стримані, суворі, непроникні.

В козацькому таборі по знаку гетьмана сурмили зустріч ханові. Богун горів: він уявляв собі порізнене на відділи, розтягнене в дорозі

польське військо. Ударити кіннотою... Загнати у волинські болота між Сокалем і Берестечком...

— Поїдемо зустрічати хана, — наказував гетьман. — Годилося б ударити на ляхів, але хан зараз болячка більша, ніж ляхи.

І Богун, як і завжди, звіряючись на гетьмана, мовчки скорився. Наглядати за рухом польського війська був посланий полковник Криса.

Звиваючись між волинськими лісами, низинами і багнами, повільно котить свої тихі води річка Стир. Під Берестечком Стир виходить на велику рівнину, приймає до себе хоч і меншу, але більш обсажену болотами річку Пляшову; між ними на широкому просторі рівнини поросли молодий ліс і незаймані зелені луги. Сюди саме й поспішали обидві ворожі сили. Король випередив козацького гетьмана. Королівське військо на день раніше перейшло на правий берег Стирі. Розташувалося на вигідних позиціях і приготувалося до бою з козаками.

Був ранок. Напоєні перлистою росою, двигтіли, переливалися проти сонця барвистозелені простори. Парувала земля. Синім серпанком загорталася далечінь. Кругом було мирно і тихо, лише вгорі кружляли шуліки, давали знати про себе зловісним криком. Шуліки чули кров.

Козацьке військо підходило до річки Пляшової. Хмельницький в супроводі татарського хана, оточений генеральною старшиною, з невеличкого горба спостерігав, як рухались, хо-

ваючись у далечині, численні козацькі полки. Похмуро виглядав сьогодні гетьман. Невеселі справи. Татарський хан Іслам Гірей стриже лукавими очима, не спускає з ока свого козацького спільника, лестощами намагається прикрити свою чорну душу. Продав, пес, козаків! Порушив обіцяну дружбу. Коли б хоч не ударив в спину! Думалося в дорозі заскочити на королівські відділи, погромити поодиночі — хан своїм приїздом перешкодив, а до того ще знайшовся якийсь Юда, попередив короля — невдача за невдачею!

Богун співчутливо позирав на хмурого, згорбленого гетьмана, що дуже постарів за ці дні.

«Даремно так хвилюється Богдан, — думав Богун. — Бити ляхів ми завжди зуміємо. І на татар, коли доведеться, ударимо. Не така вже наша справа безнадійна. Були грізніші часи...»

Козацькі полки проходили, перешиковувались, і на очах у королівського війська на широкій рівнині займали свої позиції, упираючись правим крилом в багністі береги річки Пляшової. На лівому крилі півмісяцем пішли татари. Немов дві громових тучі, ставали одна проти одної ворожі сили. Хмельницький переїхав ближче до передової лінії. Пильно і довго, приставляючи раз у раз до очей підзірну трубу, вдивлявся він у далечинь, туди, де чорніло, обіймаючи велетенськими крилами обрій, ненависне польське страховище, панство з усієї Польщі. Триста п'ятдесят тисяч оружного жовнірства вело панство за собою.

— На, подивись, — запропонував Богунові.

Богун підніс до очей підзірну трубу. Тепер на широкій рівнині виразно стало видно добре озброєну, вистроєну до бою, велетенську живу шахівницю. Кінні корогви чергувалися з пішими відділами, захищали одне одного. У центрі, як завжди, стояли гармати. Перед гарматами—панцирні полки. На лівому крилі видно було поповнені полки Калиновського і штандарти панцирних гусарів князя Яреми Вишневецького. На правому — поміж поляками стояла суміш найманих ландскнехтів — угорців, шведів німців, з ними чергувалися полки литовські. Богун передав трубу.

— У лоб не можна бити, не проб'ємо.

— Почекаємо, подивимось.

Хмельницький дав наказ отаборитися. Втомлене швидким маршем козацьке військо окопувалося. Поляки мовчали. Попереду, перед польськими окопами, гарцювали окремими купками татари. Вони шукали прикмети, що явила б ханові удачу в наступній битві. Татарський богатир, звіроподібний мурза, вихлявся на коні перед окопами, глузуючи, показував панам свою силу. Ударило три постріли. І мурза звалився, упавши головою до татарських чамбулів.

— Погана прикмета!

— Не буде ханові удачі!

Татари відійшли на свої становища.

День минув для козаків спокійно. Надходила ніч. Козацький табір лагодився спочивати. Багряно горіло небо відблисками десятків тисяч розкладених на ніч вогнищ в обох таборах ворожих армій. З ворожої сторони до-

носився невиразний гомін сотень тисяч голосів, чути було іржання коней, голосно перекликалася виставлена на ніч передова варта.

Богун стояв у роздумі біля свого намету. Клятий хан! Безчесний виродок! Зібрав своїх полохливих мурз і радиться, як йому вгородити ніж у спину козакам... Чи пощастить Богданові відвернути лиху долю? Уговорити хана не ламати дружби? Бідна Україна! Нема в тебе друзів при лихій годині. Москва, народ одної віри православної, якби подала руку...

— Пане полковнику! — перетяв Богунові розмисли козак Голобля. — Там якийсь козак у нашій сотні. «До Богуну, каже, мені пильно треба», добивається...

— Веди його сюди!

«Може, який новий наказ від гетьмана?» подумав занепокоєно Богун, готуючись до найгіршого, що може бути в такому стані. Голобля не забарився. Він вів за собою зовсім молодого на вигляд козака. Богун ступив їм назустріч.

— Що скажеш, козаче?

— Мені треба полковника Богуну, — несміливо ламаною мовою, озвався молодик.

Богуну не здивували ні ламана мова, ні тонкий, майже дитячий голос. Це міг бути дрібний шляхтич, а їх біля Виговського як мух крутиться.

— Я полковник Богун. Кажи, чого тобі треба?

— Маю до пана полковника таємно...

— Ходи сюди, — не став далі слухати Богун і повернув до свого намету.

Чи то від світла, чи від іншого, але юнак

з прижмуреними очима і мовчки, з якоюсь дивною для хлопця цікавістю, дивився Богунові в обличчя.

— Забув за чим посланий, чи що? — посміхнувся повеселілий Богун, несамохіть придивляючись до юнака. Той заперечливо похитав головою. Потім, немов у сні, зняв шапку. З-під шапки висипалася на плечі довга хвиляста коса і тихий, ніжний, як шелест пелюсток чарівної квітки, голос проказав:

— Я уроджена Осолінська.

Богун хитнувся назад: «Так от він насправді той уявлений образ невідомої шляхтянки! Що їй треба? Яка пристрасть, які почуття привели її сюди, у табір ворогів?»

Дивився на випещене шляхетське обличчя принадної краси, на якому відбивалася легка втома, на тонкі стрілчасті брови, зімкнуті наївно і суворо, на трошки скривлені уста, як у вередливої дитини, що не хоче віддати недозволеної іграшки, на зовучі карі очі... Точнісінько Оксана, коли вона якось прибралась козаком! Богун прокинувся від свого зачудовання.

— Що панну привело сюди?

Панна Броніслава глибоко зіткнула.

— Я давно тебе шукала, славетний лицарю. Привело мене сюди моє серце. Байдуже, чи буде воно стоптане тобою, чи зогрієш ти його своєю сміливістю і вогнем свого завзяття... Не крнюся, є ще дещо, що мені хотілося б тобі сказати зараз, перше ніж почую власний присуд. Король дарує тебе гербом шляхетським і титулом генерала свого найманого війська.

Богун здригнувся, наче наступив на вістря шаблі.

— А ще яку ласку обіцяє мені щедрий король?

— Обіцяє тобі становище брацлавського воеводи.

— Я хотів би мати титул графа!

— Сенат Жечі Посполитої за послуги твої ойчизні, за придушення і знищення козацької ребелії, нагороджує й затверджує на вічність за тобою титул графа...

— Годі! — м'яко перебив Богун. Він весь тремтів. — Королівська ласка до мене безмірна. Панна могла б зараз повернутися, понести королеві мою відповідь?

— Броніслава Осолінська пронесе її крізь смерть! — палко обіцяла панна.

Богун вдячно і шляхетно уклонився.

— Панні рано думати про смерть. А від мене його королівській милості і всім ляхам-панам два слова... Богун не продається!

Осолінська зблідла. Гнів ображеної панської зверхності і неприхована злоба ворога на мить блиснули в її очах.

— Прощай, мій лицарю, — глузливо посмінулась, і ту ж мить в наметі пролунав постріл.

— За образу короля і Жечі Посполитої!

В руці шляхтянки димів пістоль. Богун навіть не похитнувся. Схований під одежею нагрудник твердої дамаської сталі надійно захищав від куль. Холоднокровно підійшов до панни Осолінської, взяв з її тремтячої руки пістоль, і стримано, суворо мовив:

— Така вона вся ваша шляхетська Жеч По-

споліта. Спочатку обіцяє серце, а потім дає кулю.

На постріл збіглися козаки. Шляхтянка стояла з широко відкритими очима і з жахом шепотіла:

— Серце... кулю... серце... кулю...

Першим на порозі намету став Голобля.

— Що трапилось, пане полковнику?

— Тут юнак грався пістолем. Вистрелив...
Лягайте спати.

В кутку намету билосся в смертельних конвульсіях напівпритомне тіло. Панна Броніслава Осолінська, таємний виконавець волі коронного канцлера, з остраху перед карою вжила отрути і тепер кінчала рахунки з життям.

Богун вийшов перевірити варту. Було опівночі. З річок і боліт вставав туман. Кругом стояла заспокійлива тиша. Спокійним сном спочивало натруджене за день козацтво. Богун проїжджав повз скутий з возів рухомий бойовий таран, чотирикутник, прозваний козаками «вужакою», і несамохіть залюбувався.

— Побачимо, як то польська шахівниця витримає нашого «вужаку»!

— Ой, не той я хміль зелений — на тички не в'юся,

Нема славних козаченьків — з ляшками не б'юся!

— А де ж твої, Хмельниченьку, воронії коні?

— У гетьмана Потоцького стоять на припоні.

— А де ж твої, Хмельниченьку, кованії вози?

— У містечку Берестечку заточені в лози!

(З народної пісні).

Розгром козаків був повний. Хан зрадив на початку битви. Оголене татарами ліве коза-

цьке крило не витримало натиску королівських панцирних полків. Зрада полковника Криси відкрила ворогові центр. Козацький «вужака» під проводом полковника Гурського, споруджений для прориву польської шахівниці, розламався на півдорозі. Хмельницький, все ще сподіваючись перетягти хана на свій бік, погнався за татарами. Богун люто відбивався. Притиснутий з рештками козацького війська до багнистого берега річки Пляшової, він третій день витримував наступ у п'ять раз сильнішого ворога. Міцно б'ються козаки. Багато полягло хоробрих. Оточений Немира з трьома сотнями засів у болотах. Боронився цілий день. Сам князь Богуш Радзівіл десять раз водив свої дружини, дарував життя і волю козакам, що піддадуться, — не помогло. Твердо до кінця стояли славні лицарі-богунці.

— Брешете, ляхи! Ваша воля нам колом стоїть у горлі. Помремо при своїй, козацькій волі! — І полягли всі до єдиного, не посоромивши козацької честі. Знемагала козацька сила.

Знайшлися слабкодухі, що готові були все віддати за життя. Знайшлися й такі, що ради панства проклятого, ласощів нещасних забули про козацьку честь і славу, слизняками поповзли під ноги королеві.

Богун не зважав на небезпеку. Почорнілий, закурений порохом димом, з глибоко запаленими очима і запеченою кров'ю на зачепленій кулею щоці, літав конем він з краю в край, розпалював лють знесилених нерівним боєм козаків. І знову спалахував козацький дух, но-

вої сили набували козаки. Дивувався ворог: «По дві голови, чи що, мають ці прокляті хлопи?..» Проте Богун розумів, що довго він не видержить. Хмельницький не з'являвся. Видимо, зрадливий хан на угоду королеві полонив, повів з собою козацького гетьмана. Тоді треба вивести полки козацькі, зберегти їх від загибелі. Вони знов розквітнуть, обростуть новою силою і знов підіймуться на славу боротьбу за рідний край... Брешуть ляхи! Не бачити панам України! Так думав Богун.

Увечері королівське військо тісним колом облягло кругом козацький табір. За річкою Пляшовою, про всяк випадок, — стояв з дванадцятьма тисячами воевода Ланцкоронський. Багністі береги Пляшової такі, що там ні пішки пройти, ні конем проїхати. А козаки, хвалити бога, ще не вміють літати. Про це пану воеводі добре відомо. Ланцкоронський почував себе безпечно. Над королівським військом пропливало, здіймаючись до зір, величне «Те деум»¹. Вельможне панство святкувало перемогу. Притих козацький табір, причаївся.

— Завтра обіцяю вам, панове, нарізати з Богуна чудових пасів! — нахвалявся перед своїми воеводами пан Потоцький.

Пролинула коротка літня ніч. Світало. Самовдоволено і гордо прозвучали на зорі перші королівські сурми.

— На штурм! — змахнув мечем спереду своїх гусарів князь Ярема і, охоплений бойовим шалом, перший налетів на вал козацький.

¹ Молитва: «Тебе боже хвалимо».

— Але, до всіх дяблів, що це? — скрикнув уражений.

Козацький табір був порожній. Вдалині сріблястою стрічкою звивалася між неприступними берегами річка Пляшова. Останні натовпи «кияшників» поспішали зійти на дві греблі, перегачені упоперек річки. А де ж Богун? Він давно вже перейшов вигачену за ніч козацькими жупанами, сідлами, попонами, возами неприступну річку і вів тепер збережені полки в глиб рідного краю. Міцна і впевнена була Богунова думка:

— Брешуть ляхи! Не бачити панам України!

ХІ

Лютий мороз забивав дух. Проте в місті Переяславі від раннього ранку було повно людей. На широкому майдані перед церквою молодцюваті довбуші все ще били в казани, хоч народу — ніде голці впасти. Народ на площі, народ на вулицях, народ на верхах будівель. Бігали діти юрбами, дразнили чоловіка божого, старого козака Оникія:

— Гопки, діду, гопки!

— Буде вам гопки, сучі діти, — відпльовувався лід. — Нехай ось вийде з церкви отой бородатий, московський боярин. Він вам покаже... Канчуками, канчуками!

Вийшов з церкви пишно одягнений гетьман. Над головою бунчук, в руках самоцвітами горить важуча булава. За ним генеральна старшина в золотом тканих жупанах.

— Богун! Богун! Дивіться! — задивлялося жіноцтво на ясну і горду постать Богуна.

Московського посольства ще не видно. Не гоже їм з'являтися, нехай народ сам вирішить свою долю. Крикнув генеральний осавул, звелів мовчати. І замовкла площа, затаїла дух.

— Панове полковники, осавули, сотники, все військо козацьке запорозьке і всі православні люди! — гримів голос гетьмана на площі. — Всім вам відомо, як бог нас визволив з рук наших ворогів, що церкву божу переслідують і православну нашу віру викорінюють, щоб і ім'я наше руське на нашій землі не згадувалося. Через те й зібрали ми сьогодні раду, явну для всього народу, щоб ви вибрали собі царя-государя, якого схочете... Перший цар — турецький. Другий — хан кримський. Третій — король польський. Четвертий — цар Великої Русі, православний. Вибирайте. Цар турецький — басурман. Не наша віра. Всім вам відомо, як він мордує наших братів-запорожців, коли попадаються до нього. Кримський хан — так само басурман. Зрадив хан нашу козацьку дружбу. Через нього багато крові нашої пролилося. Про те, як шанують нас пани польські, самі знаєте. А московський цар одної з нами віри православної. Він подав нам руку. Крім його милості, царя Великої Русі, не знайдемо собі кращого господаря і пристановища собі кращого не знайдемо. Хто нам вірить, хай слухає, а хто ні — дорога вільна!

Здригнулася площа, укриваючись тисячами вільних голосів.

— Волимо під царя московського! Царя православного!

— Чи всі волите?

— Всі... Всі!

— Хай буде так! — проголосив гетьман, вклоняючись народові.

— Нехай наша дружба з Великою Руссю буде тісна й нерозривна довіку!

— Довіку! — виголошував народ.

Богун стояв з гордо піднятою головою, немов утілена в граніт перемога. В очах його горів вогонь незламного молодецького завзяття та ще рука злегка тремтіла на руків'ї коштовної шаблі.

**ОПОВІДАННЯ
ТА
НАРИСИ**

ЩАСТЯ

Вечір прийшов несподівано. На головній вулиці, над аркою, зайнялася велика червона зоря; слідом за нею спалахнули електричні ліхтарі по всіх вулицях, за ними бризнуло й розлилося золотавим сяйвом світло по хатах — і в тій хвилині все село Літки заіскрилося веселими привітними огнями.

Настя Ковалиха не прокинулася від своїх думок навіть і тоді, як світло, сміючись, пугуючи, облило всю її задумливу постать. Вона сиділа край стола, підперши голову руками, і линула думками далеко-далеко, аж на край свого життя...

...Була вона дівкою... Минулося те дівоцтво, немов за водою сплило, не знать, як його й споминати. Мабуть, чи не так, як у тій пісні співається:

Ой, стану, згадаю
Про своє дівоцтво,
Та й полаються слізюньки,
Як вода з-під мосту...

А вийшла заміж — що змінилося? Тільки горя більше набралася: пішли діти — та одно за другим. А ти, жінко добра, хоч — роби, хоч — гола сиди. Нема тобі полегшення ні від бога, ні від людей, ні від рідні, ні від чоловіка — сказано, злидні! А в злиднях і кохання — не кохання. Яке життя — така й любов, таке й кохання. Чоловік бувало чорний, мов земля, сидить, а голова сама з журби долу хилиться...

— Що маємо робити, жінко? Як далі жити?

А що вона могла йому порадити?

— Якось треба доживати...

Але й того злиденного життя не судилося дожити вкупі. Сталася війна — забрали чоловіка... Залишились злидні, бідування й малі діти. Не одна вона була така. Було багато. Бідувала чорно, аж ревла... А повернувся чоловік — то що? Силу, яку мав, лишив на фронті, а приніс їй у дві жмені вошей... Така поміч. Не життя, а темна домовина, і живі люди в ній гниють і множаться... Нащо? Для чого? Страшно згадати!

Настя здригнулася від нервового нападу.

За рік помер від сухот чоловік. Лишилася вона сама давати дітям лад. А який ти лад даси їм, коли в тебе коло хати курка — і та не вдержиться, а на руках дитина в повиточку? Проте мусила, робила — як же? Мати. Діти бувало засперечаються за дні:

— Неділя.

— Понеділок.

— Ні, неділя. Бачив, мати сьогодні вмивалася?

По неділях умивалася... Тільки в революцію й розвиднілось... Та й то, щоб не колгосп — пропала б. А колгосп на світ удруге народив, і вийшло так, що на старість повернулась нова молодість. Тепер дівуй, стара. Викохала трьох синів, як соколів!.. Дмитруньо — в школі десь дітей навчає, Васильчок — інженер, на шахті вугіль здобуває, а Ваня — кордони стереже від ворогів неситих. Одна Галочка на втіху вдома залишилася. Та й та десь цього року школу закінчить і вилетить...

Брязнули сінешні двері. Хтось шарив по сінях, намацував руками клямку хатніх дверей, наміряючись ввійти до хати. Настя обернулася.

— Неначе хтось чужий?

Хотіла вже підвестися назустріч, коли — на тобі! Через поріг до хати, разом з холодом, вкотилася клубком відома на все село баба Омеляниха.

— Добривечір, сусідонько! — вклонилася смиренно баба.

Настя посміхнулася. Омеляниха була з тих баб, що, як то кажуть, можуть разом і стригти і голити. Шпаркими, зажерливими очима обмацала вона в одну мить всі куточки простої, сповненої всіма достатками, хати і, впевнившись, що Настя тут сама і що їм ніхто не заважатиме, обережненько, бочком, присіла на край лавки.

— Що новенького чувати у вас, Настуню? — Голос баби Омелянихи сьогодні був такий прихильний — хоч до рани прикладай. Настя добре знала ціну цій прихильності, і хоч як вона

не любила баби, сільської похатниці, а все ж відповіла для годиться:

— Дякувати, нічого. Хата тепла, в хаті добре, хліб їмо — не кришимо...

— Так, так, хвалити бога, маєте, Настуню, хліб і, як то кажуть, ще й до хліба, — радо підхопила баба Омеляниха, не забуваючи при цьому ще раз обмацати своїм пролазливим поглядом усі куточки в хаті. Відтак вона вместилася на лавці вигідніше, не боячись, що їй можуть перешкодити, і почала:

— А я оце від батюшки. Коли назустріч братік ваш молодший, Федір... «Доки, каже, бабо, ти будеш нам світ паскудити, віспи чорної нема на тебе!..» Господи! Хіба ж я що? Віку того крапля залишилася, дожити треба... В якій вірі жили, в такій помирати будем, а як же? Христос терпів і нам звелів... А батюшка, боже, сокрушаються! Ви там, Настуню, ближче стоїте до власті... Не знаєте, як буде завтра з тим голосуванням?

Облесний бабин голосок залазив Насті в душу. Баба з того нетерпіння аж засовгалась на лавці, сподіваючись почути цікаві для себе новини. Настя посміхнулася. «Стерво баба — випитує», подумала, а потім голосно сказала:

— А так воно й буде: за положенням. Як у людей, так і в нас...

— І баби, кажуть, повинні йти голосувати? — допитувалася Омеляниха.

— А як же? — Насті було приємно відчувати свою рівність. — Хіба жінка не той самий чоловік?

— Той самий — та не той, — значущо на-
тякнула Омеляниха. — Чоловік — це чоловік,
а баба — бабою. На те господь їм і ознаки
різні дав, а як же? Де чоловік раз ступне, там
бабі треба двічі... і нема чого, Настуню, нам
рівнятися до них. А то звикли скрізь бабами
затулятися, де треба, де й не треба, — голо-
суй... А потім що до чого — «Ти, проклята ду-
ша, винна!» Спом'янеш моє, Настуню, слово:
на баб усе перекладуть... І на руках — ти чу-
ла? — кажуть, будуть класти вічну печать?

— На язиці, кажуть, — це я чула, і то не
всім, а лише декому... — відказала бабі Настя.

Баба здивовано вирячила очі. Чи це не при-
чулося їй часом? Світ перевернувся! Слухати
таке від Насті...

— Як ви кажете, Настуню?

— Так, як ви чуєте, бабуню.

Насті вже давно хотілося провчити бабу,
щоб по хатах брехень не розносила, та не ви-
падало. Омеляниха не могла опам'ятатися.

— То ти мені збираєшся на язиці печать
класти?

— Хіба я сказала — вам? Тому, хто з свого
язика робить халяву...

— Тьху на тебе, капосна! — скипіла баба,
забуваючи, чого вона прийшла до Насті. — Ти
до неї з щирим серцем, а вона... Дивись, яка
совецька стала?! Коли б не урвалося!

— Така, як бачите. Не бійтесь, бабо, не
урветься, — допікала Настя бабі.

— А щоб ти дітей своїх не дочекала бачити.
Щоб ти скрутилася! — кричала баба, вилива-
ючи на Настю усю жовч своєї злості.

— З вашого рота та в вашу пазуху, — відвертала Настя бабині прокльони.

Відтак міцно причинила за бабою двері і якийсь час схвильовано стояла серед хати.

Що ж це вона робить? Через цю дурну бабу забула, що в хаті не прибрано. Адже ж завтра вибори до Верховної Ради СРСР — велике свято в цілій радянській Батьківщині... І для неї, Насті, це свято так само дороге, як і її діти, що служать тепер радянському народові. Хіба воно не народилося в крові і муках, як родиться найдорожча матері дитина? Революція — це мати. Більшовики — її сини й дочки. А вони вернули їй, убогій жінці, втрачене життя, вернули втіху в цім житті, вони виховали всіх її дітей... Як же їй не святкувати цього свята, коли сама душа проситься?

Настя кинулась до скрині, вийняла найкращий, найкоштовніший рушник тонкого, ясного, немов травневий день, мережива. Внесла з корми червоної калини.

Авжеж, вона зараз сплете вінок з червоної калини і цим вінком і рушником вшанує найлюбішого з усіх, того, хто став їй батьком рідним, — Сталіна.

Пальці Настині жваво бігали по гілочках калини, — вона плела вінок. Портрет вождя стояв тут же таки, обіч неї. З виточеної рами на Настю дивилися привітні, теплі, батьківські очі, і, сповнена радісного хвилювання, Настя враз відчула, як ці теплі, променисті очі раптом діткнулися до струн її душі, і сама її душа, не відаючи того, стиха заспівала. Цей спів спочатку був невиразний, несміливий. Скоріше це

була журлива скарга якоїсь маленької дівчинки, що втратила і знову знайшла свого тата; з сльозами на очах розповідає дівчинка татові про свою до нього любов, про свою тугу, про свої поневіряння, — так розповідала Настя...

Вийду за ворота, стану, як сирота,
Вийду за другії — трава зеленіє...
Горе ж було жити, ой, як тій криниці
Межи дорогами.
Як з тої криниці всяк води нап'ється,—
З мене, удовиці, всякий насміється, —

скаржилась Настя, веливаючи біль і тугу своєї душі. Відтак голос її зміцнів, крізь сльози в очах Насті виглянуло сонце, і вже не журба, а радість довгожданого щастя забриніла в Настиних словах:

...Та не вік судилось багачам сміятися,
Прийшли й на них чорні, невеселі дні,
Засіяло сонце — наш великий Ленін,—
Засвітило сонце відній удові...

Слів пісні не треба було ні вишукувати, ні складати. Вони самі виливалися з серця, разом з радістю осяяного ленінським сонцем удовиного життя. Пісню співало саме серце, а з серцем заспівала й Настина хата і все, що було в хаті, — на цілий широкий світ співала Настина радість:

...А другеє сонце — то наш рідний Сталін.
Розцвітає красно вся наша земля,
Маком-каліною розцвітає щастя, —
Не заплаче більше бідна удова...

Вільно й радісно вліталася у вінок пісня.

Галя щойно повернулася з школи. Переступивши поріг, вона здивовано стала, вслухаючись в молодий, чистий, майже дівочий голос матері. Таким голосом її мати ніколи ще не співала.

— Що це ви, мамо?

Настя, оглянувшись і побачивши свою дочку, чисто по-дівочому розсміялася.

— Співаю, дочко. Нагваю свої дівочі дні... А як же? Не все ж тобі одній співати, дай трохи й матері.

— Поділимось по половинці, — пожартувала Галя.

Догадлива дівчина, вона лише поглянула на портрет вождя, на вінок — і вмить зрозуміла все.

— Допомогти вам, мамо?

— Нехай, я вже сама.

Насті не хотілося покладатися на Галю. Поділитися своєю ралістю з дочкою — це ще можна, а вінок... Ні, краще вже вона сплете сама. Галя згодна: нехай мати допліта вінок, а їй тим часом можна буде почіпляти рушники і поприкрашувати стіни, — чи не так? Настя не перечила. Хоч їй усе злавалося, що Галя ще «дитя» і «нехай воно собі погуляє»...

Робота в хаті пішла жвавіше. Галя встигала всюди, і незабаром хата мала святковий вигляд. Насті залишилося тільки де-не-де поповавити, полати Галі практичні зауваження: «Он там поповав... туди поглянь... сюди поглянь...»

При світлі електрики чіткіше окреслювалися речі, електрика заливала все м'якими тонами, створювала урочистий настрій. І було б дивно,

якби настрій цей порушила сама господиня, не причепурившись. Настя стала прибиратися.

— Мамо, але ж нам пора лягати спати! — здивувалась Галя, бачачи, що мати прибирається. Настя заперечливо похитала головою.

— Ні, моя дитино. Сьогодні світло горітиме цілу ніч і... Я не спатиму. Ти хоч — лягай... Тобі однаково... Мені ж ця ніч — дуже дорога. Я хочу своє право зустріти, не спавши...

— А мені, виходить, лягай спати? У мене нема права? — образилась на матір Галя.

Настя вибачливо посміхнулась.

— Вчена, та ще не дрюкована... Право, дочко, в нас однакове, та мислі не однакові... Я це право, поки його дочекалася, змалечку слізьми обмила, а ти, дякувати радянській владі, його виспівала в мене... Он як!

У Галі на очах показалися сльози. Настя це помітила.

— Чого це ти? Ех ти, сльозоточива! Ну, нехай уже... Сиди. Будемо вдвох стрічати наше право: ти по-своєму, а я по-своєму. Одна ж тепер ти в мене, відірвалась від братів... Що вони тепер там роблять, наші голуби?

Настя глянула на фотокартки, що висіли у червоному кутку, любовно завітчані руками Галі. З фотокарток дивилося троє, як три краплі води схожих між собою Настиних синів. Життя вже встигло покласти на них свій відбиток. Старший учитель — дві глибокі зморшки прорізували високе, замислене чоло — був поважний, з лагідними, мов у дитини, очима. Він мав усі ознаки професіонала-педагога. Так

і здавалося, що він зараз посміхнеться, обведе очима хату і, таємничо примруживши ліве око, лагідним, інтригуючим голосом скаже: «Ану, діти, слухайте! Зараз нам (і при цьому загадково зазирне до класного журналу) Василь Костенко розкаже про дуже цікаву річ... про те, як живе, множитья і чим годується луговий метелик...» І поведе свій звичайний, щоденний урок. Так виглядав старший Настин син.

У середнього, інженера, буйно вився кучерявий чуб. Його сміливі, допитливі, злегка примружені очі, здавалося, говорили: «Молодість може зробити все».

А третій, наймолодший, симпатичний, приємний юнак у військовій формі прикордонника, намагався бути суворим і, мабуть, через те в його обличчі проглядало багато хлоп'ячої наївності й зворушливої ніжності. Прикордонне життя, повне бойових пригод і несподіванок, виховало в ньому певність у своїй силі. Міцний, відважний, вольовий — такий був третій, наймолодший, Настин син.

Настя дивилася на портрети своїх любих синів, і посмішка гордовитого вдоволення не сходила з її уст.

— Що вони тепер там роблять? — повторила вона вдруге, звертаючись не то до Галі, не то до своїх думок.

Галя засміялася.

— Такі ви якісь чудні сьогодні, мамо. Що вони тепер там роблять? Роблять, що їм треба. Мабуть, до виборів готуються.

— Авжеж, — продовжувала вголос Настя, — клопоту у них багато, дочко, більше, ніж у нас.

Оце пішла б, провідала, спитала — так далеко ж! Відкотилися від нас, як...

— Можна ж написати, мамо, — порадила Галя.

— Написати?

Насті здалося, що хата ще більше повеселішала. Справді, як це вона, мати, не подумалась до цього? Та ж сьогодні такий вечір!

— Сідай, Галю. Сідай, моя дочко, напиши їм, як їх мати своє право зустрічає...

Галі не треба було повторювати. Вона охоче метнулась по шкільне приладдя. Через хвилину вона сиділа за столом з трьома акуратно розкладеними перед нею аркушиками паперу... Адже ж їй доведеться написати три листи!

Настя сіла поруч Галі, теплим поглядом обвела ще раз прибрану по-святковому хату: як жар горів червонокаліновий вінок на портреті Сталіна; широкі, вишивані дрібною низькою рушники квітчали портрети соратників великого вождя; в хаті було чисто, мов у віночку; і здавалося, ніби всі три сини з фотокарток якось відразу повернулися до матері і ласкава тепла посмішка опромінила в цей час їхні, немов живі, обличчя.

Настя й собі посміхнулася синам.

— Кому вперед писати, мамо? — запитала Галя, лагодячись починати лист.

Настя звела очі на синів: усі три вони були їй любі-милі, всім трьом вона готова була все віддати, навіть і життя, для всіх трьох знаходились одні слова любові й материнської ласки... Ні, не розділити Насті своїх почуттів на три окремі частки, нарізно!

— Пиши всім трьом...

Галя здивовано підняла брови: «Отакої! Ні, справді, мати сьогодні якась чудна!.. «Пиши всім трьом...»

— Але ж так не можна, мамо!

— Як то так не можна? — здивувалася в свою чергу Настя. — Що я вам, не одна мати? Можна! Бач, яка ти нетямуща. Вчишся, а листа від матері, такого як потрібно, то й не вмієш написати.

— Нехай сьогодні вже буде по-вашому, — скорилась Галя. — Кажіть, що писати?

— Пиши так... — Настя на хвилину замислилась. Від повноти переживань у неї всі думки ураз заколотилися, немов табун стривожених ластівок, затріпотіли разом з серцем.

— Сини мої дорогії, — стиха проказала Настя. — Відлетіли ви від мене...

— Як ті соколоньки, — підказала їй дописала Галя.

— Залишилась ваша мати, — вела далі Настя, — та й не знає, як їй свою радість поділити з вами... як вас привітати. З новим правом, сини мої, з новим щастям, здоровенькі будьте!

— З великою Сталінською Конституцією, — поздоровляла й від себе Галя.

В хаті над столом урочисто горіла ясна електрична лампа, було легко і ясно на серці... Над головами матері й дочки тихо витала радість, щастя й любов до життя, а над усім стояв усміхнений образ великого Сталіна в червонокалинівім вінку, що горів, як жар, у сьйві електрики...

ГІСТЬ

I

Надворі стояв погожий, ясний день. Той день, коли горби вже встигли почорніти, а в долинах ще лежить крихкий, напоений струмками з гір, сніжок і вогкий вітерець з горбів несе умудреній літами й досвідом розважній голові тверезу радість праці. Молодому під такий день гірше: теплий вітерець, запліднений збудним подихом весни, розбурхує й без того буйну кров, від нього туманіє голова і тужить серце за пахучими вінками матіол, за першим неповторним словом, що його дарує нам любов.

Ліда вбігла до хати. Перевертом, навіть не оглядаючись, де впадуть, кинула на стіл усі свої атрибути виховательки молодшого центру — свій портфель, папір, приладдя. Заломивши угорі над головою руки й заплющивши у терпкій тривозі очі, вся під владою весняних настроїв і поривань, вона в якомусь безоглядному екстазі виструнчилася всім своїм

гнучким, молодим тілом, виструнчилася й застигла. Так очікувала хвилину — другу, потім злегка нахилилась вперед — от-от злетить. Е, ні. Затрималась, ніяково розплющила синьоцвітні очі і з розгонистим веселим сміхом порвалася вперед, до дзеркала.

— Товаришко, ви часом не закохані? — спитала ту, що так само лукаво посміхалася у дзеркалі. Товаришка у дзеркалі боялася, що її зрадять очі,—опустила голову. І знову хату залив сміх. Ліді ж так приємно показати себе ще раз, на весь зріст, у цій прекрасній дзеркальній штуці, купленій на власні гроші (вона перший рік працює). Ну да, це ж вона, жива і життєрадісна, з лукавим сміхом на устах, гнучка, мов весняна лоза, щаслива — Ліда Тараненко, комсорг і вихователька молодшого концентру в семирічній школі.

— Це ж я!— стверджувала вона своє буття. Ну, ясна річ, хто ж може заперечити? Вона зростає й розвивається разом з країною, де все мусить бути прекрасним: і життя, і праця, і смілива, пристрасна любов.

Ой, спасибі від молодця того,
від молодця того,
що, крім тебе,
не зрадив нікого, не зрадив нікого.

Це Ганна, Лідина товаришка — бригадир «дев'ятої нестроєвої», — поверталася з села. Це її високий, соковитий голос, наснажений першим подихом весни і радістю безжурного життя, стелився вже до чийогось серця. Ось вона ввійшла до хати, обцілована весняним

вітром з шорстким, зарум'яненим надворі лицем і білими, ніби щойно виточеними, зубами. Многозначно підморгнула Ліді. Ганна з Лідою — як риба з водою.

— Скажи, Лідо, ти любила коли-небудь так... ну, як би тобі сказати?.. сміливо. Так, щоб тобі кортіло світ перевернути? Любила ти так, Лідо?

Ліда хитрувала. Її веселі чорні, як доспіла вишня, очі лукаво відверталися.

— Не знаю, Галю. Я нікого не люблю і... взагалі... не знаю...

— А хто знає? Павлюк, мабуть, знає..

— Не мели дурниць! — При спогаді про агронома Павлюка Ліда почервоніла.

— Не буду, Лідочко! Не буду, дорогенька! Дівчата тут же й помирилися.

— А знаєш? — цокотіла Ганна. — Ти не знаєш, а в нас є цікава новина.

— Із Києва хтось приїхав?

— Ні.

— Дід Кучма з дідом Карпом знову посварилися?

— Такої! Я їх уже помирила...

— Мабуть, якась нова постанова. Відгадала?

— Ні, не те. І не вгадаєш. Агронома матимемо ще одного свого, он що!

— Агронома? Климчуків молодший брат, він цього року кінчає інститут...

— Не він.

— Тоді, мабуть, Гайдарів Петро?

— Не він.

— Сербиченко Василь?

— Ні.

Ліда перебрала ще з десяток сільських прізвиськ молодих студентів-агрономів, — не виходило.

— Казала, не вгадаєш! — сміялася, вдоволена своєю витівкою, Ганна. — Ніби американець. Сьогодні вночі, кажуть, аж з Америки приїхав...

— Що ти кажеш?!

— Те, що чуєш. Наших родичів Шульженків, що колись давно-давно були виїхали до Америки, старший син приїхав.

— Це ж дуже цікаво!

— Еге ж. Років, кажуть, сорок, як не більше; прожили в Америці, — розповідала Ганна. — Старі давно вже померли, а син, кажуть, вчений агроном, там бідував. Схотів на Україну, з родичами повидатися, та, може, в нас і залишиться... Вершигора, кажуть, першим перестрів його в селі, довідався, хто, куди й до кого, — це ж такий підлиза! Зараз же його до себе взяв... Думав: з Америки аж три чамайдани... А там, у тих чамайданах, пусто. Матерії, кажуть, привіз трошки, та й то чи не в нас вона купована, бо на нашу ленинградську дуже схожа, родичам гостинці роздає. Бач, і не забув старого звичаю! Може, заїдемо, подивимось?

— Обов'язково, зараз! — Ліду «матерія» не цікавила. Вона ні разу ще в житті не бачила живого, справжнього американця. За звичкою моргнули одна одній і розреготалися.

— Пішли!

У хаті Остапа Вершигори тісно вздовж на лавках сиділи родичі й сусіди. Було чимало й посеред хати — стояли, кому ніде не вдалося примоститися. Прийшов і дід Карпо Сербиченко. Колись із старим Шульженком, батьком приїжджого гостя, разом на рушник ставали — в одну неділю вінчалися. А потім, як обсіли злидні, Іван спродав, що мав, за руку жінку взяв та гайнув через «границю» долі кращої шукати. А він, Карпо, побоявся, не схотів: «Один дідько, на якого пана працювати: чи на свого, чи на мериканця!» залишився вдома та й не прогадав, бо...

«По правді кажучи, ніде тепер кращого життя не знайдеш, як у нас. Недарма ж ото він і з Америки до нас приїхав», думав старий, з цікавістю придивляючись до гостя.

А гість тимчасом обдаровував дітей і родичів. Для кожного в нього знаходилось привітне слово, і сам привітний — знав, кому чим догодити.

— Ти чия така гарненька? — звертався з посміхом до дівчинки, що боязко тулилася до матері. — Почекай, ось я тобі...

І з чемодана з'являлася хороша-прехороша лялечка, з ясними блакитними очима. Дівчинка ніколи ще не бачила такої лялечки.

— Ану, дивись!

«Дядько» натиснув на пупчик, і лялечка заплакала, немов справжня маленька дитинка. В хаті загальне захоплення. Несмілива дівчинка боялась, а то раптом кинулася яструбом

на «дядю» і під загальний регіт усіх присутніх вирвала у «дяді» лялечку. Щаслива мати для годиться докоряла своїй одиначці:

— Тьху, погана! Треба було в ручку поцьомати дядю... Ну ж бо, цьом у ручку дядю, ну!

На дівчинку знову напав страх, і вона щосили одверталася. «Дядьо» задоволений безмірно. Дідові Карпові теж два метри широкої, подвійної матерії («чортової шкі») перепало на штани. Старий тут же таки, зараз, попробував зубами на «кріпкість», яка воно матерія в Америці, — попробував і розчарувався.

— Так собі, нічого... Наша далеко цупкіша.

— Носить, діду, на здоров'я!

Гість, мов той казковий чарівник, умів зачарувати всіх. Усім він був любий-милий. Усі навперейми кликали його до себе в гості. Навідався, ніби позичити дроту на ворота, Чернокрил Павло. Він за своє життя облітав півсвіту: був на війні у Франції, в експедиційнім корпусі; з англійцями дудлив ром і бився на ножах; у Греції, кажуть, навіть жінку мав, грекиню, — віз додому, хотів дома похвалитися, а вона, не будь такою, приспала його в дорозі, облупила живцем дурного, мов липку, і «до побачення», — бідовий чоловік! Зійшлися з гостем, привіталися.

— How do you do, comrade? ¹

— Thank you, wery good!.. ²

— Do you like to the Ukraine? ³

¹ Як ся маєте, товаришу?

² Дякую, дуже добре!

³ Як вам подобається Україна?

— Oh, yes, yes! ¹

У хаті слухали, роззявивши роти, намагаючись не пропустити жодного слова. Чорнокрил тимчасом уже встиг шепнути: «Ой, це, братці, голова! Розуму — куди нам, грішним», його слова зараз же пішли по хаті, обростаючи повагою й пошаною до гостя.

— Що не кажи — вчений!

— Розкажи нам, сину, як там за океанами трудящому людові живеться? — поцікавився був дід Карпо. Гість тямучо посміхнувся — може, був би й розказав, та знову встряв Павло з своїм: «Гав ду ю ду», позакладав усім роти, кожен про себе подумав: «Нехай гавкають. Ми вже іншим разом», так воно й затерлося.

Ганна з Лідою стояли в сінях, серед непрошеної публіки. Вони, мабуть, так би й залишились непомічені, коли б Ліда змогла була стримати свою цікавість. Бажання зблизька бачити американця поставило її на поріг і зробило вищою на голову від усіх людей у хаті.

— Гу із тзіз найс герл? ² — спитав гість пошепки Павла і повів оком на Ліду. Павло радий був служити гостеві.

— Котра? На порозі? Ші із наша вчителька. Я зараз вам її приставлю в айн момент... А йдїть сюди, товаришко Лідо.

Ліда схаменулася — їй зараз би втекти з порога, та вже було пізно. Гість ласкаво запросив обох їх з Ганною до хати. Вони спробу-

¹ О, так, так!

² Хто ота нова дівчина?

Вали відмовлятися, аж тут, на нещастя, наго-
дився сам Остап Вершигора.

Виголений, у підвищеному настрої, з кошол-
кою, повною по зав'язь. П'ять пузатих літрів
вивершували асортимент консервних бляша-
нок, ковбаси, копченої риби, оселедців.

— Як? Щоб я вас так оце й пустив? Та ні-
коли в світі! Що ти, їй-бо, Ганно, ніби ма-
ленька, чи з людьми не бачилась ніколи? На
город устигнеш. Ми ж не куркулі — пиячити.
Раз-раз по чарці, закусимо, і годі. Товаришко
Лідо, прошу! Хоч у хаті на цей час побудьте.
Не гордуйте мною при такій okazji... Заходь-
те! Заходь, Ганно! — Остап настирливо не по-
кидав їх, продовжував просити, знаючи, що все
в природі має свій кінець і, очевидно, цей кі-
нець десь має й жіноча впертість. І справді,
по довгому проханні Ганна з Лідою здалися
на ласку гостинного господаря щасливої, пов-
ної сьогодні гостей хати. Застелений на втіху
всім дубовий стіл пишався дорогими винами
й горілкою. Хто-хто, а Остап Вершигора — це
кожен знав — умів припросити, вмів і дого-
дити гостям. Сьогодні він трохи хвилювався.

— Шановне товариство! З ласки вашої,
дозвольте запросити вас за цей убогий стіл.
Радість велика в моїй хаті! — Гості стихли.
З пошани до слова встали і, стоячи, поважно
слухали. — Батько, хай йому земля пером,
на чужині помер. То нехай хоч син його, ша-
новний наш Петро Іванович, тепер укупі з
нами звеселиться... Гість наш дорогий, будь
ласка! Прощу! Прощу, гості дорогі мої! Преси,
жона!

Гостя при цьому пересмикнуло. Він так чудно посміхнувся, що навіть дід Карпо помітив це. «Що за дивний чоловік? — висновував старий. — Тут сумувати б — про батька згадують, — а його на сміх пориває...»

На третій чарці дід Карпо вже обіймав Ганну і цілувався з гостем.

— Ти, моя гелубко, — казав Ганні, — не по честі задираєш носа... Я під Ляояном був, а гапонцем воював, а ти мене в один ряд із Ковачихою, берестовецькою брехухою, поставила? Завдала до городньої бригади. А того не знаєш, що, може, в мене за весняним полем серце крається? Я як сію, то мене й пальці слухають! Я чую, як до мене кожне зерно промовляє. Як воно лягає в землю, я відразу знаю: колоситься йому, чи сохнути? Чужі люди, спасибі їм, на зборах заступилися, на поле вирвали. А ти, небоже, — пристав до гостя, — не дивуйся... Свої люди! Хочеш, агрономом у нас будеш. Бо ти — вчений чоловік, а власть наша советська вчених людей поважає... Ти жонатий? Ні? Не журися. Ми тут тобі таку кралю висватаємо, що тільки цюм та люлі...

Вершигора ледве спинив діда.

— Прошу, гості дорогі мої, живіться! Беріть, діду, оселедчика. Ти, Ганно, як засватана. Проси її, жона! Прошу покорно, дорогії родичі й сусіди, призвольайтеся!

Ганна з Лідою, як не просив їх ласкавий Остап, усе ж таки пішли, не досидівши до кінця. Дід Карпо навіть погрожував.

— Та я б таких гостей ломакою з по-

двір'я! — нахвалявся. Гість мовчки вивів їх очима аж на вулицю.

— Ти бачила, як на тебе дивився? Мені чогось аж страшно стало, — признавалась Ганна, озираючись на кожнім кроці, чи не вийшов хто за ними з хати. Їй усе здавалося, ніби її хтось за плечі ловить.

— А мені байдуже, — засміялась Ліда.

Дійшли до колгоспного подвір'я: Ганні треба на город, до парників, а Ліді...

— Ти казала, що тобі Климчук потрібний? Он він з дідом Кучмою коло сівалок, — нагадала Ганна. Ліда повернула на колгоспівське подвір'я.

На подвір'ї ціле комсомольське віче стовпилося в тіснім колі, — слухали дідові жарти... Старий Кучма підрихтовував сівалку.

— Тут, коли ти збоку дивишся, воно ніби й нічого — проста машинерія. А на поле вивіз: сюди смик, туди смик — засмикають... А вона, як чоловік, свій організм іміє й свої химерики показує. До неї ще, крім рук, і голову на в'язах треба мати...

Ліда пристала до гурту. Тут у неї й діла того на макове зерно: поспитати голову колгоспу Климчука, коли ж нарешті привезуть до школи дров? Але Климчук, знаючи свою провину, хитро повернув цю справу в інший бік.

— Здоров, Лідок! Хочеш з нами техніку вивчати? Закочуй рукава!

— Дівці яка техніка? — лукаво шулився дід Кучма. — Виморгала собі парубка і крути, накручуй, доки не розпишеться...

— Ой, діду, це не легка техніка! — віджартовувалась Ліда під загальний сміх. — Ваша куди легша... Ви дивіться, — вона справді закотила рукава й стала коло сівалки. Дід уважно стежив за тим, як слухняно в її руках поводила себе сівалка, і його насуплені, острішкваті брови поволі підбиралися угору.

— Ти, я бачу, дівко, теж не в дурня зимувалася!!

III

Директор радгоспу «Червоні ставки» Красовський сидів у своєму кабінеті край розчиненого вікна і з насолодою втягував у себе прохолодне вранішнє повітря. Біля нього на шаховому столику лежала пачка центральних газет. На колінах — теж розгорнута газета. Його широка, опасиста з роками постать зручно вместилася в глибокому комфортабельному кріслі. Приємно, супокійно лежала на спинці крісла голова. Нарешті він може спочити по стількох скажених днях надмірної роботи. Це готування до сівби висотало з нього всі нерви. «Як той Дудник держиться ще на ногах? Один аллах відає. А втім, парторг. Це, так би мовити, патент на витривалість», іронічно скривився Красовський.

«Що нового в міжнародній політиці?» Протягом усього цього тижня він не брав до рук газети. «Навіть моя жіночка і та піддалася на цей ентузіазм ударництва і соцзмагання». Красовському схотілося поглузувати трохи з своєї дружини.

— Катрусю, ходи сюди, серце.

На порозі кабінету в допитливій позі з'явилася молода чорнява жінка. Чорне, строге, розраховане на витончений смак убрання облягало її постать. В чорних вогких очах її просвічувався легкий смуток самотності. Вона, нехай пробачить їй коханий Федя, сьогодні трохи заспала.

— Кава зараз буде готова.

— Дуже радий пробачити. Ходи сюди, моя ударнице... Як ся маєш? — При слові «ударнице» його дружина прикусила нижню губу. На строгий профіль її загрубілого на сонці, проте гарного обличчя спала тінь затаєної образи.

— Ти, здається вирішив, нарешті, мене довести до...

— Не буду, моє серце! Мир! Дай руку, моє золотко, моя ласкава пані! — Красовський ніжно пригорнув ображену дружину. За примху жіночого самолюбства (що це примха, він у цьому певен був) не варто каламутити родинний спокій.

— Як наш Дудник?

— Спить.

— Хай спить. Йому треба виспатися за всі ночі... Може, сядеш, поки Франя подасть каву, проглянемо газети?

— Я переглядала. Нічого цікавого.

— Ах, Катрусю, ти, серце, не вмєш читати газет... Газети — це найкращий вияв стану нашої душі. У них, як у свічаді, віддзеркалюється наша фізіономія, всі наші потайні наміри, бажання, — від газети не сховаєшся.

Газета, моє серце, — найтонший барометр, що визначає політичну погоду.

Він зробив значущу паузу, озирнувся і, знизивши голос, інтимно продовжував:

— Барометр захитався... Війна от-от, як то кажуть, на носі.

— Я не хочу війни, — задумливо сказала дружина. — Це надміру страшно...

— І мені її не дуже хочеться... Але вчасно зорієнтуватися ніколи не завадить. Все можливо, моє серце! — загадково міркував Красовський. — Партія й товариш Сталін не даремно вимагають від нас бути в стані бойової готовості.

— Все це так. Але мені здається, що твоя готовість переходить у звичайний страх перед війною, так, ніби ти й не мужчина... — сміялася Катерина Антонівна.

Красовському неприємно було слухати: його Катруся з біса гостра на язик, але, на жаль, цього мало, щоб уміти розбиратися в далекосяжних політичних комбінаціях. Жінка — це жінка.

— Я тобі, Катрусю, поясню на прикладі, — казав терпляче, взявши тон шкільного вихователя. — Є така біблійна притча про «сім лінивих дівчат», які опівночі проспали жениха. Починається ця притча так...

— Перепрошую, можна?

Красовському не судилося почати притчу. Під вікном стояв не то стривожений, не то чомусь заклопотаний бухгалтер Капка. Він навіть не намагався приховати свого збудження.

— Заходьте, прошу! — закликав Красов-

ський жартівливим жестом, вказуючи Капці на вікно. Проте той не квапився заходити. Хай ласкавий товариш директор з ласкавою шановною дружиною пробачать, але...

— Є одна негайна справа. Невеличка справа, товаришу директор.

— Катрусю, пожди, серце, з кавою. Я зараз! — Потурбований директор навіть забув скинути свій ферганський халат. Вийшов — як сидів.

— Що сталося?

Капка завагався, шукаючи, за звичкою, делікатних висловів для надто витонченої натури свого вразливого директора.

— Що сталося? — повторив Красовський, мимоволі проймаючись тривожним настроєм свого службовця.

— Нічого особливого, але... — Капка насторожено озирнувся. — Це так мене розхвилювало... Так розхвилювало... Вірите, ніяк не можу заспокоїтись...

— Тьху ти, чорт! Покиньте ви до біса ваше базікання! — нетерпляче наказав Красовський. — Кажіть по-людському... Що сталося?

— Ось вам перша вісточка... — похнюплено зітхнув Капка. — Перепрошую, за зміст і так далі і тому подібне не відповідаю, бо...

— Давайте ж бо! — Відкинувши пристойність, потривожений директор просто, грубо і нечемно вирвав з рук у Капки зжовклий, мухами загіджений клапоть паперу з дрібно виписаним текстом :

«Товаришу Дуднику, парторгу «Червоні ставки». Не слухайте свого директора Красов-

ського, бо він єсть гад, в которого чорне піднебіння і язик, котрим він крутить, як гадюка-мідянка хвостом. А ви добре додивляйтеся, тоді й побачите, який він «чесний більшовик і комуніст». З пошаною до вас невідомий друг».

— Де ви видрали цей, з дозволу сказати, документ? — стиха хихикнув Красовський, силкуючись угамувати гнів, що проступав на обличчі червоними плямами.

— У Дудника на ганку, під дверима, — покірно зітхнув Капка.

— Да-а-а?

Гнітюча пауза заважала Капці вільно дихати. Відкашлюючись, він тривожно стежив за рухами брів і перенісся свого захмареного начальника. «Я так розхвилювався... так розхвилювався... Вірите, ніяк не можу заспокоїтись...» винувато промовляло Капчине обличчя. Винуватий Капка делікатно кашлянув.

— Да, да! — згадав нарешті про нього директор. — Ну, а друга ваша вісточка?

— А друга, — зовсім уже безнадійно пропирік Капка, — фінансовий план наш у наркоматі зірваний наполовину...

— Да-а-а? Ну, що ж! — Уїдлива директорова посмішка у піт вганяла бідного бухгалтеря.

— А третя ваша вісточка? — очікував, жовчно посміхаючись, Красовський.

— Третьої такої, слава богу, ще немає, — полегшено видихнув із себе Капка. — Третьої немає... Єсть одна так собі, звичайна новина, але це до справи не стосується.

— Що саме? — поцікавився Красовський.

— До Берестівця, кажуть, приїхав один заграничний агроном, з тутешніх родом. Дуже, кажуть, приємна й освічена людина.

— А-а-а, чув, чув! Треба буде якось його запросити до нашого товариства. З наркоматом — це ми ще поборемось. А цього папірця... — Красовський пошматував його й огидливо притоптав. — Я думаю, вам нема потреби розголошувати цей огидний наклеп?

— Боже спаси! — злякано відмежувався Капка. — Воно мені так потрібно, як чиряк, перепрошую, на м'якому місці.

— Ха-ха-ха! Дотепно! — Доброзичливе директорське поляскування по плечу було найкращою винагородою «дотепному» бухгалтеру. — Зайдіть, Катерина Антонівна чекає вас на чашку кави, га?

— Сердечно дякую. Я щойно від сніданку, і, крім того... у мене там одна негайна справа, — радісно заметушився Капка. — Дякую!

— Як хочете, — ласкаво згодився Красовський. — Заходьте якось по роботі, погостимо...

— Сердечно дякую! — приклав ще раз до серця руку Капка і спритно зник.

Запашна кава, якою Красовський збирався поласувати на дозвіллі, згубила свій приємний смак. Катерина Антонівна це помітила.

— Ти навіть не допив своєї улюбленої чашки кави! Ти чогось стурбований! Цікаво знати, що той Капка наговорив тобі? Не люблю я цього медового чоловічка.

Красовський мляво посміхнувся.

— Він дістав звичайний наказ про негайні

находи проти жучків на буряках, побачив моє розчинене вікно і прийшов негайно повідомити мене... Нічого, моє серце, особливого не сталося. Я просто за ці дні забув, як п'ється кава, — пробував віджартуватися. — Я, правду кажучи, стомився... От, до речі. Є одна, що, сподіваюся, зацікавить тебе, новина. До Берестівця приїхав один чужинець агроном, родом з тутешніх: освічена і в усіх відношеннях, кажуть, приємна особа... Може, запросимо його до себе, га? Так, погомоніти, на вечерок — трохи відсвіжитися...

— Чого ж? Можна. В такій глушині побачити культурного чужинця — це вже неабияка приємність, — радо погодилась Катерина Антонівна. — Та ще коли він молодий...

«Жінка — це жінка», подумав Красовський, спостерігаючи швидку зміну настроїв своєї дружини, і рішуче присунув до себе недопиту чашку кави.

— Допиваю, серце моє, допиваю!

IV

Ставківський парторг Дудник прокинувся, коли сонце аж ген-ген уже підбилось. Сьогодні він міг дозволити собі таку розкіш — день був вихідний. Гарячий промінь сонця нагрів легку ковдру, під ковдрою стало душно. У зачиненій кімнаті теж стояла духота.

— Оце, я розумію, виспався! — Першим Дудниковим рухом було зіскочити з ліжка, навстіж розчинити зачинене вікно. Разом із сві-

жим повітрям до кімнати залетів бадьорий сміх і вигуки людей.

Ставки, присоромлені щоденним нагадуванням, спонукані їдучими дотепами стінгазети «Ставківський комсомолец», вирішили, зрештою, покласти край своїй неvigідній репутації «ставківських невмивак». Якраз і час для цього випав слушний — вільний день. Першою на заклик озвалася старша куховарка Гандзя. Побачивши уранці свіжу, присвячену цілком «ставківським невмивакам» стінгазету, Гандзя прикро вилаялася.

— Ти чого такі слова пускаєш? — нагодився в цій хвилині бригадир Вапняр. — Нема рака, а то він почервонів би...

— А що про нас таке пускають, ви не червонієте? — спитала Гандзя Вапняра. — Подивіться, як розмалювали!

— Так, що далі й нікуди, — мусив визнати Вапняр.

— А коли так... — Гандзі тільки цього й бракувало. — Бери-но ганчірку! Хлопці, беріть відра! Дівоньки, ану за ганчірки! Та всіх, усіх за вуха треба вивести! А то, прости господи, сидять, аж поки у газеті їх не обсмішили...

Дудник слухав, як моторна Гандзя розпикала все радгоспне дворище. Бачив, як здивований з такої енергійної атаки бригадир Вапняр раптом по-дитячому весело засміявся і потяг разом з дівчатами виконувати Гандзині накази. І йому самому, Дудникові, теж схотілося махнути через вікно надвір і взяти в руки хоч лопату, хоч відро, — що накаже Гандзя. Шкода, він не вдягнений.

— Так, так нашого брата! — трохи не гукнув був Гандзі. «Принцип вірний, хоча метод виховання не зовсім прийнятний», потішався з Вапняра, бачачи, як той, не зволюкаючи часу, метнувся до службової казарми організувати ним же висунену в стінгазеті пропозицію:

«День оздоровлення побуту ставківця».

«Світле, чисте, життєрадісне житло прикрашує й облагороджує наш побут. Пристосоване до наших життєвих потреб і рівня нашої високої матеріальної культури, таке житло дасть нам сміх і радість, політ думки в простір дивовижних реальних фантазій і практичних, реальних на сьогодні, винаходів!»

«Воно забезпечить нам міцне, здорове тіло, здорову душу і позначиться на рентабельності наших підприємств».

Цю цитату він запам'ятав з якогось твору. Хіба важно, хто й коли це написав? Важно, що сьогодні Гандзя робить перший крок до «практичного маленького винаходу» — оздоровлення душі і тіла, крок до справжньої рентабельності свого підприємства.

Від службової казарми линула в простір степів пісня безжурної молодості. Пісня віддавала дань романтичній привабливій постаті народного героя...

За Сибіром сонце сходить, —
заспівував широкий повногрудий баритон.

Хлопці, не зівайте,
Гей на мене, Кармелюка,
Всю надію майте, —

підхопив на повні груди Дудник.

— А ти, начальнику, вже співаєш? — Це дід Вівчар, радгоспівський пастух, учувши голос Дудника, наблизився до вікна.

— Уже співаю, діду!

— Співай, співай, — похвалив старий. — А в нас дивнії діла творяться...

— Бачу, бачу. Дочекались, Гандзя нами порядкує!

— А що ж їй робити, раз ти спиш? — сміявся добродушно дід. — От вона й зайняла твоє місце...

— Під лежачий камінь вода не тече, еге ж? — потрапляв у тон старому Дудник. — Яюсь я вже виправдаюся...

— Навряд! — провадив свої жарти дід. — От хлопці кажуть, що ти, мабуть, раз усього й спиш на шестиденку...

— Трохи-трохи не вгадали, — признавався дідові парторг. Розмовляючи, тимчасом одягався.

— Спи, спи, — любовно радив дід. — Поки молодий, поспи. Я, поки молодий був, ляжу — і як камінь. А тепер не спиться, гони його заєць.

— А що? — стривожився Дудник. — Онука, може, захворіла?

— Еге! — При спогаді про онуку дідове обличчя опромінилося втіхою. — Така захворіє... «Скінчу школу, агрономом, каже, діду, буду, а то й директором», он аж куди гне, гони її заєць! Так не спиться: думка думку побиває... Ех, якби мені тепер годочків десять скинути! Хотілося б побачити, як то воно далі буде, га?

— Чого ж? Ви від інших ще не відстаєте, — потішав старого Дудник.

— Від інших ще не відстаю, — посміхався дід, приємно здивований з такої атестації. — Де в чім я ще й молодому не поступлюся. Але смерть, сину, вона не питає... А тут саме на дорогу вибрався — і жити хочеться.

— Але ж на смерть, вам, діду, аж ніяк ще не показує, — переконував парторг старого. Справді: кремезна постава діда, богатырська широчінь його плечей, широке, повновиде, з коротко підстриженою сивою бородою, повнокровне, обвіяне вітром, засмагле на сонці обличчя, жваві, з прихованим гумором і майже молодечим блиском очі — усе це аж ніяк не віщувало смерті, навпаки: життя грало, як міцне вино, в цьому вирізьбленому різцем семидесяти років, дужому, гартованому життєвими негодами, тілі.

— І то правда, — згодився дід. — Воно нема що й думати про смерть, бо ніколи тепер нам помирати, життя тепер не те. Та звичка, бачите, така в мене залишилась, гони її заєць. Ще замолоду, думав: «Дотягти б до сорока — і годі». А тепер і старість от прийшла, а помирать, сину, не хочеться, ніяк не хочеться. Нове наше життя на світ мене удруге народило... Хочеться ж мені по-людському пожити? Чи як ти думаєш? — Розчулений увагою парторга, дід Вівчар готовий був уже почати спогади про марно витрачену молодість, що, до речі, дуже любив слухати охочий до дідових спогадів парторг, бо дід умів майстерно розповідати, але тут його перебила Гандзя. Вийшовши по

воду до криниці і побачивши діда на причалі, біля вікна, вона зараз же гукнула йому:

— А вас, діду, наша постанова не касається?

— Як же не касається? Чому ж вона, казав же той, до мене не касається? — заметушився дід. — Касається. Я ще, слава богу... Чиста біда, гони його заєць, які ті баби тепер пащекуваті стали! — мурмотів старий, прямуючи на поклик Гандзі.

Дудник квапився хутчій скінчити свій перерваний розмовою немудрий туалет. Готовий уже був вийти надвір, коли Катерина Антонівна перестріла на порозі. Оголені засмаглі руки, зарум'янене обличчя з двома тонкими шнурками брів; бузкового кольору «тетянка», босоніжки, ледве чутний запах умитого росою татарського зілля...

— А ми на вас чекаємо, — нагадала з відтінком легенького докору. Дудник, в усіх випадках розважний, оторопів. «Чого вони на мене чекають? Ага, от роззява!» Він же вчора обіцяв прийти: якийсь чужинець має бути... Зараз уже, мабуть, пізно. Доведеться складати пробачення...

— П'ять хвилин у вашім розпорядженні. Ви ще можете загладити свою провину, — вивела його з незручного становища Красовська.

— П'ять хвилин? Це навіть забагато, — перепрошував Дудник. З нього досить трьох хвилин. Ось тільки, нехай шановна Катерина Антонівна йому пробачить, він у порядку дещо із свого хатнього господарства.

П'ять хвилин — і Катерина Антонівна зустрічала його на порозі до вітальні.

— Ви на диво точні.

— Прошу, Андрію Петровичу. Сюди, сюди, до мого кабінету, прошу! — гостинно запрошував Красовський.

«Щось він дуже м'яко стеле», подумав Дудник і насторожився. Стосунки Красовського з парторгом були не з тих дружніх, щоб так гостинно приймати. В кабінеті, крім господаря, були й гості — Капка та ще кілька службовців. Назустріч Дудникові, ввічливо й приємно посміхаючись, підвівся незнайомий гість. Одягнений він був скромно: в добротний закордонного шиття костюм і такі ж, такого самого шиття, черевики; скромний галстук вигідно пасував йому як до костюма, так і до чисто виголеного, енергійного обличчя, на манжетах — дешевого заморського золота застіжки; дешевий годинник на руці...

— Шульженко, ваш сусід з Берестівця, — відрекомендувався скромно гість.

— Доктор-агроном, — додав запобігливо Красовський. — А це наш парторг, товариш Дудник, прошу.

Гості міцно потисли один одному руку.

— Прошу, продовжуйте, товариство! — метушився гостинний господар. — Будьте як у себе вдома. Ну, ну, Петре Івановичу, продовжуйте... Як там з технікою зрошування колоскових? Прикладом, пшениця...

— Пшениця? — говорив гість, зручніше вмошуючись в кріслі. — Весь секрет у сухостійкості і... ммм... звичайно, мінеральні добрива. Усе залежить від пропорції... Яка пропорція... ммм... Я, наприклад, робив досліди:

виведений мною новий сухостійкий сорт канадської пшениці... ммм... при моєму методі заорювання ґрунту... ммм... здобрювання й зрошування... дає пересічно шістдесят центнерів з гектара.

— Шістдесят центнерів? — здивовані слухачі-службовці з побожністю дивилися «докторові» в рот. Вони не знали, вірити чи ні, і чекали хоч маленького сигналу від Красовського.

— Нічого дивного, — озвався несподівано Павлюк, молодий, надісланий цього року, тімрязевець. — У нас давно вже ці рекорди биті: далекосхідний колгоспник товариш Грач зібрав торік з гектара сімдесят центнерів першосортної пшениці, пустоварівський колгоспник, Сквирського району, дід Кулеша дав шістдесят, взявся дати і напевне дасть більше...

— Фантазії, Василю Семеновичу, фантазії! — скептично обірвав його Красовський. — Я не читав про це ніде... Пробачте, — звернувся з пробаченням до гостя. — Наша молодь любить інколи хватати через край.

— Можу вам дати їхні адреси, — ущипливо запропонував Павлюк. — У нас це вже не досліди, а реальні факти.

— Рано, рано, Василю Семеновичу, ви взяли вчити нас, — з явним незадоволенням відзначив Красовський. — Вам би ще самому не завадило б повчитися...

— А що ж йому робити, коли такі факти є? — оступився за Павлюка Дудник. — Накажете Америці, Канаді їх віддати?

— Що ви, що ви, Андрію Петровичу! — Учувши спільний фронт таких двох супротив-

ників, Красовський зразу ж дав відбій. — Я цього не заперечую. Я тільки кажу, що і в нас ця справа поки що не вийшла за межі дослідів...

— При моєму методі підживлення моя норма може бути доведена до ста центнерів, — скромно вставив гість, скося позираючи на молодого агронома. Павлюк мовчав.

— Сто центнерів? — у Красовського загра-ла райдуга в очах. — Ви уявляєте собі, товариство? Поле — і на полі муром стоїть небувалої родючості пшениця, крізь яку навіть комашка не просунеться...

— Навіщо вам Канада? — трохи не благав Красовський гостя. — Ви ж можете все це тут робити, у нас? Звернутися до уряду... Вам створять умови. Дадуть все. Тільки, будь ласка, працюйте... Хочете дослідне поле? Прошу! Можете навіть у нас закласти собі дослідну ділянку. Я охоче піду вам назустріч. А може б, ви пішли до нас за агронома?

— Це було б прекрасно! — послужливо підхопив його думку Капка.

— Справді, — настоював на своїй пропозиції Красовський, — чому б вам не піти? Там ви працюєте, так би мовити, на капітал, а тут — на своїх. Виховаєте нам тут цілу плеяду молодих радянських агрономів-фахівців. Усі вам будуть за це вдячні. Наш радянський уряд дбає за кожну наукову одиницю. Діставали ж у нас ордени американські інженери? Чому б і вам не дістати? Кажіть, і я завтра ж поїду до наркомату — там у мене є знайомі люди — і владною справою... Згода?

А гість сидів скромний, ввічливий і, як усім

здавалося, трошки спантеличений з такої щирої гостинності.

— Принципово я не заперечую, але... Все залежить від умов. Я подумаю... подумаю, — м'яко відбивався від вигідних пропозицій щирого директора і вдячно посміхався.

«Він, мабуть, і в особистому житті премилый чоловік», думала Красовська, відчуваючи певну симпатію до цієї, як їй здавалося, премилої, скромної і водночас цікавої людини.

— Побачимо, що воно за звір такий, — казав на другий день Павлюкові Дудник, коли довідався, що вчорашній гість дав згоду бути в Ставках за старшого агронома. Павлюк теж поставився до цього насторожено.

— Подивимось!

V

Весна була посушлива. Палюче сонце з вітром вибирало з землі всю вогкість. Це день-два — і суха земля буде кришитися на перець. Покільченому зерну ні за що буде вчепитися в сухій ріллі.

«За три дні обсіятись!» подав тривожний клич «Ставківський комсомолец». Робітники кожен по-своєму зустріли заклик стінгазети. Розгорілись пристрасті.

— Чи ти ба, які швидкі знайшлися? А де ви були раніш?

— Чого рота роззявляєш? Там, де й ти! Ми в небесній канцелярії не бували, з богом не вмовлялися...

— А в Берестівці вмовлялися? Там, піди, побачиш: сіють день і ніч.

— І добре роблять. І ми будем сіяти...

— Так сіяти, як ми цього року сіємо, то, хай мені простять, псові під хвіст така сівба! — вихопився несподівано старий Вівчар. — Бо жаль бере. Земля криком кричить: «Засівайте, засівайте!», а вони вовтузяться... Чого мовчать стахановські бригади? Де Вапняр? Де Щур? Де Куций? Що вони, гони їх заєць, собі думають? Чухаються там, де не свербить...

— Киньте ви кричати, діду! — відказав Вапняр. — Стахановські бригади день і ніч працюють... Та один в полі не воїн. Стахановці всього не обіймуть. Тут усі повинні стати в один фронт...

— Справедливі слова!..

— Де наші начальники, директор, агроном? Хай скажуть, через що сівба в нас затягнулася?

Ставківський робітничий клуб був схожий на великий вулик розтривожених кусливих бджіл. Шульженко сидів нишком, причаївшись у кутку (як старший агроном, він мусив прийти сюди). Занепокоєно, втягнувши в плечі голову, дивився він на ці бурхливі збори обурених робітників. Де в біса той Красовський? Щоб він якось заспокоїв їх. Один тільки Павлюк все бігав, дуже гарячився, щось організував.

— Комсомольці, на нараду! — кудись кликав комсомольців.

Згодом надійшов Дудник. А Красовського

все не було. Старша куховарка Гандзя вона ж і прибиральниця в клубі, користуючись з нагоди, розпочала «лекцію» про чистоту й охайність:

— І гляньте ви на себе. Та ж ви люди! Майте совість! Хто після вас буде прибирати, га? Присяймо, щоб моя воля, всіх би до ноги порозганяла...

— А потім плакала б за нами?

— Не бійся, за таким, як ти, ніколи не заплачу.

— Доки будем теревенити? Пора до діла братися, — висловлює хтось загальну думку всіх присутніх. Робітники вимагали починати збори. Красовського вирішили не чекати. На відкриту клубну сцену спокійно вийшов парт-орг.

— Дозвольте, товариші, вважати наші збори відкритими. Оберемо, товариші, президію?

— Дудник!

— Вапняр!

— Павлюк!

— А про сівбу нам агроном розкаже...

— «Культура» навчить, почому локоть кваші, — пустив хтось дошкульну репліку. Зал розреготався. Шульженко в своєму кутку посміливішав, навіть посміхнувся. Тимчасом Дудник продовжував:

— Заперечень нема? Нема. Інших пропозицій теж нема? Нема. Гаразд. Моя доповідь буде коротка. Як це, товариші, сталося, що ми спізналися з сівбою?

Голос з місця: — А хто винен?

— Зараз пошукаємо, — пообіцяв Дудник.—

От ви, діду Вівчар, командир на фронті. І вам бойовий наказ: не відступати, збити ворога і спільним фронтом з вашими сусідами продовжувати наступ... Як би ви зробили?

Вівчар навіть не встав — махнув рукою, посміхаючись у бороду:

— Як би я зробив? Сказано розбити... Взявся би й розбив, гони його заець.

— А коли у вас військо: одні б'ються понад силу героїчно, а другі — нехай це будуть одиниці — хто до лісу, хто до біса, а хто так... в соломі спати?

— Яке військо, така й війна, — була Вівчарева відповідь.

— І ще одно запитання до вас, діду. Скажіть мені: от ви десять років з Гуйваном Олексієм працюєте — чому Гуйван прогулює? «Звідки мені знати», кажете? А я знаю: бо він Сави та Варвари, та святої Федори, та сорок мучеників ще святкує... (Гуйван почервонів і заховався між людьми).

— А чого, товаришу Вапняр, — вів далі Дудник, — он товариш Косий з вашої бригади спохмурнів? Не знаєте? А бригадир повинен знати. Дай йому завтра коней до лікарні. У нього дружина хвора. Командир, який не знає свого війська, — таких командирів садовити замість квочки... Хай курчат висиджують. Я не знаю — садови мене. А сівбу за цих три дні скінчити треба!.. Командирам — підтягнутися! Бійцям так само! Комуністи, комсомольці — в першу чергу! Хто сам не підтягнеться, того підтягнемо — нехай не ображається. Рілля пересихає... Я скінчив.

Зараз товариш Павлюк розкаже вам, що зроблено, чого не зроблено і через що не зроблено, бо наш старший агроном не встиг ще обізнатися з роботою... Давай, Павлюк!

Шульженко не перечив. Він радий був передоручити свою роль кому завгодно, аби лише не бачити перед собою нахмурених, допитливих облич робітників, не слухати дошкульних реплік, що, мов ті кусливі оси, обсипали доповідача.

Павлюкові, видно, було не вперше виступати так, в таких умовах. Незважаючи на репліки, що сипались на нього з усіх боків, він з ретельністю терплячого статистика вибирав усі, такі на перший погляд незначні, дрібниці, виводив з них «плюси» і «мінуси»; з дрібниць складалося ціле велике узагальнене життя Ставків; як у великому свічаді, в словах Павлюка яскраво й опукло віддзеркалювалися всі, до цього часу не помічені за кожним зокрема, «грішки» і «недоладності»; тут кожен бачив самого себе й свого товариша; часом було трохи ніяково, часом соромно і неприємно за себе і за всіх; а загалом з'являлося відрадне почуття бадьорості, бажання стати ближче до свого товариша, прийти йому на допомогу і разом, плече в плече, робити спільну для всіх справу...

Резолюція була коротка: «За три дні обіятись».

Присоромлений на зборах Гуйван вийшов, скрадаючись, із-за скирт соломи, прислухався. Ставки, оповиті сутінками зоряного вечора, поволі затихали. От прорипіли бочки з водою. Уже Гандзя набрала собі запас на кухню. Дворовий сторож Шульга за «такі порядки» батькував Красовського:

— Дві криниці на подвір'ї, а прийде весна— води не вистачає... Лінки вичистити їм, хазяїни!

У клубі темно. Мабуть, всі пішли в поле.

«Хай ідуть! — Гуйван не кається. — Подумаєш, кисло мені зробив, присоромив... Нехай самі коні в три дні обсіваються, вони стоячи уміють висипатися. Ото тільки: всі пішли, а він, ніби проціджений на щідилці, залишився. Аж кумедно яюсь. А втім, чорт його бери! «Я те військо, що в соломі», ображено згадав Гуйван Дудникове порівняння. — Підуй спати». Пішов поміж скирти, знайшов місце у соломі, ліг. Хай знають.

«Мені десять год було, я вже на себе заробляв, а він мене «солом'яним військом» називає! — не міг забути образи Гуйван. — Що за чорт? І вмостився він, здається, непогано, а щось муляє... Блохи... Звідки вони тут взялися в соломі, чортове створіння? Гайдуками скрізь по тілу скачуть!.. І курити хочеться... Піти б у когось попросити? Підеш по цигарки, а дивись, наткнешся на Шульгу. А той про «військо» почне згадувати. Краще вже лежати, лічити зорі...»

«Одна... дві... три... чотири... п'ять... Скільки їх, тих зір? — замислився Гуйван. — Над Ставками скільки їх зависло, всі злічити — як на голові волосся буде. А над Уманським районом? А над цілою Україною скільки їх у небі натрусилось? Учені якось там доводять, ніби зоря — великий світ з людьми, з селами, містами і з худобою...»

«К лихій годині! Щось не спиться. Якись дурні думки плывуть до голови, — не влєжати. І блохи — чи це кров так грає?.. Ану, Гуйване, тихо. Якась дівчина, здається.. Чи не з Гандзиних дівчат котра захотіла під скиртою «солов'я послухати»? Сама-одна, без нікого, — дивно. Е-е-е, так це ж наша директорша? Отака ловись! Мабуть, щось удома сталося, біжить в поле». Гуйван вирішив тихенько обізватися... Де ж таки, сама-одна вночі: ще вискочить який урвиголова і завиграшки перелякає, — шкода жінки». Обізвався — як у воду. Красовська навіть не озирнулася.

Пішла собі спокійно, навпростець полями. Напоєні за день гарячим сонцем, спочивали у вільготній прохолоді розорані масиви радгоспівської землі. Теплий відпар свіжої ріллі насичував повітря. Було тихо і тепло, ніби перед грозою. Здавалося, от-от на небосхилі покажуться чорні вали грозової хмари, блискавиця розсіче їх безліччю величних, червоногарячих спалахів, ударить грім, і на поля в шумі, в свисті й грюкоті проллється благодатна, освіжаюча, родюча злива. Але жадані вали грозової хмари не з'являлися. У неосяжній глибині небесних просторів тихо купалися, пла-

вали зорі. Особливо одна з них переливалася найрізноманітнішими самоцвітними барвами, пишалася своєю вродою і вабила до себе. Її зовуча, грайлива краса, здавалося, причарувала Красовську, і замріяна жінка, звівши вгору очі, йшла туди, де поломеніла чарівна зоря.

«Куди їй серед ночі йти? — не міг домислитися Гуйван. — Сказати б, якесь нещастя? На конюшні є люди та й Гандзя могла б вибігти на поле, а це тишком-нишком, сама-одна викрадається...»

Цікавість примусила Гуйвана покинути своє спокійне, на ніч облюбване, тепленьке місце. Однаково ж не спиться. Правду кажучи, він зараз залюбки пішов би в поле, до сівалки. Люди сіють, а він, як свиня, тут в барлозі качається. Нарешті можна й відбрехатися: не чув, мовляв, коли виходили, а от по потребі вночі надвір вийшов, довідався на конюшні і тепер сам з'явився...

«А за одним заходом не зарадить і за директоршею накинути оком: де це вона по ночах волочиться?» Тихенько пропустивши поперед себе Красовську кроків на сто, Гуйван вийшов на дорогу. Обабіч лежали засіяні поля. Здала доносились густі звуки музики моторів — їх ціла симфонія. Здавалося, ніби там, за горбом, не тракторна колона, а ціла потужна фабрика землі запліднює розорані поля, і на пухкій розораній ріллі встають зелені килими родючих плантацій. До музики моторів домішувалися людські протяжні голоси, перекликалися... «Це вони на Межовій», не помиляючись, угадував кмітливий Гуйван: Межо-

ва — це на межі з Берестівцем. Красовська йшла не озираючись. Повільно, потім швидше й швидше, — вона просто заморить Гуйвана. Під горбок — він ледве встигав. «Вража баба, іде, як гренадер». Доводилось підбігати. Так до Межової й чуб може змокрити... І куди її несе нечиста сила? — хотів би він знати. На горбі враз спинилася, і Гуйван мусив про всяк випадок присісти. Огляділася кругом — і знову тільки чорна тінь замайоріла на покрученій дорозі. З горба можна було б подивитися на Межову. На довгих гонах, в мальовничому безладді розкидані по всій широкій клітці, миготіли смолоскипи, блимали підсліпуваті ліхтарі. Часом вони шикувалися в одну зміясту химерну лінію. Рухаючись, лінія ламалася, з уламків створювалися маленькі рухливі табунці. Вони йшли перекотом, посуваючись уперед, наполегливо виборюючи кожну п'ядь землі. Людей, коней і машин не видно, — тільки смолоскипи, ліхтарі та музика моторів свідчили, що там кипить життя і праця. Але роздумувати ніколи: Красовська от-от могла згубитися в темній долині, і тоді прощай, — пропаде така, цікава з біса, таємниця. Гуйван поспішав. Його «жертва» вже перебралася по той бік річки, вийшла на канаву і безпечно пішла насипаним валом.

«Авжеж, «той» десь має бути у канаві». Можливість зустрічі з коханцем гордої директорші піддала охоти. Гуйван побіг підтюпцем. Він-таки цієї ночі дещо виграє, коли й на роботу з'явиться і приведе в руки Красовському «голубку з голубом».

«Ану, Гуйване, не будь роззявою, в канаву!». Попереду Красовської бовваніла якась — очевидно, чоловіча — постать. Так, так, він їх застукає розполохом, як зайців накриє. Гуйван канавою, хильці, скрадався до місця гадаючої зустрічі.

«Ще трошки треба підійти... Отут!» і він вигулькнув раптово: лип — нема. Красовська круто повернула вбік і побігла навпростець, засівами. Очевидно, вона вирішила розминутися з своїм коханцем, справедливо зміркувавши, що тут близьенько Межова і можна несподівано вклепатися.

«Хитруща, вража баба! Ну, нічого. Нехай колись, іншим разом присліджу», подумав Гуйван і подався на роботу.

Красовський, що перед цим поспішив у поле, вгледівши дружину біля себе, схвилювався.

— Але ж це безглуздя, моя люба! Вирватися вночі самій одній? Це може зробити лише свавільна, примхлива жінка. Ну, кому ти тут потрібна? Що ти можеш тут порадити? Нічого.

— Так-таки й нічого? — Катерині Антонівні явно хотілося кепкувати з чоловіка. Хотілося будь-чим уколоти Дудника. Подумаєш, вони все можуть «радити», а жінка в запічок? Жінка — маленька, втішна істота, щось на зразок ховрашка...

— Для чого ти мене ховаєш? — приставала вона до зніяковілого Красовського. — Я хочу бути разом з людьми, хочу дати якусь користь, а не жити паразитом... Мені остогидло вже таке життя.

— Ну, що ти скажеш їй? — апелював до Дудника Красовський. — Як тобі не соромно, Катрусю! Жінці краще личить виявляти свої примхи, ну... скажімо, десь у будуарі. Вибігти вночі самій у поле... І чого? Пощо? Ти могла б водити трактор? Одно — гратися на тракторі під доглядом і зовсім інше — працювати... Погодьтеся з цим, моя любя, тут не іграшки.

Красовська зневажливо стиснула плечима. Чому вони мають право марнувати коло неї дорогий, гарячий час, і чому вона не має права так робити, як їй хочеться?

— Товаришу парторг, — голос Катерини Антонівни крив у собі тонко замасковану іронію. — Я думаю, ви не відмовите мені, жінці директора, вдоволити свою примху? Мені відомо, що один наш тракторист-стахановець працює зараз не зовсім здоровий. Його ніким підмінити. Мій чоловік дуже скромний... Я вмю водити трактор, і, крім того, мені хочеться побути в полі біля свого чоловіка... Ви допоможете мені?

— Примхи, примхи й примхи! — бідкався Красовський. — Андрію Петровичу, поставте, нехай вона побігає коло коней.

— Я думаю, краще підмінити Рудя. Він справді ще від учора хворий, ледве, бідачисько, тримається на тракторі. — Дудник намагався бути безстороннім у цій родинній сцені. І взагалі зараз не час ламати собі голову над примхами жіночої душі, — робота. А все ж це дуже дивно. «Комуніст — і такі сцени. Гнилуватий, значить, побут у цього Красовського?» робив свої висновки парторг.

— Катерино Антонівно, прошу! — наближався трактор з хворим трактористом.

— Дякую! — Красовська поспішила до трактора.

Красовський мовчки сплюнув і подався геть. Його примхлива, вперта жінка сьогодні сказала... З якої радості їй захотілося на трактор, хотів би знати він? За ним ув'язався Гуйван.

— Я, товаришу директор, спізнився...

— Га? Спізнився? Ідіть до бригадира, нехай дасть роботу.

Легенький теплий вітерець доносив цілу гаму різнотонних звуків. Це в Берестівці співали другі півні.

VII

Життя агронома Шульженка потроху налагоджувалося. Все йшло якнайкраще: з наркомату його надіслали в область; в області дякуючи рекомендації товариша Н... (гарний знайомий Красовського), теж поставились уважно; про район нічого й говорити. В радгоспі докладали всіх зусиль, щоб створити йому найкращі умови для роботи. Красовський перед ним запобігав; Катерина Антонівна намагалася щоразу затягнути кожну зустріч якнайдовше. Від робітників він тримався осторонь, проте в кожній справі йшов під лад їм. І в Берестівці — в нього вже друзів півсела — справи виглядали непогано. Досвідчені бригадири справлялися з роботою добре. Він їм давав повну волю, помагав, де треба. Павлю-

кові теж ні в чому не перечив і по змозі намагався уникати його товариства. З Дудником він розмовляв про досягнення соціалістичного будівництва. З Красовським — про ексцентричних жінок, про «заокеанський побут», приперчений анекдотами. Так можна було працювати. Павлюк трохи завдавав йому мороки: цей не в міру нав'язливий тімірязевець докучав своїм бажанням «переймати досвід». А так, здається, все було гаразд.

Папірці, що надсилалися йому з району, він передавав Павлюкові до «неухильного виконання». Диплом агронома гарантував йому цілковиту забезпеченість від будь-яких неприємностей.

Ніхто про нього не міг сказати, що він не знає своєї справи: агроном, як агроном.

Життя було приємне, сите, безтурботне і в додаток багате на різні переживання.

«Чорт забирай, так можна жити тут до смерті!» не раз казав собі вдоволений своїм становищем агроном Шульженко.

Стояли весняні гарячі дні. Сівба давно минула. На полях давно вже зеленіла буйна прорість, уже заєць міг сховатися в пшениці. Шульженко спочивав. Щоденні прогулянки в полі відсвіжили його, зробили бадьорим, він давно звикся з своїм становищем, оточенням і був у цілковитій певності, що так буде й надалі. «Не такий цей чорт страшний, як його там малювали», міркував Шульженко, лежачи в саду під грушею. Він щойно повернувся з приємної прогулянки в полі і зайшов у сад відпочити. Ліг горілиць просто неба, на землі.

Терпкий солодкуватий запах цвіту груші і яблунь приємно лоскотав у ніздрях. Музика жуків, джмелів і бджіл злегка заколисувала втомлене тіло. Здавалося, що земля — велика карусель. І він погойдуючись на ній, пливе все вгору і вгору, все вище і вище, здіймається аж до хмар — прекрасна фортуна подає йому руку... Чорт забирай!

А він таки добре зробив, що дав себе умовити приїхати сюди... Дякую вам, шановний Ес. Придумано непогано.

— Ой! — Шульженко злякано стріпнувся. — Що за чорт?

Це був звичайний жук: черкнувся й сів на носі.

— А-а-а, каналія, попався?.. — Жук завмер в Шульженковій руці. Тепер ним можна гратися, перекидатися, немов креймашкою, — жук не подасть ознак життя, доки себе на волі не відчує. Коли ж його роздушити, він лише тихенько хрусне. Шульженко поклав жука під чобіт.

— Не літай. Літати треба вміючи, чорт забирай! Не так літати, як сідати... Головне, сідати, — він, Шульженко, зуміє «сісти» і тепер замість «жмені» спокійнісінько лежить під грушею, спокійніше, ніж би це було десь там, де немає радгоспів і парторгів...

— Зрозумів? — жук під чоботом легенько хруснув. Шульженко переможно посміхнувся.

— Так-то! — через цього необачного жука він зовсім розгубив свої думки. — Ага, шановний Ес там, певно, вже непокоїться...

— Оце по-нашому! — сміявся дід Вівчар,

побачивши, що агроном лежить під грушею.—
Може, маєте охоту провітритись з нами до
Берестівця? Дівчат на буряки поїдемо наби-
рати...

— Га? Дівчат на буряки? — Шульженко
винувато підхопився, наче він не старший агро-
ном, а зловлений в саду під грушею хлопчись-
к. — Добре, добре, діду, їдемо. І Дудник їде?
Добре. Ідемо!

VIII

— На збори, гей! — вигукував колгоспів-
ський вихованець Стьопа, захоплений своєю
роллю «виконавця».

— Ідїть, дядьку! — кликав він, побачивши
Вершигору на подвір'ї.

— А чого на збори? — поцікавився Верши-
гора.

— Люди з Ставків приїхали, на буряки пи-
сатимуть, виходьте! — охоче роз'яснював
хлопчина.

— На буряки писатимуть? — Вершигора
оглянув свої латані штани, забруднену сороч-
ку, погладив свою густу, мов дріт, колючу,
руду бороду: «Варто було б трохи прибратися,
та нехай, менше буде лізти в вічі. Може, дове-
деться яке слово підкинути...»

— На збори, гей! — загадував Стьопа вже
на другій вулиці.

Колгоспники збиралися поволі. Найпередо-
віші — це дівчата. Одна з бистрими очима,
сміхотлива моргуха, стрельнула на Дудника,
що сидів, очікуючи зборів, переморгнула з

подругами — і покотилася ген-ген луною за-
дирилива дівоча пісня:

Начальнику, душко,
Дай нам по п'ятушці,
А ми зробим буряки,
Що виростуть, як глеки —
От такі!

Дудник поблажливо посміхався. Він охоче приєднався б до веселого гурту дівчат, та вже надходили старші віком колгоспники, перед ними не личило йому, парторгові, з дівчатами «зуби вишкіряти». Останніми прийшли Климчук і Корінько (перший — голова колгоспу, другий — голова сільради).

— Звісно, треба забезпечити. Тільки ж у нас теж з людьми сутужно, — скаржився Климчук.

— Еге ж, полоти пшеницю треба. Та й пар не жде, підіймати проситься, і взагалі робота, — Корінько тягнув за Климчуком.

— Аби була добра воля, — підхопив дипломатично Дудник. — А там, як то кажуть, свої люди — поквітаємося...

— Звісно, яюсь ущільнимось, — відступав під натиском Климчук. — Але з умовою: небагато. Бо нам теж робочі руки скрізь потрібні...

Шульженка вітали його родичі й друзі. Тут і дід Карпо, і баба Козачиха, Вершигора з Павлом Чорнокрилом надійшли.

— З чим добрим до нас приїхали? — питали для годиться.

— З бурячками, з бурячками! — весело відповідав усім Шульженко.

— А ціна яка, дозвольте запитати? — хотів знати Чорнокрил.

— Ціна відома. Радянська ціна, — з притиском казав Шульженко, звертаючи все на жарт. Йому хотілося жартувати. Про ціну, кому цікаво, може в Дудника спитати.

— Ми цю ціну знаємо, — хвалився Чорнокрил. — Людині все якби більше...

— За «більше» вибачайте. — Шульженко обережно озирнувся на всі боки. Поблизу з чужих нікого не було.

— Робіть так, як піп колись казав, — порадив стиха Чорнокрилові: — «Просіть — і дасться вам».

— Хіба що так, — тямуще підморгнув той своїм одnodумцям.

Збори почалися просто. Климчук виліз на дубки й оголосив:

— Товариші! На повістці денній у нас одно питання... Радгосп просить нас дати йому людей. Дамо товаришам слово, нехай висловляться?

— Давай! Тільки щоб без зайвих балачок, конкретно.

Пропозиція розвеселила Дудника. Гаразд, він буде «конкретно».

— На Ставках, товариші, поспіли буряки. А там, як видно, жнива підходять... Роботи вистачить. Хто хоче заробити, хай іде. Колгосп перечити не буде. Умови контрактації на весь сезон такі: забезпечуємо гуртожитком, їжею, звичайно, заробітна плата що два тижні і во-

сени цукор. Хто ударно працюватиме, за місяць п'ятдесят карбованців преміальних матиме, за два — сімдесят п'ять, і за три — сто...

— А хто їх буде бачити, ті сто? — несподівано для всіх озвався Чорнокрил.

Климчук витягнув свою коротку шию.

— Хто там такий хитрий? То ти, Павле? Коли язик свербить — почухай, а дурниць на зборах не мели.

— Почухаєм, як буде треба. А за ціну всякому тут вільно домовлятися, — відказував зухвало Чорнокрил. Його дружно підтримала баба Козачиха:

— На те й збори, щоб люди говорили.

— Критика і самокритика повинна бути. Демократизм. В конституції як сказано? — докинув і своє слово Вершигора.

— В конституції так сказано, щоб ти зборів не зривав, — гостро відрізав Климчук. — Бабо Козачихо, замовчіть.

— Люди добрі! Ви ж бачите, пари з рота не пускаю, а він в'яжеться.

— Ну, ну, знаю вашу «пару». Ваша «пара» Чорнокрилові он на язик сідає... Просимо, то варишу Дудник!

— Дайте ж мені докінчити! — домагався Чорнокрил. — Я, братці ви мої, старий солдат, мене не підведеш... Ціна малувата. Нам, при мерно, в Англії давали...

— Дулю тобі в Англії давали. Без штанів прийшов додому, — ущипливо нагадала Ганна Чорнокрилові. Її слова вкрив загальний регіт. Чорнокрила кинуло в гарячку.

— Не твоє, соплячко, діло. Ти дивись за своїм носом...

— Чобіт в кооперації не докутишся, — докинув пошепки на вухо Чорнокрилові Вершигора.

— Авжеж, правильно, — захопився за щасливу думку Чорнокрил. — Чобітки в кооперації дорогенькі. А в артілі їх зробити — теж сорок карбованців треба дати. І коли комусь, примірно, на сім'ю п'ять пар чобіт зробити...

— А чому ти, голубчику, береш за пуд картоплі в місті на базарі? — раптом ласкавенько спитав дід Вівчар. Він відвідав свого приятеля Кучму і якраз поспів на збори, в самий раз. Запитання, немов холодний купіль, відразу прохолодило Чорнокрила.

— Чому ти береш на базарі за пучечок редьки? — випитував так само ласкавенько дід Вівчар. — По сто карбованців за раз з базару тягнеш, душа твоя спекулянтська, га? А в колгоспі ледве десять трудоднів натяг... Що ти колись у пана заробляв?

— Бувало всяко, — спробував крутнути Чорнокрил.

— Ні, ти скажи! — настоював Вівчар. — Чому ти полов колись у пана буряки?

— Як коли. Було й по сорок копійок.

— А по тридцять два рядки, по троє гін, не виганяв?

— Було й таке.

— А по двадцять не ходив на «Вовчу яму»?

— Ходив і по двадцять.

— А по золоті ти не робив на хуторах?

— Робив і по золоті... — злощасному Чорнокрилові хотілося скоріше зникнути з очей, щоб люди не сміялися.

— Чекай, чекай! — затримував його Вівчар. — Скільки тоді коштували чоботи? Не знаєш, га? Забув? То я тобі нагадаю: десять карбованців, голубе. Навіть коли по сорок... Місяць ти робив на чоботи і з своєї торби харчувався. А тепер тобі дають здешевлені харчі, сто п'ятдесят карбованців та ще й преміальні. З преміальними за місяць — три пари чобіт, ще й жінці на ботинки, коли б вона в тебе була, щоб любила тебе, такого розумного...

— Доволі з нього, діду! Не затримуйте повістки денної... Пора худобу порати. — Присоромлений, осміяний на зборах, Чорнокрил махнув геть десь поза тином — тільки чорна тінь майнула.

— Хто ще просить слова? — виголошував Климчук.

— Дай я скажу. — Вершигора злий за сто чортів. Колись його на зборах поважали, а тепер, дивися, кожне дрантя в очі цвіркає.

— Я, товариші, міркую так. І всі ми повинні міркувати... Радгоспові потрібні люди? Так. А ми можемо покинути колгосп, коли нам і полоти, і на пар орати, і свої буряки поспіли, і жнива от-от підходять, — можемо ми це зробити — кинути колгосп напризволяще? Нет. Людина — не машина, не ущільниться. І взагалі, — радгосп по своїй лінії, а в нас своя повинна бути... Нам за колгосп трудоднів в радгоспі не писатимуть.

— Радгосп, товаришу, не силувана річ —

намагався втовкати роздратованому промовцеві Дудник. — Ми прийшли по-дружньому: ви дайте нам зайві у вашім господарстві руки, а ми вам, як і торік, віддячимо машинами...

— Казав пан, кожух дам. Ми дружимо то дружимо, але тютюнець нарізно куримо, — не піддавався на розумні докази Вершигора. — А втім, йому однаково, не він же голова колгоспу.

— За колгосп не я відповідаю. Моя справа попередити людей, бо наробимо проривів, а тоді правління скаже: «Ми не винні...»

— Старців наплодимо! — кричала у вічі Климчукові баба Козачиха. — А прийде зима, і хто їх годуватиме — радгосп? Підуть по хатах. Злодійство розведеться... Нащо воно нам? Хай краще роблять коло свого!

— Хто ще просить слова?

— Годі! Ясно! Річ така: нехай правління складе договір, а хто хоче, нехай пишеться.

— Тоді я ще скажу коротенько, — взяв собі слово Климчук. — Подякую тим товаришам, що про колгосп дуже турбуються, — усміхнувся до Вершигори тією усмішкою, з якої не добереш: чи буде він скубти, чи гладити. — Не туди, Вершигоро, ти гнеш! Не наша, не колгоспна, твоя лінія. Про колгосп турбуєшся? Проривів налякався? Не журись — управимося. Вправилися ж ми без тих, кого не було на сівбі? Людина — не машина, правильно. Машиною треба керувати, а людина може ущільнити свій робочий час, як їй захочеться. І за трудодні не бійся. Лимарчук, скільки в

тебе на круг вийде трудовнів, коли б твоя Ярина пішла на літо до радгоспу?

— Без Ярини три душі, по двісті трудовнів — шістсот. Коли навіть по п'ять кіло на трудовдень, — сто двадцять п'ять пудів, — об'раховував миттю Лимарчук.

— А коли по десять, — сподіваємося цього року по десять, — двісті п'ятдесят... вистачить тоді на зиму?

— З головою!

— Пустиш ти Ярину у радгосп, коли вона восени до твого хліба принесе тобі ще мішок цукру й п'ятсот карбованців грішми?

— Пущу, а чого ж? — без вагання погодився Лимарчук. — Ціна підходяща.

— Можемо ми дати поміч нашому державному радгоспові, — продовжував Климчук, — без шкоди для колгоспу й для колгоспника, з умовою, що нам за це допоможуть у жнива машинами?

— Можемо!

— Раз машинами віддячать, можемо! — загальний настрій зборів явно був на користь Климчукові.

— Значить, згода?

— Згода! Згода!

— Запис у сільраді, — проголосив на закінчення Климчук.

Люди поволі розходились. Багатьом кортіло ще погомоніти, міцно, добре ще раз зважити, поміркувати перед тим, як посилати до радгоспу свою зайву в сім'ї душу.

— Запишемо своїх дівчат, чи що? — питав Семен Гайдай Семена Бовдюка.

— Пиши, чого ж? — радив Бовдюк. — У тебе троє їх, одну можна записати.

— А ти як? — цікавився Гайдай. — У тебе теж не одиначка.

— Можна буде записати старшу, — обережно міркував Бовдюк. — Ось я тільки забіжу додому, гляну до корови, чи напоєна....

— Еге ж, — метнувся й собі Гайдай. — Мабуть, і я теж додому забіжу. Нам з тобою по дорозі... Ще й узавтра можна буде записати, га?

— Авжеж.

— Атож. — І заспокоєні обидва Семени тихенько вибралися й рушили додому.

Нетерпляча молодь, випереджаючи старших, поспішала швидше записатися, щоб на завтра без клопоту бути вже в радгоспі на роботі.

Шульженко нервувався. Його перша спроба придобритися в селі, перед людьми, не вдалася. І взагалі, тільки він щось не так зробіть на мізинець, як уже все насторожується...

— Тьху ти, чорт! Немов по бритві ходиш! — роздратований невдачею, Шульженко рушив до кооперації, де ввечері збиралися всі берестовецькі гультяї. Там мусив бути Чорнокрил. «Тямущий чоловічина. Коли його приголубити як слід...»

— Куди пливеш, небоже? — покликаний зопалу, Шульженко озирнувся: «Дід Карпо».

— Гуляю, діду Карпе. Вечір такий, сама душа проситься... А ви куди ото з конем? — кінь припадав на задні ноги.

— Осадили, ідоли, коня, — обурено жалкував старий. — Веду до лікаря... Їм хіба хазяй-

нувати? Їм старців водити! Такого коня підрили... Но, но, буланий! Зараз тебе до лікаря, підлікуємо.. Не бійся, вигуляєшся.

Шульженкові було по дорозі з дідом. Лікаря довелося будити (кажуть, ніби трохи випив). Розбуджений, він довго не хотів виходити до діда, лаявся: який це чорт, мовляв, вигдавав таку роботу — ні вдень, ні вночі нема спокою? Коневі, мовляв, забагнулося полежати, — не вік же йому стояти на ногах, — а пришелелуваті дурні гвалт здійсмають.

— Веди назад! Запряжи та прожени його гарненько... Залезався, каналія.

— А ви усе ж таки обдивіться, — м'яко настоював дід Карпо.

— Веди, кажу, назад! — заспаного лікаря обурював цей настирливий дідок із своїм наполегливим проханням. Коли він, ветеринарний лікар, почне кожному давати попуст, то йому не то що спати не дадуть, а скажуть на віршовці танцювати...

— Грім би його вбив! Я вам не машина. Ну, чого роззявив рота? Поганяй назад!

— А ви усе ж таки, товаришу доктор, обдивіться.

— Кажу ж тобі, діду, кінь здоровий! — обурений до глибини душі, ветлікар уже навіть замахнувся був на діда, та в цій хвилі втрутився Шульженко, що спостерігав усю цю сцену на подвір'ї.

— Соромтеся, товаришу! Вас просить старий колгоспник. Він вам у батьки годиться, а ви йому тикаєте... Що за хамство? Чи, може, хочете, щоб вас хтось інший попросив?

Натяк на «іншого» миттю протверезив за-
спаного лікаря. Де він бачив цього агронома?
У Берестівці в колгоспі? Так. І ще десь поза
колгоспом... А де саме? Став пригадувати лю-
дей, які запам'яталися йому (байдуже, як саме
запам'яталися) на все життя. Так, так, вони
десь зустрічалися — давно-давно, чи не в два-
дцятому, здається? Шкода, в голові шумить
від учорашньої вечірки — Капка, чорт, поста-
вив на «чопа». А тут ще й конячка, грім її по-
бий, очікує надворі. Треба подивитися, а то б
можна було пригадати, звідкіля цей «супчик»...

Промурмотівши якусь лайку, лікар, позіха-
ючи, подався до коня. За кілька кроків вирізь-
блювалася стара хазяйська комора, — там його
амбулаторія. Прив'язаний коло стовпа перед
амбулаторією, терпляче очікував буланій. Тут
десь під коморою, під стріхою, повинен висіти
ліхтар. Ага, ось він, з невеличким недогарком
воскової свічки. Лікар довго лазив по кишенях.

— М-да, ночі пішли тепер напрочуд гарні...
Місяць зійшов... Що це, грім би його вбив? У
вас немає часом сірничка, товаришу?

Шульженко мовчки добув початий коробок.
Запалений сірник на мить освітив його лице.

«Де я його бачив?» знову напружував
лікар свою пам'ять. Напливали спогади на спо-
гади, — нічого не виходило. Буланій тоскно
заіржав.

— Ану, давай! Ножку! — Огляд не змінив
думки лікаря.

— Відведіть його до стайні, хай відстоїться...
Уранці ще раз оглянемо. Що? Ліків? Ліків
ніяких. — По правді кажучи, він так і не до-

брав, чого коневі бракувало. «Де я його бачив?» чопом засіло в голові. Дід Карпо потяг буланого до стайні.

«Чого цей п'яничка вилупив на мене очі?» Шульженко й собі з цікавістю придивлявся до лікаря. Дивна річ! Щось дуже знайоме нагадувало йому це п'яне, опухле обличчя, з одвислими торбами під очима, ці глузливі, розбещені, як у пропащої повії, очі. «Де я бачив цього типа?»

«Де я його бачив?» уперто пригадував великар, не спускаючи очей з Шульженка. І раптом пригадав: «Сотник з армії Петлюри, пан Шульженко... От так штука! Ну да, він. І досі ловить ротом мух... Оказія, мосьпане!»

«Контррозвідник, капітан добрармії Заноза, — одночасно пригадав уражений своїм викриттям Шульженко. — От так штука! Хто міг думати, що наші дороги зійдуться?..»

Ліхтар у руках Занози почав нервово посіпуватися. Вони якийсь час стояли обидва мовчки, вражені з цієї несподіваної для них зустрічі, — стояли, боячись бодай на мить спустити з ока один одного. Вони чатували один на одного, як два хижі, уловлені в одну яму, барсуки.

— Грім мене убий, коли я помилився... Пан Шульженко?! Яким вітром? Давно ви тут?

— Тсс... Недавно, пане капітане, — Шульженко полегшено зітхнув. Тепер йому нема чого боятися: вони обидва вловлені в одну і ту ж саму сітку обопільного признання, і шанси у них рівні. Привіталися, як давні друзі.

— Ви інкогніто... звідти?.. Працюєте в рад-

госпі агрономом?.. От де придалася вам ваша агрономічна освіта, ха-ха-ха! Це знаменито! — захоплено вітав Заноза.

— І ви теж, я бачу, непогано влаштувалися, — поздоровляв Шульженко. — Україна, про яку ви колись не могли без лайки згадувати, тепер стала вам у пригоді...

— Ах, ви згадуєте про той справді неприємний епізод, коли ми відкинули петлюрівські домагання про спільну з нами акцію? О, це справді була наша прикра помилка. Я зараз не про це... Чи не думаєте ви, пане Шульженко... Чи то пак, пробачте... товаришу Шульженко... що в долі кожної людини є якась фатальність? — невимушено казав Заноза. — Воістину, судьба. Хто б міг подумати, що ми зустрінемося тут?

— Тсс...

До них наближалася якась колгоспниця. Ось вона вже повернула в двір — до лікаря.

— Мабуть, до мене, — висловив припущення Заноза. — Шкода! На дозвіллі можна було б побалакати... Ну, та ми ще встигнемо... Бувайте!

— До кращої зустрічі! — І колишні спільники обережно розійшлися.

ІХ

Уночі пішов дощ, земля жадібно всмоктала в себе живуці потоки води. А вранці озолочена сонцем, відмолоджена природа запишалася сліпучо-зеленими хвилястими просторами ставківських бурякових плантацій.

— І без бога,— а бач, які вирости? — любовно казав Вапняр. Слідом за культиваторами, що проривали буряк, ішла його бригада полівників, докінчуючи й поправляючи руками те, чого не могли зробити механізми. Буряк вимагав делікатного поводження з собою.

— Дивіться, дівчаточка, дивіться, — пильнував Вапняр. — Яринко, що це ти, голубко, мамі на розсаду таке кубло пірію лишила?

— То я, товаришу бригадир, навмисне так зробила: бурячки дуже маленькі, торкни — вони й висипляться, — намагалася довести свою правду бригадирові Яринка.

— А ти їх, голубко, — не здавався бригадир, — легенько руцями, Яринко! — Бригада робила відрядно, і через те ніхто, як колись-то було, не гаяв часу на теревені. Але ж розповісти таку коротеньку лоскітливу новину, яку Яринка Кравчукова чула вранці від одного чоловіка, — на це можна знайти час.

— Кажуть, нібито в селі вночі знайшли якісь папери... По жнивях, кажуть, там пишеться, війна велика буде: геть усі держави всього світу підуть на нас...

— Що на війну заноситься, про це і в газетах наших пишуть. А коли вона, війна та, буде, то хто ж це може знати? — збивали Яринку дівчата.

— Те, що в газетах пишуть, — не здавалася Яринка, — це байдуже. А в паперах — по жнивях війна, і щоб на роботу до радгоспу не ходили...

— Та не може бути?..

— Йй-бо, правда.

Увечері, по роботі, десять душ дівчат берестівецьких попросилися додому.

— Диви, та ви ж недавно з дому?! — дивувався бригадир Вапняр. — Чого це вам так притьмом закортіло?

— Пустіть, сорочки забули вдома, не маємо в що перебратися, — відбрехала за всіх Яринка. Вапняр дозволив їм. Дівчата вийшли за ворота — та тільки й бачили їх, жодна з дому не вернулася. На другий день Вапняр задумався, обійшов усю свою бригаду, роздивився, розпитався...

— Усім, товариші, довольні?

— Усім, аякже.

— Усі довольні?

— Усі, аякже.

— Може, хто чим недовольний, то кажіть, відразу й розберемося.

— Нема на що нарікати. Всім довольні.

Увечері Вапняр прийшов до Дудника.

— З чим добрим? — привітався Дудник.

Спершу бригадирові хотілося потаїти все, але розміркував — «коли б не вийшло гірше» — і вирішив признатися.

— Якись неподобства в нас заводяться, товаришу Дудник.

— А що саме? — Дудникові трохи дивно було чути таке від бригадира. — Що за неподобства?

Вапняр лише стиснув плечима: в тім-то й річ, що він не знає, що за неподобства. Перевірів — і, здається, все гаразд: «усі довольні, всім довольні», а на ділі...

— Десять душ пішли вчора додому й не вернулися.

— Чому? — довідався спокійно Дудник. Вапняр не витримав, скипів.

«Чому? Чому?» Якби він знав чому, то не прийшов би оце зараз, а зробив би сам, що треба, і не морочив би нікому голови.

— Не знаю я, чому, — казав досадливо уголос. — Коли б знав, то знайшов би собі раду... А то ще якась контрреволюція пустила чутку... Який це гад нам запускає такі штуки?

— Я дещо чув. Ця чутка... — Дудник знаком запросив Вапняра сісти, — примушує мене зараз до ладу — так, знаєш, по-нашому — по-толкувати.

— Потолкуємо, раз треба. — Вапняр приготувався слухати.

— Я думаю, тобі буде цікаво знати, хто він, цей спритний штукар? — підохочував і водночас напучував Дудник бригадира.

— Ге, хотів би я його побачити, поговорити з ним по серцю, гадом, — висловив своє бажання роздратований Вапняр. Дудник кивнув головою на знак згоди.

— Отож! Послухай-но моєї поради... Не виказуй того, що ти, мовляв, знаєш щось. Нехай це буде наша повсякденна виховна робота. Павлюкові скажи, щоб настроїв відповідно прикріплених комсомольців... Дійте обережно! Коли помітите щось цікаве, сповіщайте.

Останні Дудникові слова наштовхнули Вапняра на деякі думки й міркування з приводу поміченого вчора ввечері.

— Зустрів я вчора ввечері нашого Капку... Побачив, що я йду, і, немов той сусол, — верть назад, злякався. А йшов, видно, до Красовського... Не подобається мені цей тихенький чоловічок.

— Виходити з самих уподобань недоцільно, — застеріг востаннє, на дорогу, Дудник. — Роби так, як ми умовилися... Єсть?

— Гаразд! — Вапняр направився відразу до гуртожитку. Зараз він побачиться з Васьком, вони ще потолкують, яку їм лінію узяти, як поведися з дівчатами.

— Куди йдете, голово, з брудними чобітьми? А ще й начальник! — докірливо зустріла його в коридорі Гандзя. Справді, він забув обтерти чоботи. Вернувся, витер. Пройшов світлим, чистим гуртожитком. Задивився на білі стіни, на чисті ліжка, ковдри, вимиту підлогу, згадав той бруд, що ним була сповнена ще недавно оця «казарма», — яка разюча зміна. Усе це коштувало величезної енергії, викраєних внутрішніх ресурсів, боротьби з старим побутом. І от, коли це все уже досягнуто, з'являється який гад і починає «запускати штуки».

— Хотів би я побачити, який він хоч на масть? — голосно промовив бригадир улад своїм думкам, спиняючись біля Павлюкової кімнати. Васька, виявляється, нема.

«Він, мабуть, чи не в клубі, часом?» А зрештою, в клубі, чи не в клубі, може, й на гулянці, де б він не був, — Вапнярові зараз конче треба з ним порозумітися і зробити все, чого вимагає справа. Вапняр ішов двором, не розглядаючись на сторони. Він байдуже пропустив повз

себе полохливий силует Капки, що прошмигнув біля нього боком, і...

Поки знайшовся Павлюк, поки Вапняр вивів його з кола веселих дівчат і приступив до діла, Капка тимчасом сидів уже в кабінеті у Красовського.

— Хай шановний товариш директор пробачить йому за цей невчасний візит, але він змушений до цього... Одна негайна справа. Дуже серйозна справа...

— Знову якісь наклепи на мене? — іронічно скривився Красовський. — Мабуть, знову якийсь лист від «невідомого», вгадав?

— Майже що вгадали, — шепотів конспіративно Капка. — Повірите, я так розхвилювався... Так розхвилювався, аж живіт болить...

— Ну, ну, кажіть, — підштовхував Красовський. — Тільки не тягніть ви, бога ради, так, як ви це вмієте... Ну, що там такого?

— Наш Шульженко — не Шульженко, — одчайдушно випалив єдиним духом Капка і злякано зщулився, немовби сподіваючись удару.

— Що за нісенітниця? — не зрозумів Красовський. — Говоріть людською мовою.

— Людською й говорю вам. Цей Шульженко не чужинець... А може, й з Канади — не знаю, але... Він страшний для нас, Федоре Петровичу. Ой, він страшний для нас!

— Ви толком можете сказати щось, чи ні? — grimнув спересердя роздратований Красовський. Його вже починало непокоїти передчуття якоїсь непоправної біди.

— Він підсланий до нас, — ледве пролепе-

тав Капка. Красовському полізли рогом очі. Стало гаряче, немовби вся кімната сповнилася враз гарячою парою, і від цього, мабуть, так смертельно замлоло під стисненням до болю серцем.

— Ви... з глузду з'їхали?.. Чекайте... Хто це вам сказав?

— Заноза мені вчора з п'яних очей бовкнув, — по щирості признавався наляканий Капка. — Пробрався, каже, подивитися, що у нас діється...

— Заноза? Той п'яничка? — думки Красовського, загнані в глухий кут безвихідності, забилися, немов підстрелена птиця... «Що робити? Ні, це, мабуть, якась нісенітниця, вигадана з п'яних очей Занозою...»

— Покличте мені зараз же товариша Шульженка, — владно наказав Красовський. Він зараз доведе цьому дурному Капці, що це все плід п'яної фантазії. В його радгоспі окопалися шпигуни і диверсанти?.. Заноза допився вже до білої гарячки, а Капка — просто дурень, ідіот, розносить всякі нісенітниці..

— Чого ж ви ще стовбичите? Покличте мені зараз же товариша Шульженка! — повторив Красовський свій наказ. Капка знітився і мовчки вискочив, мов корок з пляшки. Красовський тимчасом знову повернувся до своїх думок.

— Ху ти, чорт! Через таких ідіотів, як цей Капка, можна й партквитка позбутися, — роздумував уголос, намагаючись затамувати своє хвилювання. — Донесеться куди слід. А там почнеться базікання... А що, коли справді

агроном Шульженко — не Шульженко? — Красовському мороз пішов по шкурі. — Можуть запідозрити у співучасництві... Тоді капут... Де ж це той ідіот Капка дівся?.. Так, так, абсолютно правильно. Поставити перед ним питання руба... «Ви ніякий не Шульженко, а викритий шпигун і диверсант... Будь ласка!» Побачимо, як це на нього вплине... (На веранді почулося тупотіння кількох ніг). Здається, йдуть? Ну, тепер він візьме себе в руки, точка.

Стук у двері. (Як шалено б'ється серце, наче збожеволіло).

— Будь ласка! Прошу.

До кабінету, нічого не підозріваючи, поділовому увійшов безпечний агроном Шульженко. Капка ззаду, з-за плечей його, робив Красовському якісь таємні одчайдушні знаки.

«Що він, ідіот, показує?» досаджував Красовський, марно намагаючись зрозуміти зміст цих знаків.

— Що сталося? — Шульженко привітався з деякою фамільярністю, звичайно, як друг дому. — Товариш Капка прибіг до мене, засапавшись, немовби тут ціла катастрофа...

— Нічого особливого. Сідайте, будь ласка, — запросив Красовський. Моргнув Капці, який все ще робив знаки, щоб той припинив свої зайві вправи.

— Нічого? — насторожено промацуючи ґрунт, випитував Шульженко. З холодного тону Красовського він відчув, що тут-таки щось сталося, а що саме, не міг відразу зорієнтуватися.

— А все ж таки, чим можу служити? —

делікатно натискував на Красовського, спритно маскуючи під виглядом веселості свою насто-роженість.

— Чим можете служити? — Красовський глибоко вдихнув повітря, немовби готуючись зробити одчайдушний стрибок у провалля. І, виміряючи Шульженка довгим допитливим по-глядом, несподівано навіть для себе випалив:

— Ви ніякий не Шульженко, ви шпигун і диверсант... Будь ласка!

Капка прикипів до стінки. Охоплений паніч-ним жахом, зажмуривши очі, він чекав, що зараз будуть револьверні постріли і крики... В його уяві Красовський уже лежав з простре-леним черепом, в калюжі крові. Капка очіку-вав: одна по одній, довгі, як вічність, минали страшні хвилини, а пострілів не чути, щось і криків не чути... Тоді Капка наважився роз-плющити очі. Те, що він побачив, ніяк не в'я-залось з його уявою. Шульженко спокійно стояв посеред кімнати — і сміявся тихим, при-глушеним сміхом.

— Дуже приємно познайомитися з вами, панове, — сичав викритий Шульженко. — Ви, здається, колись працювали економом в одно-му з маєтків мого дядька?

Красовський остовпів. Він ніяк не сподівав-ся на такий хід справи: не довіряючи сам собі, не розуміючи, що з ним діється, широко роз-критими очима дивився він на несподівано ви-критого ним ворога народу...

— То ви таки шпигун?.. — вигукнув на-решті, усвідомивши всю важливість свого ви-криття.

— Ваш покірний слуга, — глузливо уклонився Шульженко. Настала гнітюча тиша. Вражені своїм відкриттям, Красовський з Капкою стояли якийсь час мовчки, безпорадно опустивши руки. Шульженко вичікував, глузлива посмішка не сходила з його уст.

— Ви, може, думаєте мене арештувати? — спитав, нарешті, він, причому так безпечно, ніби мова йшла про вихід на прогулянку. І, раптом змінивши тон, сказав суворо: — І не думайте! Я маю досить засобів примусити вас бути смирними... Ви зрозуміли? Ну от! А тепер давайте поговоримо про діло.

— Ви арештовані! — з одчаєм, немов потопуючий, вигукнув Красовський, заступаючи дорогу викритому ворогові.

— Дурниці! — зневажливо відмахнувся від нього Шульженко. — Ви розумієте, що ви мелете? «Арештовані» — це значить не один я. «Арештовані» — це значить: ви, і Капка, і Заноза, і багато інших...

— Я? — не вірив своїм вухам Красовський. — Я нічого спільного не маю з вами.

— Хто вам, любий мій, повірить? — убивчо доводив Шульженко. — В минулому ви економ мого дядька — старий зв'язок... Влаштували троцькіста-диверсанта, племінника колишнього свого пана, на роботу... Докази наочні. А ви ще викручуватися... Не вийде! Чи, може, ви гадаєте, що мої свідчення будуть на користь вам? Свята наївність!

Красовський стояв посинілий, немов труп, не в силі поворухнутися. Рясний холодний піт засіяв йому обличчя. Страх, непереможний

страх перед можливістю бути арештованим разом з Шульженком, примушував його тремтіти. Замість Красовського нерухомо стояла перелякана страшна потвора. Шульженко переможно посміхнувся.

— Ну от. Тепер ви заспокоїлись? Ви бачите самі, що сваритися зо мною для вас не вигідно. Давайте реальніше підходити до справи. Ви не знаєте ніякого такого Шульженка, зрозуміли? І взагалі, ви нічого не знаєте... У вас працює агроном Шульженко — от і все. Він може побути в вас до осені, піти з посади — і всі кінці в воду. У вас залишиться лише один, можливо, трошки неприємний спогад. На цьому ви нічого не втрачаєте, а, навпаки — заробляєте дуже багато... Подумайте над цим. Однаково, так чи так, а ви мій співучасник... До побачення! — І, не затримуваний ніким, Шульженко виїшов.

Першим опам'ятався Капка.

— Ускочили ми з вами, Федоре Петровичу! Ах, боже мій! Що робити? Що робити, Федоре Петровичу, кажіть? Пропали наші голови, пропали! — Капка полохливо заплакав. Цей плач вернув Красовському спроможність рухатись і мислити.

— Замовчіть ви, полохливий ідіот! — люто накинувся він на Капку і, відкинувши злощасного боягуза геть з дороги, немов якусь зайву, непотрібну річ, почав нервово ходити по кабінету.

— Так! Так, так, — повторював Красовський в лад своїм думкам, вимірюючи широким кроком тісний тепер для нього кабінет. Го-

лова йшла обертом, думки шалено, хаотично лізли, нагромаджувалися одна на одну, ламалися з дзвоном у вухах. «Як бути? Що робити? Заклятий ворог народу, троцькіст, шпигун і диверсант... Виконати свій прямий обов'язок? А він потягне за собою... В минулому економ... Старий зв'язок... Тепер улаштував на роботу... Справді, хто повірить? А коли й повірять, то, однаково, пляма залишиться на все життя...»

І знову страх, жалюгідний, полохливий, заячий страх за життя, за свій добробут пройняв наскрізь все його єство.

«А може, справді, — закрадалася манюсінька надія, — він до осені побуде і сам десь піде? Ну, скільки тут? Три місяці. Адже ж я міг і не знати? А коли він зловиться десь далі, йому не буде рації тягти всіх за собою. Тоді, справді, залишиться один тільки неприємний спогад — і більше нічого. А гріх можна буде спокутувати чесною працею...»

— Вони вже агітацію ведуть, — знову заквилив уголос Капка. — У нас уже вчора десять душ законтракованих дівчат розбіглося... А далі що?

— А далі я розтрошу вам вашу дурну голову!.. Замовчіть ви, безпросвітний ідіот! Замовчіть і слухайте, — Красовський з силою потряс Капку за груди. — Слухайте і затямте: ви нічого, нічогісінько не знаєте... Чули? Все, що тут було, — могила. Зрозуміли?

— Чув і зрозумів, — покірно обізвався Капка.

— Навіть в думці не згадуйте, коли хочете,

щоб ваша голова дёржалася на в'язях, чули? — суворо наказував Красовський.

— Чую, Федоре Петровичу, все чую. Ще будуть якісь накази? — Капці хотілося швидше десь сховатися, щоб ні одна жива душа його не бачила і не знала, що він замішаний в такій страшній справі.

— Ідїть додому. Та дивіться, на очі кому не слід не попадайтеся, — востанне порадив Красовський тоном конспіратора.

Згодом до темного кабінету зайшла Катерина Антонівна. Вона щойно повернулася з вечірньої прогулянки. Робітники говорять дивні речі.

— Кажуть, ніби от-от, не сьогодні-завтра вибухне війна.

— Можливо, все можливо, моє серце, — Красовський поглянув на свою дружину довгим, стривоженим поглядом і несподівано здивував її незрозумілим жартом:

— А що, серце, якби я, в зв'язку з війною, — знаєш, всяко може бути, — взяв та й вийшов з партії? Як би ти на все це подивилася?

Катерина Антонівна здивовано виміряла солідну постать свого чоловіка і вибухнула щирим сміхом. Нехай він пробачить їй цей сміх, але...

— Невже ти боягуз такий?

— Ну, ну, Катрусю, ти не дуже, — Красовський сам сміявся: такий чудний і недоречний його жарт. — Правда, правда, серце, я не був ніколи боягузом!..

Повнилися урожаєм берестівецькі сади. Скрізь висіла рясна зав'язь яблунь і груш, давно вже достигли черешні. Обійшовши свій невеличкий садок з добірних сортів уманського садівництва, голова берестівецького колгоспу Климчук задоволено сів під шатром тінястої пахучої липи перед хатою.

— Садовина буде цього року он яка! Тетяно, що він робить там, твій самовар? — звернувся крізь розчинене вікно до хати. — Хочеться чайком поласувати...

З вікна виглянуло співчутливе, усмінене до чоловіка, повновиде й доспіле в своїй красі, запалене на сонці Тетянине обличчя.

— Бачиш-но його, який ласун! Зажди. Зараз винесу надвір, він швидко закипить. А дуже хочеться? — сміялася лукава жінка. Климчук знав, що жінку можна взяти лише просьбою.

— Дуже, Таню, хочеться. Винось його хутчій там, не затримуйся.

Тетяна вміла догодити. За хвилину самовар уже шумів під липою. І Климчукові лишалося тільки терпляче поглядати, коли з'явиться пара. Він дивився на дбайливо вичищений самовар, і в пам'яті його зринав давно минулий час хлоп'ячого життя. Одного разу він качався, — так болів живіт від недоспілої калини, і попова куховарка, на мамині сльози, винесла йому «ліків», склянку пахучого солодкого чаю. Він випив, і відтоді чай почав йому щоночі снитися. Це було дуже прикро — про-

кидатися вночі з голодним животом і сухим ротом, з перейнятою від мами думкою, що «чай тільки попові можна пити». Він знову спробував наїстися калини, знову дуже заболів живіт, але попова куховарка не винесла більше чаю. Мати зварили полію, і він запивав біль гірким наваром з маленькою до смішного грудочкою цукру.

Клубок пари вгорі над самоваром урвав Климчукові спогади. Тетяна квапилася швидше скинути трубу. За чим він дивиться? Так може збігти весь окріп...

— На себе задивився, який я колись хороший був, — спробував віджартуватися Климчук.

— Хвали мене, моя губонько, бо я тебе аж до вух роздеру, — сміялася Тетяна. Вона поставила на стіл, тут же під липою, кип'ячий самовар. Заварила давно жданий, пахучий чай. Сніданок на столі, готовий.

— Потрудися, чоловіче, нарізати хліба. Ось щипчики, наколи цукру. Та не перекинь, дивися, молока і не виверни з полумиском сала, — командувала Тетяна.

Климчук, посміхаючись, терпляче й акуратно виконував усі Тетянині накази. Сьогодні відпочинок. Десь от-от, тільки не видно, надійде голова сільради Корінько. Ганна з Лідою прийдуть. А там, дивись, нагодяться нерозлучні дід Карпо з дідом Кучмою. І під тінюстою, гостинною липою тихо полетиться сумирна бесіда про се й про те і про «он, що воно робиться»...

— А де наші оббийбоки? — раптом нагадав

Климчук про своїх хлопців. Вони встали до схід сонця і десь так тихо вибралися, що він і не послідив за ними.

— Схочуть їсти, — з'являться, — запевняла жінка. За дітей вона цілком спокійна. Її хлопці? Кожному хотілося б мати таких хлопців. Здалася б ще дівчинка, бо меншенький усе надокучає: «мамо, привези мені з району дівчинку, сестричку», та...

— Здорові були, хазяї! — це Корінько вже поспішав, справедливо побоюючись, що він може спізнитися на чай.

— А ти ходи, доходишся, — дорікала Корінькові Тетяна за те, що й досі ходив неодружений. Корінько, скривившись, вислухав цей слушний і набридлий йому закид, та хіба він винен?

— Не клеїться у нас, от і все.

— Не вмієш клеїти, — глузливо шулився Климчук. Ім'я ніхто не називав, проте всі — ба навіть липа з самоваром — знали, що мова мовилась про Ліду.

— Пробував, нічого не виходить, — безнадійно відмахувався Корінько. — В селі, як бачиш, лад даю, а тут — не можу.

— Е-е-е, тут, голубчику, потрібна інша «агітація», — Климчукові здавна це відомо. — Сідай, вип'ємо чайку та вийдемо гуртом на поле, глянемо: може, на горби вже можна косарів пускати?

Десь узялися дзвінкі дитячі голоси веселих Климчукових хлопців. Вони ще здалеку гукали батькові:

— Га-га, ви чай п'єте, а ми були на полі!

— Га-га, дядю Корнію, — хвалився меншенький, — а ми були на полі! Ми були на полі!

— А йди сюди, який роботящий! — підкликала Тетяна меншого. — Поглянь, які штани на тобі, га?

Малий засмучено зітхнув. Справді, тут нічого не зарадиш: штани зазеленені в траві, і скільки він не слинив, не витирав, ця капосна зелень — пропади вона! — ніяк не сходить.

— А я пісню знаю! — хитро вигороджувався перед мамою малий і тут же, стрибаючи на одній нозі, відразу й проспівав:

Гоп, чук, баранчук,
шапка на кілочку.
Головує наш Климчук —
падає в точку.

— Хто тебе навчив такої пісні? — спитав, насупивши брови, батько. Пісня була складена явно з метою спалюжити Климчука. І взагалі в берестівців в останній час спостерігаються дивні речі.

— Заходжу я до крамниці, — казав Климчук, облишивши далі розпитувати малого про пісню, — бачу, продавець веселий, аж сяє... «З чим тебе, кажу йому, поздоровляти: десять тисяч виграв?» — «Де там, каже. Краще! Десять тисяч я напевно виграю, вони від мене не втечуть, а тут дивися, яка радість». Показав мені порожні ящики від сірників. «Рік валялися, а це — як змело. Тепер сіль, спасибі, добираться до дна, по три пуди гатять, — як же не радіти? План на триста підганяю». Всі за-

підки позакладали сіллю, а тепер не знають, де її й дівати. Якийсь гад солоний провокацію пустив, що рік цілий не буде солі...

— Мда-а, — протяг багатозначно Корінько. Йому все це вже відомо. Навіть більше... — Єсть у нас один тут чоловічок, якого, здається, треба буде «посолити».

— Кого? — поцікавився Климчук.

— Чорнокрила...

На вулиці показала Ліда з колгоспівським вихованцем Стьопою і з нерозлучними тепер дідами Кучмою й Карпом. В усіх були в руках вінки колосся, якісь трави, бур'яни, — ціла хата-лабораторія.

Зайшли на подвір'я. Кучма поклав під липою свій вінок колосся: його зібране в кругленьке яблучко обличчя сяло радістю.

— Хазяїне-голова, косить пора! — оповістив поважно Климчукові дід. Його друг Карпо подав у руки Корінькові пару тугих, виповнених колосків. Розтерті в долонях колоски звільнили виспійий, багатий плід. Корінько уважно вивірів кожне зерно на долоні.

— Скільки, діду, нам гектар заважить, га? — роздумував, уявляючи перед собою буйні лани колгоспного врожаю. Дід Карпо лукаво моргнув Кучмі.

— А це ми, товаришу Корінько, побачимо. Скільки нам наша хата-лабораторія покаже, стільки й буде... Тепер уже ніхто не вкрутить. Буде, припустімо, двісті сорок пудів з га — і всі двісті сорок подавайте нам, усі до зерна.

Климчук за прикладом Корінька розтер у долонях кілька колосків, відвіяв їх і, пере-

сипавши кілька разів з долоні на долоню свій добуток, обережно повернув його старому Кучмі.

— Через три дні починаємо жнива, — визначив спокійно, по-хазяйському. Дід Кучма не перечив: жниво ще зеленкувате трохи. Але його непокоїло одне слушне побоювання:

— Щоб Ставки з жнивами нас не обігнали? Ославлять нас тоді на весь район. Скажуть: у костюми преміальні повдягалися та й запишались, спина до жнив не згинається.

— Не скажуть! — Климчук певен. Він учора ненароком перескочив подивитися на їх пшеницю, — ще зелена.

Заспокоєні діди посідали: випити чайку, спочити на дозвіллі, про се й те погомоніти, — ця нагода не щодня траплялася.

— Налий-но мені, Тетяно, — покомандував дід Карпо, засукуючи до чаю рукава. Дід Кучма — непоправимий мрійник-оптиміст.

— Двадцять років я ще, чуюся на силі, проживу, — хвалився Корінькові. — А тоді побачу: буде мені в хаті телефон, як ти казав, та викликатимуть мене на сход тим телефоном, чи як стукали виконавці, так і будуть палицею мені в вікна стукати?

— Буде, діду, телефон, — запевняв старого Корінько. — Через двадцять років я вас на нашому колгоспному літакові до Києва щовихідного дня возитиму... Побачите.

— Хоч маленьку чашечку, а то, їй-бо, розсерджуся, — просила хазяйка Ліду. Ліда відмагалася. Вона б і рада, та чи то від сонця, чи від чогось іншого заболіла голова.

— Діду Карпе, ось вам ключик. Занесіть все це до хати-лабораторії, а я пізніше розберу.

— Шкода, шкода, — співчував їй, лукаво підсміюючись, старий. — Ну, що ж поробимо? Голова — це річ така, з нею не жартуй, біжи додому.

Корінько вдавав, ніби йому однаково, буде Ліда тут, чи ні, — він тільки зсунув брови і продовжував жорстоко сьорбати гарячий чай. Климчук, зайнятий дospelіми черешнями, видушував у чай приемний черешневий сік. Діди тихо гомоніли. Климчукове товариство спочивало і, як уміло, так і розважалося.

XI

Ліда поспішала, геть забувши, що вона ж таки учителька, поважна в селі особа, і бігти їй додому так, як учневі, що вирвався з школи, не годиться. А втім, у неї була поважна причина: в хаті сидів гість, Шульженко. Вони зустрілися зовсім випадково в полі. Він провів її додому. Вона запросила його з чемності до хати (думала — відмовиться), а він таки залишився в хаті. Тоді вона зманеврувала: попрохала пробачення — їй треба зайти до голови колгоспу в одній дуже важливій справі. Він і на це погодився, а з хати все ж таки не вийшов... «Не мала баба клопоту та купила порося», отак і їй з цим гостем.

Тимчасом (Ліда даремно турбувалася) гість влаштувався в хаті на свій смак. Патефон зву-

чав прекрасно, усолоджуючи слух бадьорим ритмом «Китайської серенади». Шульженко стиха підспівував. Йому марилося, що він щасливо виконав своє доручення і так само щасливо повернувся до Парижа. Кав'ярня «Мрія» зустріла його з розкритими обіймами... (Мое вам шанування, пане Ес! Моя подорож «американця-агронома» відбулася в найкращому вигляді...) Пан Ес вітався з ним, як рівний з рівним: «Ми вами задоволені цілком». По приїзді можна буде стати лідером. Більше грошей, ширші перспективи...

Екзотичні звуки «Китайської серенади» раптом обернулися в люте гарчання, відриваючи Шульженка від його солодкого марення. .

— Що за чорт? Ага, це вийшла пластинка... Де ж це моя Дульцінея забарилася так довго? Дівчинка під перший сорт, немов свіженький огірочок. Просто шкода буде покидати...

В цей час щось зашаруділо в сінях. Шульженко облишив накручений патефон і, посміхаючись загодя зробленою посмішкою, поспішив скоріше до дверей.

— Ага! Нарешті ви з'явилися! — Але тут же відразу й розчарувався. Замість Ліди перед ним стояв якийсь похмурий, зовсім невідомий чоловік. Незнайомий, незважаючи на деяке замішання, що постало від цієї зустрічі, продовжував вивчати Шульженкову зовнішність.

— Ви будете товариш Шульженко? — спитав він нарешті, немовби для того, щоб перевірити свої спостереження. Шульженко зблід: страшний здогад блискавкою пронизав усе його тіло, затьмарюючи розум, відбираючи

останню силу волі... «Невже кінець?» подумав він і зараз же відчув дивну полегкість від того, що йому не треба вже більше боятися.

— Я з області до вас, у справах, — розрядив напружене мовчання невідомий. — У Ставках мені сказали, що ви тут. От я й розшукав вас у цій хаті...

Тепер Шульженкові думки повернулись в інший бік: «Коли це так, то... що це за людина? В якій справі? Як він дошукався хати? Що йому потрібно? Що робити? Як тут перед ним поведеться?»

— В яких справах? — насмілився кінець кінцем довідатись Шульженко, намагаючись перебороти свій тваринний страх.

— В справах вашої роботи... — почав був казати невідомий, та Шульженко не дав йому докінчити.

— Он як. Як же ви мене тут розшукали? — він уже цілком опанував себе і навіть розсміявся.

— Одна дівчина, мабуть, ваша знайома, довела мене сюди. — Невідомий і собі так само засміявся.

Страх минув. «Це, мабуть, Ліда, — заспокоївся Шульженко остаточно. — Бувають же такі кумедні випадки в житті. Звичайний якийсь агрономішко — і стільки даремних переживань...»

— Ну, ну, кажіть! Яка це така негайна справа пригнала вас сюди шукати мене в дівчини? — в запитанні вже відчувалася певна задирливість. Невідомий залишив це без уваги.

— Ви, наскільки нам відомо, — приступив до діла, — вирощуєте й досліджуєте тут, в наших умовах ґрунту, новий сорт американської пшениці?

— Так. Новий сорт американської пшениці...

— Одну хвилиночку! — невідомий поліз до портфеля по блокнот і олівець. — Тепер продовжуйте, будь ласка.

— При наявності в наших умовах високої агротехніки, — продовжував Шульженко з пихою, — мій сорт може видати центнерів...

— Скільки ваш сорт може видати з одного га центнерів?

— Сто п'ятдесят, — ефектно відкарбував Шульженко. Невідомий гомерично розреготався.

— Ну, ну! Ви, колего, виявляється, чудовий жартівник. Сто п'ятдесят центнерів... Ха-ха-ха! І вам тут вірять?

Шульженко почервонів: якийсь інструкторішко дозволяє собі ображати його гідність.

— Вам, товаришу, не знаю вашої посади і всього іншого, мабуть, відомо, що я закордонний вчений агроном...

— Відомо, якже. Все відомо, — потверджував невідомий, пронизуючи Шульженка довгим допитливим поглядом. — Але мені відомо й те, — продовжував він зниженим до шепоту голосом, — що пан Ес незадоволений з вашої роботи...

Коли б під Шульженком вибухнув фугас, він не був би так уражений. Першим його наміром і рухом було кинутись на невідомого,

зім'яти, розтрити його вщент, щоб і кісточки живої не лишилося, та, використавши момент (нема нікого в хаті), замести свої сліди.

— Спокійно, спокійно, — випередив його невідомий. — Ви не гарячіться так... Гарячковість в таких випадках шкідлива.

Стримуваний владним поглядом і жестом невідомого, Шульженко остовпів і так стояв, згубивши розуміння дійсності, речей і взагалі всього того, що відбувалося довкола нього.

— Ваші «досліди» треба поглибити й поширити, — проказував йому невідомий. — З цією метою ви зв'яжіться з Ен, в облземуправлінні. Пароль той самий — «Мексіка». Та не стійте таким дурнем. У вас є тут певні друзі?

— Певна група є, — признався несамохіть Шульженко, віддаючи себе цілком на волю невідомого.

— От і добре, — схвалив той. — Ви повинні використати їх для поширення й застосування ваших «дослідів» в найближчому часі... Зрозуміли? Прогаяний час може завдати вам багато неприємностей, геть аж до... Сподіваюся, ви зрозуміли все?

— Зрозумів усе, — немов луна, слухняно повторив Шульженко.

— Вері вел, — висловив йому своє вдовolenня таємний гість. — Запам'ятайте собі прізвище: «товариш Ен». На все добре. Не виходьте з хати. Я й без вас знайду дорогу. — І поки очманілий від переживань Шульженко надумався попроситись, невідомий вийшов з хати і щез, немов крізь землю провалився.

— Ху ти, чорт!

— Чого ви чортихаетесь? — цим разом на порозі, сміючись, стояла Ліда. — Ви не дуже гнівайтесь на мене, — вигороджувалася. — Я мусила трохи затриматись... Там якийсь товариш вас шукав, я його направила сюди, він був у вас?

— Не бачив я ніякого товариша, — поспішив відмовитись Шульженко.

— Дивно. То він, очевидно, ще заїде сюди до вас, — міркувала Ліда. — Чого ви так чортихались?

— Маю дурну звичку сам з собою вголос розмовляти, — пояснив свій стан Шульженко. — А як вас довго не було, то я й вирішив трохи полаяти себе...

— Цікаво, за що, коли це не секрет? — Ліда, як і кожна дівчина, була певна, що тут замішана вона. Знаючи це з досвіду, Шульженко вирішив закинути гачок.

— Ну, хоча б за те, що через вас я втратив найдорожче своє — спокій.

— Нічого не вийде, — просто відказала Ліда. — Ви краще подумайте, як справдити свою обіцянку.

— Обіцянку? — Хіба він їй будь-що обіцяв?

— Хіба не ви мені обіцяли допомогти навести лад в хаті-лабораторії? Коли це вам так важко, я можу звільнити вас від цього зобов'язання.

— Ні, ні. Я мав на увазі спершу опрацювати план, а тоді вже й починати, але — воля ваша. Ми можемо навіть зараз піти оглянути

експонати, — миролюбно ішов під лад її Шульженко, намагаючись годити Ліди, щоб таким способом прокласти собі шлях до серця дівчини.

Хата-лабораторія — пройти вулицею на майдан, і тут в колишній попівській хаті. Дід Карпо уважно вже порозставляв принесені сьогодні з поля експонати, стояв і роздивлявся — що можна було б такого ще зробити, щоб хата краще виглядала? Здається, більше нічого. Що ж тепер? Піти хіба в садок? Там десь Кучма дожидає... Еге ж, він таки піде зараз до Кучми, бо та дзига Ліда поки прийде, то ще буде час і виспатися під черешнею. Зір його спинився на принесених вінках повноколосої пшениці. Дід Карпо, поміркувавши трохи, витягнув з вінка найкращий колосок, розтер його в долонях і почав уважно рахувати зерна.

— Одно... два... три... чотири... п'ять...

— Що ви, діду, там чаклуєте? — цей несподіваний оклик Ліди розбив йому всю рахубу. Дід Карпо досадно сховав зерна до кишені.

— Не питай, бо стара будеш.

— Це, діду, дуже довга математика, — сміялася догадлива Ліда. — Ми зараз це простіше зробимо... Співставлення одиниці до загальної площі га помножимо на обмолот вінків і виведемо ікс — врожай з одного га.

— Овва, яка ти бистра! — злегка образився старий. — Ну, ви виводьте тут собі по-своєму, а я буду по-своєму, як сам знаю...

«Коли такого колосся та добрі хазяйські

снопи, — міркував про себе дід Карпо, — то це вийде по п'ятнадцять кіп на десятині... Кожна копа — вісімнадцять-двадцять пудів, то це вийде... вийде, мабуть, так, як агроном казав...»

— От я уже й вищитав, — докоряв Ліді. — А ти виводь свого ікса, побачу я, який з нього буде толк.

— Нічого, діду, якось ми з вами зійдемося, — примирливо пообіцяла Ліда.

— Ага, уже зійдемося? Ото ж бо воно й є, — хитро підморгнув старий. Мовляв, молоді ви ще, зелені діда вчити. Він буде тут біля хати, в садку. Коли треба допомогти щось — можна погукати.

— Ви тільки погляньте, — вихваляла Ліда Шульженкові свої експонати. — Скільки тут зібрано всякого добра.

— Умгу, — невиразно мимрив той, недбало оглядаючи численні експонати місцевої рослинності.

— Як вам подобається цей наш майоран? — звертала його увагу на дрібний екземпляр рослини. — Або це коріння валер'яни? Гляньте на цвіт липи... Ах, як він розкішно пахне. Ви бачили де-небудь таку шалвію? Це все наші лікарські рослини... Що ви скажете про ось цю м'яту? — і Ліда жартома піднесла до носа Шульженкові дорідний кущ жалючої кропиви, дуже схожої на м'яту.

— Умгу, — констатував він факт наявності перед собою м'яти. — Ми її в Америці розводимо на сотнях тисяч га.

— Да-а-а? — здивовано вирвалось у Ліді.

— Да, да, — з апломбом стверджував Шульженко. — Відомі вам американські м'ятні краплі...

— З оцієї м'яти? — не вірила Ліда.

— З оцієї м'яти. Чого ви так дивитесь на мене? А втім, дозвольте... Я пожартував. Це звичайна кропива. І взагалі, я бачу, у вас тут зібрано багато зайвого і непотрібного, — зробив він висновок з своїх оглядин. — Для чого ви це все збираєте?

Ліди кортіло сказати, що все це збирається для того, щоб вивчити лікарські рослини і кращі з них культивувати, бо сіяння лікарських рослин, вкупі з загальною оборонною роботою, має для нас величезне оборонне значення, але... Вона замість цього обережно відповіла:

— Так собі... Я палкий аматор морфології рослин. От і збираю все, що в око впаде.

— Словом, ви любите квіти? — по-своєму зрозумів Шульженко її пристрасть. — Я можу щодня доставляти вам скільки хочете... Навіщо вам марно витрачати час на цей гербарій? — і він зневажливо повів рукою по хаті-лабораторії.

— Дякую за ласку, — іронічно відмовила Ліда. Вікно було розчинене в садок, і голос Ліди вільно долітав аж до розлогої тінястої черешні, де тихомирно розляглися дід Карпо з дідом Кучмою.

— За що вона йому там дякує? — поцікавився крізь дрімоту дід Карпо.

— Та ж чуєш, що за ласку. Договораються... — дрімаючи, міркував дід Кучма.

— А як же тоді той студент? — тямущо посміхався дід Карпо.

— Це який? Отой, радгоспівський?.. Павлюк? — пригадував дід Кучма. — І той договоряється... І Корінько договоряється... Всі договоряються. Аякже. На те дівка..

ХІІ

Того ж дня увечері Павлюк зустрівся з Лідою.

Замріяно спочивала нагріта за день гарячим червневим сонцем берестівецька толока. Вечірня синь поволі спадала на широкий, проїнятий духотою степ. Вдалині неясно манячили берестівецькі хутори, що відбігли від села і чуйно причаїлися в степу, немовби стали на сторожі. Пашіла земля, і гострий запах степового зела доносився разом з прохолодним вітерцем. Гаряча денна спека поволі оберталася в приємну вечірню прохолоду. Вплив з-за хутора Чорнявого блідозорий місяць, бризнув світлом на степ, і відразу все — село, і хутори, і степ — загорнулося в м'який синьозорий серпанок, немов у якійсь давній казці. Подовжені тіні прибрали велетенських розмірів. Став густішим звук. Змістився простір. До радгоспу «Червоні ставки» удень «покіль дійдеш — упрієш», а тепер туди, здавалося, «можна було докинути кийком». Облиті місячним світлом, проходили толокою в степ Павлюк з Лідою. Якось так несамохіть виходило, що Лідина рука чогось попадала Павлюкові в руки, і Пав-

люк злегка, обережно погладжував її, немовби приручав до себе.

Ліда здивовано підводила брови. «Що за жарти? Що це значить? Чи не задалеко він пішов?» Навіть була думка висмикнути руку, але... Ні, не годиться. Він не так це зрозуміє. Вона дивилася на свого жартівливого супутника, що струнко виступав поруч з нею, на його міцно збудовану поставу, вщерть сповнену здоров'ям і нерозтраченою молодістю, дивилася, як він упевнено й безпечно почував себе при ній, не сподіваючись відмови, — і їй ставало шкода хлопця... Адже ж це звичайний жарт, що, по правді кажучи, подобається їй, справляє певну, заховану в глибині серця, приємність...

— Ти тільки подумай, Лідо, який прекрасний наш світ! — казав Павлюк, тоді як Лідина рука, уже приручена, міцно оселилася в його руках. — Минуть роки... Наше село перебудується... Вулиці вкриються сіткою електричних дротів... Авжеж, це Леніна слова, вони здійсняться. Хати всі будуть обсажені квітами... Чистенькі доріжки... А вулицями — тротуари. Виростуть нові, наші, колгоспні інженери, агрономи, вчителі, поети, композитори... Зазвучать, нові, нечувані пісні... Наш український народ — співучий народ. Любить співати. Наша техніка, культура сягнуть нечуваних висот... Земля тоді родитиме стократ — куди нашим теперішнім урожаям. І буде такий достаток, така заможність, яких не вигідає зараз найбуйніша наша фантазія... Ми вже з тобою, мабуть, будемо в дітах.

— Чому це «ми»? — заради пристойності протестувала Ліда.

— Тому, що «ми», — твердо наголошував Павлюк. — Ми — це значить: я, і ти, і ще хтось з нами, менший...

— Павлюк, не строй, будь ласка, дурня! — Ліді хотілося розсердитись, але рука — незручно — рука не хотіла покидати затишного місця в теплих Павлюкових долонях. Та й Павлюк схаменувся вже сам — пішов на мирову, «не буду», — давав слово. Навіщо тоді сердитись? Павлюк з Лідою ішли далі. Ось і баштан. Край дороги курінь діда Кучми.

— Ви тут, діду?

— Га, га? Я тут... Хто там такий?

— Свої, діду.

— Які свої? В мене вночі нема своїх...

— Це я, діду! — обізвалась Ліда.

— Га, га? Це ти? А я думав, знову той Шульженків надолобень ходить... Занадився вночі чогось до нас... «Чого, кажу, лазиш тут, де не дозволено тобі?» А він: «Мовчи, каже, старий собако, бо задушу...» — «Це тобі, кажу, тут не капіталістична країна — душити! Йди, поки здоров».

— Оригінальний тип, — бридливо поморщилась Ліда. — Сьогодні вранці зустрів мене у полі... Причепився — не одв'яжешся. Запросила я його до себе, до хати-лабораторії, а він... Якийсь чудний.

— Вдає з себе вченого, — зневажливо додав Павлюк. — Але про це потім... Як живеться, діду?

— Га? Як живеться, кажеш? Як людям,

так і нам... Тепер жити можна. Ти б колись пожив, отак, як я. Оце тільки й заробив до революції, — показував дід свої страшні, порочені від цпа руки й пальці.

— Хіба ви що бачили? Хіба ви знаєте життя? — докірливо хитав старий головою. — Я як згадаю тую давнину — у п'ятах терпне... За віщо ми тоді робили? За самі борги було тільки й відроблялися. Та й то добре, коли в житті відробився. А то вмер, а борг як за тобою залишився, то громадою усі за тебе платять і кістки твої в труні перекидають. «Ач, мовляв, ледащо, від боргів на кладовищі сховався...» По смерті не було спокою. Он яке було життя! Та дітей своїх кляли: «Чого ти, гадова душа, вродилося, коли за тебе двадцять років подушне треба платити?» Та ще добре, як воно живе, — не жалко, нехай, виросте, може, відробить, — а то й за вмерлого плати. І коли їх троє-четверо померло, усе життя за подушне не відробишся. На померлі душі весь вік робитимеш, до смерті. А заборняки? Ти знаєш, хлопче, що таке заборняки?

— Не знаю, діду, — щиро признався Павлюк.

— Знаю, що не знаєш, — хитро посміхнувся Кучма. — Ото дати б тобі сидора, нехай би ти попоходив... то знав би ти, що таке життя. А я ходив! Були такі, що й по двадцять років з року в рік ходили. Тільки розвесниться — і гайда у «забори». А що зробиш? Їсти нема, взутися, вдягнутися нема, піч у хаті за торішні ще борги уся розвалена... Жінки та діти за торішній хліб по куркулях пішли ро-

бити. А ти, чоловіче милий, тобі одна дороба — у «забор». Дасть заборний три карбованці завдатку, та ще й не тобі, а просто в руки старості — віддасть їх за податок... І пішли «заборняки» до осені по степах панських товктися. Восени прийшов, здав решту грошей старості... А тут уже й новий борг, доки ти торішній відробляв, наріс. І так із року в рік, поки й революція застукала... Хіба не смішно, га?..

— Чого ви, діду, раз у раз смієтесь? — спитала Ліда.

— Га? Що ти говориш, — чого сміюся? Бо життя моє було таке... смішне... Згадав — і сміюся. Коли ж мені й посміятися, як не тепер?

Місяць рівно розливає своє блідосине світло, вкриваючи фантастичним мереживом плодючі колгоспні поля. В тиші ночі непомітно доспівали, щирим соком наливалися зелені, мов рута, бурякові плантації; тихо шепотілося під подувам легковійного вітерця широке поле, вкрите гострим запахом крислатого, купчастого базиліка; вдалині мріяв високий ліс густих конопель; на баштані рясно повилася зав'язь скороспілих кавунів і динь — кожну п'ядь землі тут вкривала буйна рослинність. Степ своїми достатками вставав при місяці, як величний апофеоз колгоспної праці.

— Гарні степи вночі, діду, — милувалась Ліда, задивляючись на нічну велич степових просторів.

— Га? Що гомониш? Гарні степи, кажеш? Авжеж гарні. То пани бувало любувалися, а це вже нам припало...

— Не хотілося їм, діду, звідси вибиратися?

— Кому, панам? Авжеж, що не хотілося. А хіба нам хотілося на них робити?

— А ви чули, діду, що пани збираються на нас війною?

— Кажуть. Але то дурне все... Нічого не вийде!

— Не вийде, кажете?

— Не вийде! — твердо казав дід. — Степи ці нашими кістками всіяні і кров'ю проросли, а що кров'ю проросло, того не відбереш... До скону будем битися! — голос діда, досі лагідний, ставав жорстоким, колючим. — Не будемо сидіти, ласки в бога дожидатися. Он дід Карпо — ти спитай його, як він з гетьманом воював? Усе більшовицьке оруж'є, яке тільки було в Берестівці, в себе переховував... Ти думаєш, ми, діди, вже й ні на що не здатні? Кажу тобі: то дурне все... Нічого не вийде. Такий вік настав: на нашій боці правда. А де правда, там і сила...

— Забалакався я з вами. Час обходити баштан, — згадав дід Кучма, глянувши на зорі.

Опромінений місячним сяйвом, обходив свій вартовий свої володіння, а з ним і тиха, люблена його пісня бриніла, по полю розливалася.

То ж то моя голова
Всього горя зазнала:
Коромисла і праца,
Макогона й товкача.

— Пожирували, досить. А тепер мені баштан, а їм, панам і багачам, царство небесне... — це дід Кучма, скінчивши пісню, за звичкою сам з собою розмовляв.

Тихо, притакуючи дідові, шуміли берестівецькі тополі. Шелестів у ставку очерет. Пролетіла птиця, звільна черкаючи крилом густі високі коноплі. З села, назустріч дідові, линула нова пісня, нового покоління, і легенький вітерець далеко-далеко розносив по полю її насичені квітуchoю молодістю слова:

Ой ходив козак,
Не було сім літ.
Бився-рубався
З неволею панською...
Побив ворогів,
Подружив навік
З владою радянською.
А ще подружив
З бистрим соколом,
Як летів з Кремля він.
— Ой скажи, скажи,
Бистрий соколе,
Що робить наш Сталін?
Поздоров його,
Отця рідного,
Передай йому,
Що в нас діється..
Гей, цвітуть поля
Колективні,
Щастям-радістю
Наливаються..

— Яка все ж таки прекрасна річ життя! — мріяла уголос Ліда, віддаючись на волю своїх почуттів. — Жити, Васю, жити хочеться...

— Лідусю! Моя розумна дівчинко!.. — шепотів Павлюк у захваті від цього щирого признання.. Місяць глянув, лукаво всміхнувся і з виглядом берестівецького парубчка, — мене, мовляв, не здивуєш таким дивом, — ки-

нувся ловити жартівливу хмарку. На прощання Ліда пригадала Павлюкові:

— Ти хотів, здається, щось сказати про Шульженка?

— Скажу колись іншим разом... — Павлюк зараз не хотів псувати собі настрою. На сході вже займалася зоря. Надходив день, а з ним і гарячий час літньої роботи.

XIII

Жнива в Берестівці та в Ставках поспіли майже одночасно. Різниця була та, що в Ставках бригадир Вапняр управився до схід сонця обкосити свої «клітки», випустив на поле три комбайни і, дивлячись, як розгонисто й навально йдуть машини, немов бойова ескадра, в хвилястому морі густої, високої пшениці, веселив свою душу тим, що в захваті час від часу погрожував кулаком на захід:

— Ми вам не Індія, гадюки!

А на колгоспівським — зійшло сонце, спала роса, Климчук з дідом Кучмою перейшли гони вздовж і впоперек: стебло на прикорні зеленкувате, проте колос на порі і під косу вже гондяться.

— До обіду обкосимо, а з обіду пустимо комбайни... Гайда, хлопці... — Блиснули на сонці коси, малиновим дзвоном обізвалися до родючого поля...

— Господи благослови, — скинув капелюх дід Карпо. Хотів за звичкою перехреститися, поглянув — Кучма в капелюсі щулить очі, по-

сміхається, ніхто до бога не звертається — гідно прокашлявся, зробив вигляд: «треба ж, мовляв, капелюха поправити, щоб на очі не налазив!» і взявся за кісся.

— Пішли!

Косарі один за другим, журавлиним ключем, встали на покосах, забирали широку «ручку», а їм вклонялося золоте колосся...

Кучма дивився вперед, на Климчука, як той вільно й легко клав покіс, немов вигравав косою, і його обличчя зморщувалося в кругленьке, втішне яблучко.

— Підтягуйся, старий! На голову, на голову рівняйся! — кричав, не оглядаючись назад, Карпові.

— Лепський косар! — крєктав Карпо, встигаючи за Кучмою.

Табори — ставківський і колгоспівський — стояли поруч. Люди теж робили поруч. Слова й вигуки вільно перелітали з одного табору до другого. Першими, як водиться між жінками, цокнулись в'язальниці.

— Ану, дівко, покажи, чи ти й на полі така справна, як на сцені з хлопцями? — викликала колгоспівська Олійничка Христа радгоспівську комсомолку Настю. Настя уже встигла нав'язати копу і тепер загірбала за собою колоски.

— У нас, тітко, комсомольці не гуляці! — відказала Христі.

— Хвались, хвались! — невгавала Христя. — Все більше на сонце подивляєтесь.

— Ви, тітко, так на пусто не соромте дівчини... А позмагайтеся! — заступилася

за Настю друга радгоспівська комсомолка, Мотря, Настина подруга.

— До вечора на десять кіп, — скромно вмовлялася Настя. Христа такого не сподівалась, та вже назад їй, шанолубній колгоспниці, лізти, честь свою перед людьми ронити, не годиться: назад тільки раки лазять...

— Побачимо, дівко, яких-то ти десять кіп нав'яжеш, — згорда погодилася на Настин виклик Христа. Тепер можна було й Мотрі шукати собі пари.

— Тетяно, гей! Може, й ми на десять, га?

— На десять, то й на десять. Хіба ми з тобою з глини зліплені? — відгукнулася на заклик Тетяна Климчукова. Романькова Векла, задирлива на весь колгосп молодиця, з тої злості, що до неї ще ніхто не обізвався, аж за боки взялася.

— Пхе на ваших десять кіп! Любко-о! — полетіло в радгоспівській табір. — Давай ми їм покажемо, як наші в'яжуть.

— І покажемо. Нехай не задаються! — обіцяла Любка.

Робота розгорнулася. Поле, густо всіяне сторч поставленими снопами, скидалося на фантастичний табір якихось химерних живих істот, що десь мандрували, зайшли сюди й осілися.

Колгоспівський вихованець Стьопа вийшов загібати колоски. Він сміливо бігав між покосами.

— Тітко Христе! Ваші снопи розсупонуються... Дуже легко в'яжете.

— А ти піди за Настею подивися! —

Христі-бо досадно: такий малий капішук їй, дорослій жінці, господині, вказує. Нагнала б його — хай би йшов на річку жаб ловити, — та від людей соромно. Христа повернулася і з сміхом — от, мовляв, який суворий нагляд! — поправила «розсупонені» снопи.

— Я й за Настею дивлюся, — нахвалявся Стьопа. — А за Любкою, погляньте, якого колосся назбирав...

Смішки — смішками, а діставати зауваження від Стьопи нікому не хотілося.

По обіді вийшов комбайн. Над полем, серед ясного неба, немов велетенська, розпечена набіло, кругла «болванка», висіло нерухомо пекуче степове сонце. Перша колгоспна машина, «півторатонка», крекчучи і перевалюючись з боку на бік по купах обмолоченої соломи, підійшла до комбайна і включилася в рух агрегату. Посипалося з бункера перше дорідне зерно.

— Хай живе! — відсалютував Климчук комбайнерові, ставній повновидій дівчині Марині. Це єдина на цілому агрегаті дівчина, що своєю соромливістю стримує «широку натуру» хлопців. Дід Карпо вмотивився зручно на сидінні — відгортає обмолочену соломку. Він збуджений, у захваті. Вперше в житті доводиться йому сидіти на такій машині.

— Поганяй! Поганяй! — покрикує на тракториста. — Оце штука! Само за півсотні косарів роботає-е-е!

А комбайн, велично і спокійно розгортаючись у високій, густій пшениці, плыв, немов бойовий корабель, на хвилях жовтогарячого моря.

Вечір увінчав поле довгими рядами вишну-

рованих високих кіп і густими обмолоченими купами соломи з-під комбайнів. Сонце, сідаючи за обрій, уквітчало їх багряною позолотою. Гордо стояли високі копи в своїх гостроверхих шоломах-шапках.

Люди в обох таборах відпочивали. Зійде місяць, тоді знову степ заговорить, зашумить людьми й машинами, машина із своїм господарем-людиною зіллється в одне радісне ціле, в гарячій жнивовій роботі, а поки що...

З радгоспівського табору під звуки балалайки линула широка, розгониста пісня:

...Розщедрився пан Пілсудський
Да й з паном Петлюрою,
Прийшли в гості — скуштували...
Не доженеш кулею!
Проше пана, може, ще раз
Пану в гості хочеться.
Пригостимо й напоїмо —
Більше не попроситься!
Ой да були пани, жили,
Порвалися панам жили,
Куркуликів погнуздали...
Веселіше жити стало!

Три дні печі не топила, а на печі жарко.
Я краскома полюбила — мені за ним
жалко,—

пританцьовував до пісні Гуйван. Коло танцюристів поширювалося. Хлопці загинали такі колінця, що аж зорі в небі дивувалися.

Ой, дівчино, мое серце,
Сховай мене під ряденце,
Сховай мене із собою...
Хай не журюсь за тобою!

Підохочені дівчата вскакували в круг. Дрібно-дрібно манливими дрібушками пропливали мимо хлопців...

Ой, мій милий, прехороший,
Скинь чоботи, прийди босий,
А я тебе приголублю...
Прачем з тебе шкуру здублю!

Шульженко, що приїхав перед цим до таборів, у захваті припліскував. Старші віком чоловіки оточили агронома.

— Годилося б, товаришу агроном, зажинки справити?

Шульженко ніби сподівався цього. Він справив би — ого! такі зажинки втяв би — вся околиця позаздрила б, і гроші якось би на це знайшлися — хіба такі браві робітники не варті чарки? — все можна було б зробити, але як то кажуть: «рада б душа до раю, та гріхи не пускають...»

— Не можна. Не дозволяють, — жалкував Шульженко.

Гуйван, що тимчасом вийшов з кола танцюристів, моргнув декому тямучо.

— Нам, товаришу агроном, однаково, дозволяють чи не дозволяють, — аби випити...

— Ми, товаришу агроном, свою задачу знаємо: роздушимо потихеньку, що й мокрого сліду не залишиться, — підтримали Гуйвана присутні.

Шульженко, здавалося, вагався.

— Підведете, хлопці, ви мене... Дізнається Дудник, комсомольці — мороки не оберешся...

— Ніхто не підведе, товаришу агроном, — ручився Гуйван. — Свої люди.., Хіба ми не

знаємо? Роздушили й ша. І ні Дудник, ні комсомольці не знатимуть...

— Хіба що так, — погодився зрештою Шульженко. Обличчя його набрало змовницького вигляду.

— Я тут привіз трошки... Тільки ж, хлопці, ша. Випийте, язиком закусіть... І не кажіть, де взяли. Бо мені чи буде що, чи ні, а ви ускочите... Біжіть зараз до машини. Шофера нема — гуляє. Там я припас для вас трохи дечого... Колгоспникам вділіть зо дві пляшки. Коли що до чого, скажете — від них дістали... Договорилися?

— Все в акурат буде зроблено, товаришу агроном! — Відповідати за всю справу брався Гуйван. Шульженко побродив ще трохи біля таборів, подивився, як гуляє молодь, і поїхав з поля.

XIV

Натрулжений за цілий день біганини в полі, зморений Павлюк поволі йшов радгоспівським двором. Збезлюділий двір, такий тісний і гомінкий до жнив, тепер стояв великою мовчазною пустою. Все, що здатне до роботи, виїшло в поле, в табори. Самотньо, немов журавель, бродив біля сараю з реманентом дворовий сторож Шульга. Шульзі нудно; взявши під пахву свій дробовик, він знечев'я позіхав. Павлюк обійшов сарай. Шульга почув чужі кроки, стривожився.

— Хто там шляється? Ага, це ви, — пізнав на віддалі Павлюка. — З поля повертаєтесь!

— З поля. — Павлюкові конче було треба зайти до Дудника, але від Шульги не так-то легко відв'язатися.

— Ніч яка, Василю Семеновичу! Я як пригадаю, ще коли був парубком...

— Ви дивіться, он пішов хтось до сараю, — пустився на хитрощі Павлюк. Шульга й бровою не повів.

— Нехай спробує, я нюхом чую. Отож кажу: коли я був парубком...

— А чому ви не взяли гвинтівки? — перебивав, як умів, Павлюк. — Дробовик — це ненадійна річ.

— Що? Мій дробовик? — Шульзі від несподіванки аж шапка з'їхала набік. — Та я за сто п'ятдесят шагів ручуся. Станьте — і тільки дрантя з вас посиплеться. Відразу вкриєтесь ногами... Ого! Мій дробовик — такого пошукати.

— І гвинтівка, вона, звісно, може вдарити, але, — пояснював Шульга, — у ній немає того бою... Я своїм дробовиком — а він у мене повсіда набитий на качок — можу в один постріл цілий гурт пошкалювати... А гвинтівка що? Ні, дробовика я на гвинтівку не змінюю.

— Ви мені, Василю Семеновичу, — продовжував Шульга, — не це скажіть. От, примірно, зорі... Кажуть, ніби всі вони — планети. От би вилетіти туди, подивитися? А вилетять колись, їй-богу, вилетять! Тепер народ такий, доскочистий. Нічим його не злякаєш. Колись бога боялися, а тепер «бог» — сторона! Бо чоловік, коли він з розумом, нічого не боїться.

то його кортить усюди побувати, на все глянути, все мати... Колись вилетять!

— Обов'язково вилетять, — підтверджував Павлюк. — Але зараз мені ніколи... На все добре, дядюшка.

— На все добре! Шкода. А то б побалакали... — Шульга провів очима Павлюка, аж поки той не сховався в помешканні Дудника — і знову став позіхати.

Дудник саме збирався в поле на ніч, коли увійшов Павлюк.

— Ще трошки — і ти був би не застав мене. Ну, як? Обслідував? Сідай, розкажуй, що воно за ерунда?

Друзі посідали. Павлюкова розповідь була коротка. Він давно це говорив Красовському і всім: ніяких наукових дослідів Шульженко не провадить і... провадити не може. Дослідна ділянка — це звичайне поле, засіяне загальновідомими сортами, такими, які в нашій місцевості дають поганий урожай. Дивно, як це товариш Н., що приїздив до нас аж двічі, не звернув на досліді ніякої уваги? Перейти на ці сорти пшениці — значить звести нанівець радгоспне господарство. Проо це всі робітники говорять. На мою думку, Шульженко — просто якийсь авантюрист... Я не знаю, як його могли прийняти на роботу? — гарячився Павлюк, роздратований короткозорістю адміністрації.

— Чекай, Василю Семеновичу, не гарячись, — заспокоював його Дудник. — Тут я сам, здається, маху дав. Хоч і не моя справа приймати службовців, а доглядіти — моя. Прак-

тично я й сам бачив, що всі його досліди якісь чудні, але думав: «експериментує чоловік, треба почекати...» А було б мені тебе послухати раніше, — ми б його звідціль в три шиї виперли. Він тут не нагрів би місця...

— Треба зараз його к бісу гнати! — настоював Павлюк. — А ні, я знаю, куди вдатися...

— Пожди, пожди, — відмахувався Дудник. — Я теж, здається, знаю, куди можна вдатися... Не в цьому справа. Тут Красовський чомусь хвостом крутить...

— І Красовському можна хвоста вкрутити, — невгавав Павлюк.

— Вкруtimo й Красовському, — погоджувався Дудник. — Зараз ми до нього підійдемо, ти йому як слід усе розкажеш, я від себе ще додаю... Пішли. — При виході надвір зустрілися з бригадиром Вапнярем.

— Да, Петровичу, а я до тебе просто з поля, — заявив Вапняр. Він був трохи стривожений.

— Що сталося? Кіт дорогу перебіг? — питав Дудник, сподіваючись почути про дрібні чергові неполадки в таборах. Вапняреві було не до жартів.

— Тут чортова справа! Хтось кількох моїх хлопців напоїв.

— Ти що? З умом? — не хотів вірити Дудник.

— Був би без ума — до тебе не прибіг би, — заклопотано казав Вапняр, не звертаючи уваги на різкий тон Дудника.

— Зараз мені позбирати п'яних, — наказу-

вав парторг тоном, що не припускав ніяких заперечень. — І зараз же відправити в гуртожиток... Ти що? Маленький? Не знаєш, чого п'яні можуть наробити?

— Позбирати я розпорядився... Оце ж сам їх і привів. Гуйван в печінках мені сидить. Це його робота, — бідкався Вапняр.

Павлюка цікавило одно:

— Як до таборів потрапила горілка?

— А я знаю? Тільки пляшки порожні познаходили, — інформував Вапняр. — Мабуть, шофери з собою привезли...

— У складчину, чи як? — Павлюкові треба було встановити факт: як саме потрапила горілка в поле.

— По п'яному не добереш. Витверезяться, тоді встановимо. — Вапняра не це зараз обходило: так чи так — але п'яні на полі.

— Мені б довідатись, хто там у них верховода? — висловлював він уголос свою думку. — Хто їх надоумив? Чи не з одного клубочка всі ці ниточки сотаються?

Павлюк знав, про що йде мова. Вапнярева думка лише стверджувала його міркування.

— Думаєте, що з одного? — питав він для більшої переконливості.

— Доводилось мені дещо чути від людей, — невиразно натякнув Вапняр.

— Чи не від тих часом, що співали: «Ой не ходить, дівчаточка, в Ставки на роботу?» уточнював Павлюк Вапняреві натяки.

— Співати-то вони співали, та тільки не з свого голосу... — продовжував Вапняр так само невиразно. Видимо, він був не зовсім пев-

ний у тому, що хотів сказати, і через те вважав за краще бути обережним.

— У нашого агронома непоганий голос, — допоміг йому Павлюк.

— Отож! — нарешті наважився Вапняр і при цьому злісно сплюнув. — Чи не він, зара-за? До робітників підлабузнюється...

Павлюк з Дудником красномовно переглянулись. Витрачати на розмови час було ні до чого: вони тепер були певні в тому, про що п'ять хвилин перед цим лише здогадувалися.

— Гони в поле, дивись, щоб там іще чого не сталося, а ми зараз будем там. — Розпорядившись, Дудник з Павлюком подався скоріше до Красовського. Будиночок директора стояв на відльоті, у садку. Дорогою нарізались на Шульгу — стояв затінений низьким крисла-тим деревом.

— А хто там шляється? Ага, це ви, — пізнав паєторга з Павлюком і заспокоївся.

— Що ви тут робите, Шульга? — спитав Дудник, дивуючись, що сторож не на місці. Шульга хитрувато посміхнувся.

— А ви гляньте на вікно: який бал наша директорша справляє. Дай, думаю, подивлюся — що директор, то не сторож, — який воно культурний бал буває? Бо так — то там, то сям — потрошку, дивись, і культури людина набирається...

Вікно було завішане фіранкою, проте — не був би Дудник тут на роботі — він відразу, крізь фіранку, пізнав усіх присутніх там... «Ото за столом сидить, розмахує руками, немов «козак» на ниточці, Красовський... Нали-

зався, стерво! А того не знає, що в нього на полі робиться... А то шия мов у гусака — то Капка... Прихвостень, підлиза. Навпроти Красовського — п'яничка Заноза клює носом. А то — іч яким «героем» походжає, — «доктор-агроном» Шульженко... Компанія невеличка, але «чесна».

Стіл був густо заставлений різними пляшками.

...Ось зірвалася чогось з місця Красовська... Авжеж, вона. Її високу, струнку постать по тому, як вона походжає, можна пізнати за десят'ю фіранками. Шульженко перетяв дорогу їй... Ого! Вона, здається, дала йому по зубах?

— Туди к лихій годині. Оце бал! Василю Семеновичу, дивися, що там робиться?

Тіні за фіранкою у вікні заметушилися, забігали частіше, збилися гуртом до купи, в кімнаті пішло все перевертом...

— Здається, б'ються?!

Почувся одчайдушний, закликаючий на допомогу, приглушений крик Красовської. Почувся — і нагло обірвався.

— Біжім, Василю Семеновичу. Шульга, за нами!

Дудник, а за ним Павлюк з Шульгою кинулися до будиночка. Світло в кімнаті раптом погасло. Почулося тупотіння ніг на ганку. Приглушені до шипіння хриплі голоси змагалися.

— Пусти...

— Не пущу. Мені тепер один кінець...

— Пусти, — два коротких глухих удари, за

Всіма ознаками тупою зброєю, допомогли одній постаті звільнитися від другої.

— Убивають! Поможі-і-ть!...

Чорна тінь, стрибаючи через три приступці, метнулася з ганку в садок. Павлюк кинувся їй навперейми.

— Стій!

— Коли б не став, — злобно просичав голос Шульженка, і слідом за ним різко віддалися в нічній темряві два револьверні постріли.

— Шульга, стріляй! — крикнув, не роздумуючи, Дудник, кидаючись на поміч Павлюкові. Вдарив Шульга з свого дробовика — раз і другий, — гучно торохнули постріли, сповнюючи тривогою сонне дворище.

Вибігли надвір стривожені жінки, діти, вартові робітники.

— Шульга! Що сталося, Шульга?

— А чорт його знає, що сталося. Він на мене стрельнув, ну а я — ви ж знаєте мій дробовик...

— А хто стріляв?

— Здрастуйте вам! — огризався роздратований Шульга. — Що я з ним за ручку брався?

З ліхтарями миттю прочесали кожний кущик у садку, все дворище: слід нападника, позначений тоненькою цівочкою крові, що зараз же всмоктувалась в землю, вів у поле.

— Знайдемо! — десяток вершників, побравши в руки ліхтарі, майнули врозтіч, в різні кінці поля. Дали знати в табори. Тривога хвилями від табору до табору покотилася залюдненим степом.

— Держи-и-и злодія!

Зловісна тиша сповнювала будиночок директора. Схвильовано бігали по двору жінки, кричали діти. Потім раптом якось, майже одночасно, всі згадали про директора.

— А де ж директор? Знайти директора!

Юрба ринула в кімнати. Всі кричали: «світить лампу», в усіх були наготові сірники, проте довго ніхто першим не хотів черкнути сірника: «на світло можуть стрельнути». Нарешті лампу на столі засвітили. Красовський сидів на підлозі, притулившись до стіни. Скам'янілим поглядом дивився він в одну точку, на свою дружину, що лежала поруч з ним. Красовська тихо стогнала. Широка ножова рана в грудях — було важко дихати. Вона жадібно вдивлялася в нахилені над нею знайомі обличчя.

— Води... Води не пийте... Холера...

Дудникові застигла в жилах кров. Він зрозумів усе: тут вигривалося кубло гадюк, ворогів народу...

— Павлюк, скоріше в табори! Не дай людям води...

Павлюкові не треба було повторювати двічі. Серед величного мовчання степової ночі Ставки скидалися на вражений землетрусом острівець. Всіма дорогами мчали з двору й з таборів підняті на тривогу вершники. Миготіли ліхтарі й спалахували смолоскипи. М'яко віддавалися в широкому степу переक्лики тривожних голосів і свищиків, глухо дуднів цокіт кінських копит. Все було в русі, все встало на ворогів народу.

— Світи сюди! Ось слід пішов до канави...

— Світи сюди, тут ось кров!

— Не може бути, щоб вони втекли далеко, — доводив своє Шульга. — Мій дробовик повсіда набитий добре... Вони тут десь є, ховаються.

Шульга мав рацію. Кривавий слід ще трохи покрутився, пропетлював якусь сотню кроків у даремному намаганні добратися до сховища в густім високім житі — і безсило спустився в канаву.

— Ось він, наш голубчик! Єсть один! Холера ти буржуйська! — Розпростертий на животі, уткнувши голову в траву, лежав у канаві дробом покалічений Заноза. Капку знайшли на дереві. Шульженка перейняв дід Кучма біля свого куреня.

— Я йому, падлюці, кричу: «стій» — розповідав охоче дід. — А він давай стріляти... Стрельнув раз. Ну, думаю, чекай, я тебе, падлюку, з свого ліворверта почастию — і раз його навздогінці попід коліна буком!... Він і сів, і ліворверт його відскочив...

Шульженкові підбили ногу. Мовчки, потупивши очі в землю, оточені тісним муром нахмурених брів і грізних поглядів, стояли ці нелюдські виродки. Жалюгідний Капка схлипував, Заноза — той щось бурмотів про себе, і тільки в одного Шульженка кріз гримасу болю пробивалася їдуча вовча посмішка.

— Товаришу Дудник, що робити з ними?

— Відведіть тимчасом до приміщення. Поставте нашу варту, — наказував парторг. — Ніхто не смій пальцем зачепити... Зрозуміли?

Виконати наказ не довелося. З темряви ночі, тихо і плавко погойдуючись на вибоях, виринув силует легкової машини. Машина йшла в темряві, наближалася — тихо шелестіли шини, змагаючись з легковійним теплим вітерцем...

«Машина Бодрого? Та вже ж, вона». Машина, порівнявшись з натовпом, відразу круто зупинила хід, і в тій хвилі з неї вискочив начальник районного відділу НКВС Бодрий. Йому досить було підійти до натовпу робітників, щоб зараз же на місці зорієнтуватися. Він спізнився трохи. Думав ліквідувати це гадюче кодло без шуму, але колгоспники випередили його наміри...

— Здорові були, товариші! — привітався Бодрий. — Що тут у вас за okazія? На вовків полюєте, чи що?

— На довгоногих гадів, товаришу начальник. Холерою хотіли пригостити нас, — гукали в натовпі.

— А з димом вас пустити не хотіли? — спитав Бодрий, і в голосі його з'явилися ставеліві ноти.

— Як же не хотіли? — стверджували в натовпі. — На те хлопців напоїли... Самі, мовляв, п'яні були й підпалили.

— Може, вони самі скажуть вам, чого хотіли і чого зараз їм не хочеться... — Бодрий увійшов у тісний круг, де міцно замкнені муром гнівних облич стояли вороги народу. — Ну, от ви... як ваше прізвище?

— Шульженко, — злісно прохрипів той, кого запитували.

— Хто вас надіслав сюди?

— Я агроном...
— Для чого ви надіслані сюди?
— Я агроном. Мене надіслали відповідні установи.

— Хіба звідти... до нас надсилають агрономів?

— Я не знаю, про кого ви натякаєте.

— І пана Ес ви не знаєте?

Мовчання.

— Розкажіть, громадянине Шульженко, як ви вбили справжнього американського агронома Шульженка і заволоділи його паспортом?

Мовчання.

— Шкода, — жалкував насмішкувато Бодрий. — Ваш колега Ен балакучіший за вас...

— Гадова душа! — кричав крізь сльози дід Карпо, що теж прибіг на тривогу. — Він мені сукенця на штанці привіз... Повісся ти на ньому! Товаришу Бодрий, — просив Бодрого, — дозвольте, я йому усього один раз у вічі плюну від усього нашого народу... Душа просить!

Дідові не дали плюнути. Затриманих ворогів народу спровадили тимчасом до приміщення. Натовп поволі розходився — хто спати, хто вертався в поле, здавши все на Бодрого. Його справа — вивести кінець.

XV

Збуджені подіями в Ставках робітники й колгоспники довго не могли забути їх.

— Як воно так вийшло, що ми, можна сказати, в пазусі таких гадюк держали?

— Беретися треба! Гад — він такий: де щілину бачить, туди й заповзає... Робіть так, щоб не було щілинки, — застерігав Вапняр своїх людей.

На п'ятий день на ділянці Вапняревої бригади десь узявся чужий, до всього цікавий парубчина.

Вапняр перший запримітив чужака.

— А чого ви тут шукаєте, товаришу? Чого вам треба? — поцікавився. Парубчина, видно, був він не з боязких, гадав, що зуміє віджартуватися.

— Вчорашнього дня шукаю. Не здибали його часом тут, на вашім полі?

— Здибав, чого ж, — спокійно відповів Вапняр. — Пішов сьогодні вранці у міліцію і сказав, що там на нас зачекає... Ходім!

— Куди? — занепокоївся чужак.

— Не кудикай! Сказано — ходім, і все. — З Вапнярем були короткі жарти. Затриманий хотів ще огинатися, — не вийшло. Тоді став проситися.

— Хіба не бачите? Шукаю коней. Коні наші десь відбилися цієї ночі... — показував в руках обротьку. Вапняр на це не піддався.

— Коні, кажеш? А ти звідки? З Берестівця? Щось я не пригадую тебе... Відправити його до Корінька, в сільраду, увечері розберемося.

Розібралися — і вийшло: парубчина цей — «зальотна птиця»... з західної держави для зв'язку прибув.

Люди в цілій околиці якось особливо підтягнулися. Ставки почували себе так, як почувалися.

ють себе мореплавці, довідавшись від капітана, що судно їх ледве вбереглося міні.

Жнива вступали у десятий день — за розрахунком Климчука, передостанній день. Ставоківські лани скидалися на велетенський конвейер: в одному місці ще дов'язували залишки ячменю, в одному стояли скирти й поміж скиртами лушили стерню, в третьому чорніла вже рілля, — скрізь гуділи молотарки. Вапняр довго мудрував і таки склав собі тримолотарний агрегат. Молочене зерно йшло трьома потоками, невпинно, мов вода, аби тільки подавальниці та барабанчики вправлялися з роботою.

— Давай! Давай! — прискорював Вапняр подавальницю. — Щастя ваше, що Шульженко не встиг походити коло вас, а то ви тепер подавали б десь на божій молотарці.

Вапняреві скрізь була забота.

— Максимовичу! А не можна так зробити, щоб і віялка сама крутилася? Жінкам на руки важкувато...

Максимович, машиніст, рішуче заперечував:

— Цього вже ніяк не можна. Нема її де приточити, та й зерно буде розбризкуватися...

— А на легкий хід її пустити, щоб зерну не пошкодити? — настоював Вапняр.

— Не можна. Якби було можна, то вже наші інженери давно б це придумали, — наводив Максимович останній свій поважний аргумент. Вапняр уперто не здавався.

— Інженери — інженерами, а в нас свої голови на плечах є, — міркував він, гордо позираючи на свій тримолотарний агрегат.

Підійшов до віялки, зачерпнув рукою жовтої, мов золото, дорідної пшениці і, любуючись, почав поволі цідити крізь пальці. Пшениця цідилася на купу тоненькою цівкою, розбризкуючись золотистими зернами...

...Прийде осінь, збагачені урожаєм хати сповняться ще більшими достатками, ще вище піднесеться радість життя, по багатьох хатах залунають весільні пісні, жінки будуть більш закохано дивитися на своїх чоловіків, і тільки в його хаті — Вапняр задумливо зітхнув — в його хаті, — сповненій достатком і всім, що треба для щасливого життя, — в його хаті по-старому буде сумно, не буде кому його привітати, не буде йому з ким поділитися радістю: в хаті не буде дружини, — він сам-один, удівець, ходитиме, як палець, одинокий.

Вапняр ще раз зітхнув, дбайливо підгорнув до купи кілька зерен розбризканої пшениці і підійшов до Катерини, молодої удови з Берестівця.

— Дай-но, я побачу, як тут юрба ходить, а ти спочинь трохи...

Катеринина напарниця тямуючи посміхнулася і жвавіше замахала лопатою, підсипаючи Вапняреві у віялку цілу гору непровіяного зерна.

— Давай! Давай! — погукували на своїх моторних подавальниць барабанщики. І, поглядаючи крізь свої закурені пилюгою окуляри на великі гори відвіяної пшениці, ділилися вголос своїми думками:

— Гей, гей, що то буде восени!

Кінчалось літо. Сади пишалися повними дозрілими плодами. Над голими стернями тихо пропливало «бабине літо». З усього різноголо- сого шуму й стрекотання польових машин на полі було чути тільки задоволене гурчання тракторів — вони підіймали зяб, та іноді вітер зірветься й черкне своїм крилом по високих скиртах намолоченої соломи. Тихий, погожий вечір. Вплив місяць, бризнуло місячне сяйво і посріблило верхівки берестівецьких садів. Пишні гілля яблунь захиталися, зашелестіли від легенького теплового подиху вітру... Рясні яблука на гіллях вели тиху розмову про сповнені достатком хати своїх господарів, про радість життя, про щастя, про те, як кохає молода дівчина свого милого, про весілля й вічну дружбу молодих сердець, про веселу, прекрасну в своїх поривах юнь і про розважливу мудрість і невичерпну бадьорість старості.... Тихо шелестіли яблука...

У вулицях далеким відгомоном лунали парубоцькі пісні. Пишалися дівчата своїми найдорожчими уборами... Прибрані, як на свято, молодіжці йшли поважно з чоловіками. Юрби веселої дітвори сповнювали вечір своїм гомінким криком. Усі вулиці виходили на широкий майдан перед будинком колективіста, і всіма вулицями на майдан пливла різноголоса маса чоловіків, жінок, хлопців, дівчат, дітей. Природа, обважнена осінніми благами, лагідно благословляла людські веселощі. Майдан пологів трьома великими огнищами. Гримів

ставківський духовий оркестр. Збуджуюча, хвилююча, зухвала музика пливла над осяяними місячним світлом берестівецькими садами:

Ставківські комсомольці танцювали. Лунала дівоча пісня:

Ой, зацвіла черемшина в саду край віконця,
Прийди, прийди, мій миленький,
Не край мого серця, —

благали пристрасні дівочі голоси. Але в милого ні жалю, ні змилювання. Суворо й розважно відповідав він на благальний поклик пристрасті:

Ой, не вийду, дівчинонько, до хати не зайду,
Маю двісті трудоднів —
Кращу тебе знайду. .

Дівчина не ображалась, бо пристрасна любов не знає меж...

Прийди, прийди, мій миленький, я набуду триста.
Одружимось, виховаю
Сина-комуніста...

Молодь розважалася. Довгих п'ять рядів широких застелених столів угиналися від колгоспних достатків і звеселяючого душу питва. На середньому столі стояв пов'язаний терновою хусткою великий, спечений на всю піч, з різними фантазіями коровай. Бігали розпорядники. Нетерпляче очікували молодиці.

— Коли ж ті наші молодята вийдуть?

— Вийдуть, не порить гарячки! — умовляв їх дід Карпо.

Він і Кучма — обидва в своїх нових костюмах, куплених у кооперації за одержані преміальні. Карпо ще в обід пішов до Кучми, несучи з собою в хустці згорнутий костюм. У Кучми вони довго мудрували, як їм одягнутися, — ніколи ж не носили такого складного одягу, — сперечалися... Кучма був за те, щоб «одягати так, як єсть». Карпо настоював, щоб про всяк випадок штани підперезати пояском. Помінялися на піджаки, бо Кучмин був трохи бахматий, а на Карпа в акурат. І тепер діди походжали, наче вік свій звікували в нових костюмах.

— Коли ж вони вийдуть? — цокотіли молодіці, зацікавлені з появи молодят. Та вже грім маршу сповіщав про вихід. Дід Кучма метнувся з хлібом наперед, «на перехідчину». Карпо за ним. З колбуду, в супроводі голови колгоспу Климчука, ставківського парторґа Дудника, оточені веселою юрбою молоді, виходили Павлюк з Лідєю і Вапняр з своєю Катериною — дві пари молодих з весільними букетами. Діди зустріли обидві пари молодих на ганку.

— Просимо на хліб, на сіль, на дар колгоспний, — поважно запрошував дід Кучма.

— Зичимо вам доброго здоров'я, щастя й довгого життя! Служити нам, чесній громаді, на хосен і шану, а собі на втіху... Поздоров вас, доле! — звіншував дід Карпо. А тимчасом доскочисті молодіці вже допоминалися:

Молодий, товаришу хороший,
Дай нам копу грошей,
Грошей ще й горілки,
Бо не віддамо дівки...

Оркестр з бравурного маршу перейшов на повільну, задумливу мелодію. Поки молодих садовили за стіл і самі розсаджувалися, дівчата тихо заспівали:

Гиля, гиля, сірі гуси,
Стежечкою на Дунай,
Зав'язала свою голівоньку,
Тепер сиди та й думай.

Ліда слухала знайому їй мелодію сумної пісні, і чи то образ минулого безправ'я зарученої дівчини, чи, може, те, що вона сама тепер заручена, впливало так, але пісня викликала їй на очі сльози. Катерина теж вдавала, що поправляє собі над очима хустку. Молодиці, навчені весільним досвідом, лукаво переморгувалися.

Наша молода плаче,
Цілуватися хоче,
Не раз і не двічі,
Поцілуйтеся тричі, —

вимагала жартівлива пісня. Вапняр по-діловому протер вуса і тричі поцілував Катерину. Молодиці вдовольнилися. Видзвонювали наливані склянки. Кожен наливав від щирості свого серця, власною рукою, а хто не знає, що своя рука — владика? Склянки сповнювалися вщерть, по вінця. Ліда вже забула про свій сум, навіяний образом зарученої дівчини. Не можна довго сумувати, коли бачиш перед собою стільки радості!

Оркестр, владущий диктатор і регулятор настроїв, під дзвін склянок і гомін веселощів зу-

хвало кидав свій призовний клич: «Гей, наливайте повнії чари, щоб через вінця лилося...»

Підхоплений дружною молоддю клич оркестру нестримно зринув над застеленими столами.

Щоб наша доля нас не цуралась,
Щоб краще в світі жилося... —

полинула пісня, найвеселіша на цьому кращому з усіх світів, — пісня радості. Під заклик оркестру й пісню всеперемагаючої молодості підняв Климчук перший весільний бокал.

— За наше сонце — Сталіна!

— За нашу сонячну радянську Батьківщину! — вторували йому десятки молодих!

— За наших молодих!

— За щастя!

— За життя!

— За щедрий урожай!

І об'єднані в одному пориві гордості за себе, підвелися за столами люди. Вихор оплесків зірвався вгору й полетів назустріч зорям. Променисті зорі тепло прийняли цей подарунок від людей, творців своєї долі. Підхоплена поривом, Ліда з високо піднятою головою пливла на хвилях своєї радості. У захваті вона забула про своє виняткове сьогоднішнє становище молоді. З піднятим бокалом, під дзвін схрещуваних чарок, вільно зазвучав її молодий голос:

— За наш героїчний комсомол!

— За нашу рідну непереможну Червону Армію! На погибель нашим ворогам! — гомонів увесь народ колгоспний.

— За ту штуку, що разом і косить і молотить... За вас, браві хлопці! — звіншовував комбайнерів дід Карпо.

— За капітанів наших степових кораблів, за комбайнерів! — підхопила його віншування Ліда.

— За молодість! За нашу ще прекраснішу будучину! — покривав бурхливий потік вигуків тост Дудника.

— За чесний труд! За всю нашу чесну працю громаду, хай живе! — проголосив останній тост Климчук, а метка Тетяна Климчукова поспішила обсіпати молодих родючою пшеницею.

«Благословен день-година, починати нам щасливо», заспівала найстарша коровайниця, приступаючи з ножем до великого весільного короваю. Розкладені яскраві вогнища сповіщали стомленого мандоівника-подорожнього і взагалі чесних трудящих людей про те, що сюди можна прийти, поділити разом з усіма радість і, коли охота, від колгоспних і радгоспних щедрот підкріпитися.

Жовтень, 1938.

Київ.

ВИРЯДЖАЛА МАТИ СИНА...

Надворі світало. В удовиній, Марії Марти-нючки, хаті світилося ясно, як на урочисте свято; вся вона завітчана, в рушниках та в чорнобривцях. Мальований комин вигравав усіма фарбами. Підведений червоною глиною припічок горів, як жар. Долівка — зеленим очеретом встелена.

У хаті, на лавах, поважно сиділи люди, близькі родичі й сусіди. На широкому стільці, біля дверей, приткнута до мисника, стояла наготові зібрана в дорогу торба речова.

Третього вже сина виряджає Марія в Червону Армію.

Невістки сподівалася. Думала, онука поколише. Аж ні. Інших батьків сини вислужуються та й, дивись, додому повертаються, а її — два там, у службі, залишилися, а третій — кращий у колгоспі тракторист, — прийшов, ще й не встигла надивитися на нього, літо поробив, та й знову йде... Таке моє щастя! — поскаржилась уголос, ні до кого не звертаючись,

Марія. Глянула на торбу й несподівано заплакала.

— Чого ви, мамо! — кинувся до неї Яків. — На смерть мене виряджаєте, чи що? Нема чого плакати...

— А ти, сину, не кажи так мамі, — втрутився Давид Стругаль, далекий родич. — Нехай виплачеться...

Думаєш, вона сама не знає? Знає вона добре, куди тебе виряджає. А ти того не знаєш, що, може, мати тебе від серця відриває... От і боляче їй. Виплачеться, от і легше стане.

У сінях заторохтів зачеплений кружок на діжці.

Хтось ішов до хати. Заплакана Марія поспішила відчинити двері. На порозі виросла висока постать Прохоренка, голови сільради.

— Добридень вам, тітко Маріє! — привітався Прохоренко, уступаючи до хати.

— Здорові були! — знявши шапку, поздоровкався він з своїми людьми, і, помітивши готову, злагоджену в дорогу торбу, кивнув головою Якову:

— Ти, Якове, я бачу, вже готовий?

— Я давно готовий, — відказав бадьоро Яків, скося поглядаючи на матір, що втирала сльози рукавом. Марія тихо схлипнула.

— Залишаюся сама, одна, як палець...

— Мамо, не журіться! умовляв ласкаво Яків. — Ми ось скоро всі до вас повернемося, тоді від нас заплачете... — і гладив мамині спрацьовані зашерхлі руки.

— І сини повернуться, і все буде гаразд, на

призволяє вас не кинемо, і скривдити нікому не дамо. На те ж у нас і радянська влада! — розраджував Марію Прохоренко. — Думайте вже краще, як вам синів зустрічати...

— Коли б бог дав! — кризь сльози посмінулася Марія. А люди в хаті всі полегшено зітхнули і заговорили голосно, потрапляючи за Прохоренком:

— На бога тепер мала надія, — говорив Василь Коваль, статечний чоловік, Маріїн бригадир. — Від нас усе залежить, від народу... Думайте, я коли свого Івана виряджав, то серце не боліло? Але ж треба! Діти наші там нас будуть захищати, а ми тут про них подбаємо... Один за всіх і всі за одного! В цьому й сила наша!

— Ми вам, тітко, усім нашим комсомолом і хату очеретом на зиму обтулимо, і дров вам привеземо, все що треба, зробимо і листи до Якова від вас писати будемо, — гаряче пообіцяв Марії Ковалів молодший син Денис, що був секретарем комсомольським у селі і Якову напарником у роботі. Марія сльози витерла:

— Добро б тобі, сину, було! — аж повеселішала. І в хаті стало веселіше. Надворі, під вікном, зачулись голоси.

— Якове, виходь! — покликалися товариші військові. Усі, хто в хаті був, замовкли, стишилися. Тоді встав Давид Стругаль. Він хрещеним батьком Якову доводився. А відтоді, як Павло, Маріїн чоловік, загнав з горя на той світ найбільшого багатія в селі Копитька та й сам потім десь загинув на фронті, у шістна-

дцятім, — відтоді Стругалеві не раз доводилось і дітьми опікуватися.

— Ну, що ж, сину? — почав Стругаль і в голосі його забриніла неприхована батьківська ніжність, хоч і вимовляв він свої слова, як годилося на людях, твердо і суворо. — Іди. Тепер у світі таке робиться... Сам знаєш. Кругом нас війна. Можна всього сподіватися... Дід твій на турецькій війні кавалером був, йому честь у селі віддавали, і батько твій ніколи не був боягузом, а ти свою владу і народ свій будеш захищати, це велика честь. Боягуз — послід, не чоловік. Трапиться тобі біда... Плюй на неї, синку! Плюй їй, клятій, просто в вічі! Ніколи не бійся. Біда, вона боягузів любить, а від сміливого молодця — сама тікає, як вівця... Міцно стій, тоді і ворог не страшний. Іди здоров, щасливо повертайся! — і, звернувшись до Марії, урочисто додав: — Благослови, мати, в путь-дорогу...

Марія завагалася. Вона стояла нерухомо, пильно придивляючись до всіх людей у хаті, наче сподівалася від них останньої поради, як угамувати біль за сином. Люди стиха всі зашепотіли, а в тій хвилі якось зовсім несподівано почувся впевнений і дзвінкий голос комсомольського секретаря Дениса.

— Сталіна! Дайте, дядьку, портрет Сталіна! — порадив хлопець Стругалеві. Марія хитнула головою: «Дайте». Стругаль поспішив подати завітчаний на покуті вишиваним рушником портрет вождя Денисові, а той послужливо вручив Марії. Підійшов схвильований, проте бадьорий, Яків, уклонився матері.

— Спасибі вам, мамо, за виховання, — поцілував у руку. Всі встали на прощання. Удова більше не плакала, вона стояла перед сином рівно і поважно, наче та велика сила і та певність, що були в очах вождя, перейшли до неї.

— Радянській владі дякуй, сину, Сталіну! — казала щиро мати. — Без них були б ви, сироти мої, пропащі... Їм і служи, сину. Служи вірно, до загину. Невірна людина — гірша Юди проклятого, нема їй місця на землі нашій радянській. Іди, нехай тебе доля береже і моє благословення.

На вулиці вже лунала молодецька пісня:

Засвітали козаченьки в похід з полуночі.
Заплакала Марусина свої ясні очі...

БЕЗСМЕРТЯ

То був вечір. Глухо стогнав вітер. З заходу сунула двома велетенськими колонами важка, чорніша від ночі, грозова хмара. Боязко тулилися купками вечірні зорі. Батько з сином стояли біля прочиненого в сад вікна. Вітер бив їм в обличчя цвітом пахучих яблунь і щодалі сміливіше переходив за межі дозволеного. Батько зачинив вікно. Тепер відголос грому віддавався в кімнаті гуркотом далекої канонади.

— Я прийшов продовжити нашу розмову, — задумливо мовив син.

Батько, ховаючи посмішку, підсунув крісло і, звертаючись до сина, м'яко посадовив його біля себе.

— Ну, ну, мій хлопчику, не хмурся. Навіщо ця позичена задумливість? Ти щойно вступаєш у життя. Ти здоровий, фізично розвинений і життєрадісний. Тобі щойно пішов двадцятий. І тобі здається, що ти можеш геть усе, геть чисто все зробити, аж до

того, що всі зорі з неба поздіймати... І я вірю тобі, бо це молодість. Бо я сам колись був молодим, і для мене «поздіймати зорі» — це була звичайна справа, над якою я ніколи й не замислювався, така вона здавалася мені незаперечна і ймовірна. Повторюю, тоді для мене такі речі не становили проблеми. А що я не поздіймав тоді ніяких зір, то просто через те, що ніколи мені було займатися цими «дрібницями» і що в мене тоді були важливіші справи, бо на той час я саме покохав «найкращу в світі дівчину», твою прекрасну матір. Отже, я з досвіду знаю, що таке молодість. І для мене не було б неймовірним, коли б я зараз почув, що ти берешся бути командиром у майбутній світовій війні і готовий струснути старим світом так, що аж дрантя з нього відлітатиме. Повторюю, це не було б для мене ні несподіваним, ні неймовірним. Молодість здатна творити несподіване і неймовірне. Приклад? Наша молода, квітуча Батьківщина. Але те, що вчора ти згадав про смерть, це мене і вразило, і здивувало. Звідки така думка? Що за «скепсис а ля Франс»? Я тоді не відповів тобі нічого. Я тільки уважно подивився в синю глибину твоїх потьмарених легеньким смутком, задумливо допитливих очей. Мені хотілося серйозно звідати: наскільки тебе зацікавила ця споконвіку «вразлива для всіх часів і всіх людей» проблема? І я вирішив: «нехай він трохи поміркує... Коли це серйозно, то він знову повернеться до цього питання». Правильно? Ну от, виходить, я не помилився.

Ти таки прийшов... Смієшся? Думаєш: «на-решті я таки зловив тебе, старого мудра-геля». Смійся, смійся, я люблю, коли смієть-ся молодість. Найпрекрасніше на світі — це сміх молодості. Ти пробач мені, коли я, пе-ред тим як відповісти, ще тебе спитаю раз: ти певен, твердо певен, що всіма людськими вчинками керує егоїзм? Ну, ну, ти знов нахмурився... До чого це? Давай по ширості. Я знаю: ти філософ, і в твоїй науці я, скажу тобі одверто, дуже мілко плаваю... Я тільки старий солдат — не більше. Отже, егоїзм — нехай. А тепер, будь ласка, сядь зручніше. Моя відповідь трошки затягнеться.

Я розповім тобі один простенький епізод з життя одного непомітного героя, — хай пробачить мені його світла пам'ять, він був дуже скромний. Цей герой тепер, напевно, був би маршалом, бо мав ласкаве серце і міц-ну залізну волю, але... Він був переможцем. Перемігши смерть і вирвавши в неї своє життя, він не скотів зганьбити своєї радян-ської Батьківщини, своєї бойової честі і віддав своє благородне серце їм, як той казковий сокіл.

Думаєш, він зовні чимось особливим ви-значався? Ні. Звичайний, твоїх літ, юнак, такий собі гостроносенький, у ластовинні, со-ромливий, з великими розумними очима. Він дуже соромився дівчат і завжди червонів, коли хтось з його бійців дозволяв собі ска-зати хоча б одне легковажне слово на адресу жінки. Любив уночі дивитися на зорі, го-лосно мріяв про фантастичні подорожі в між-

планетні простори і потай від усіх писав листи до матері. А втім, наш командир взводу Гавриченко божився всіма богами, що він випадково сам бачив її портрет і що це «тая мама», якій щойно повернуло на сімнадцятий, ніяк не більше. Коли наставав момент пускати в атаку ескадрон, цей юнак виймав клинок, у півзворота обертався на коні і, посміхаючись своєю соромливою посмішкою, казав бійцям: «Ну, що ж? Ударимо ще разочок... Пішли, козачки!» Так виглядав наш молодий комескадрону Марченко. Умирати він, звичайно, як і всі ми, не хотів. І коли бувало хтось з наших бійців падав під ударами ворожих шабель, наш комеск кричав нам: «Роби міст!» — і цього було досить, щоб ця зрозуміла лише нам, його бійцям, команда подвоювала гнів наших клинків. Тоді поле, встелене ворожим трупом, справді скидалося на міст, по якому ми вдиралися у глиб ворожого розташування і там, за висловом наших бійців, «кінчали ворога під саме серце».

З бою він виходив раз у раз останнім. І було б великою, смертельною зневагою для нього і для всіх нас, коли б хтось з наших будьоннівців не виніс би з поля бою пораненого чи мертвого товариша.

Смерть була безсила подолати цю велику невмирущу дружбу нашої відважної, згуртованої кров'ю й бойовою славою, сім'ї. Ворог не міг похвалитися, бо він не взяв жодного, навіть мертвого, будьоннівця. Будьоннівці навіть мертві не здавалися.

І от одного разу смерть оскаженіла. Наш молодий, соромливий Марченко занадто вже, очевидно, насолів їй своєю байдужістю і явною зневагою.

Це було на польських фронті. Ми третій день стримували наступ вдесятеро сильнішого ворога, псували й зводили на «ніц» всі хитромудрі плани польських генералів.

Наші клинки ніколи ще не почували стільки сили, вкладеної в наші нищівні удари.

Третій день — а ми не знали, що таке спочинок, і лише відбивши ворога, поміж двома атаками, встигали перевести дух.

Прохолонувши, ми знов ладналися до нової атаки, і знов шалений свист клинків наповнював наше розуміння світу, наше відчуження навколишнього життя. Розбивалася ворожа хвиля наступу. Смерть ховала свої ікла. Діставши по зубах, вона ставала смироною, немов побитий пес. А ми, під носом в очманілого від нашої зухвалості ворога, збиралися знову в бойовий кулак. Марченко відводив нас де-небудь, недалеко, за горбок, перешиковував і, обернувшись своїм звичаєм у півзворота, соромливо посміхався: «Ну, що ж? Ударимо ще разочок?.. Пішли, козачки!»

І ми знову й знову йшли наперекір генеральській, точно розрахованій стратегії, побиваючи її своєю зухвалістю, перекидаючи всі поняття про закони війни і про силу людської витривалості. Сказати, що ми билися, як леви, це було б вульгарно. Ми билися так, як б'ються справжні патріоти револю-

ції й своєї радянської Батьківщини, як б'ються люди, які знають, за що вони б'ються... Ми знали, за що б'ємося. Наші клинки почували себе в надійних руках.

Смерть? Нам не було часу думати про неї.

Сонце сідало на заході. Спека гарячого липневого дня спадала, і на поля, вкриті достиглими хлібами, спроквдла осідав тихий, лагідний вечір. Хліба подекуди вже починали обсипатися. Бійці сумовито дивилися на це заподіяне війною марнотратство.

Розтираючи в долонях колоски, вони мовчки брали на зуб зерно. Зерно хрумтіло. Село — хто міг держати в руках зброю — билосся на фронті, поруч з нашою бригадою. Природа, немов бажаючи нагородити нас за цілий день смертельних небезпек і втоми, посилала нам тиху красу липневого вечора.

Тягнуло на спочинок. Але в полі, замість лагідних цвіркунів, цвіркали налазливі кулі й вищали шрапнелі. Ми стояли за ліском, невидимі для ворога, зосереджені для нової атаки.

Марченко терпляче покусував тут же підбрану з землі стеблину стиглої пшениці, прислухаючись до бою. Бій на нашому лівому фланзі з кожною хвилиною розпалювався сильніше й сильніше, а очікувана нами сигнальна ракета не з'являлася. Бійці стиха батькували штаб. Наші пересохлі за день від спеки й бойового шалу горлянки ледве шипіли. Ми ледве трималися в сідлах, підтримувані лише вольовим напруженням і свідомістю того, що ми будьоннівці, а бу-

дзоннівці ніколи й нікому не здаються. Поки ми сиділи в сідлах, ми були страшні для ворогів: це знали ми, це знали й наші вороги.

Марченко очікував. Його буланій раз у раз обертав голову, допитливо позираючи на свого, здавалося, засмученого вершника. Розумна тварина дивилася великими кришталевими очима, намагаючись своїм пирханням відвернути свого господаря від настирливих думок, повернути до себе його увагу. Марченко сьогодні ще не гладив його по шиї, — як це розуміти? І буланій тоскно заіржав. Але у відповідь дістав лише легенький докір і нагадування поводом мовчати.

Бійці в сідлах намагалися сидіти рівно, хоч деякі й не могли утриматися від спокуси міцніше закріпитися в стременах, щоб, не зморгнувши оком, передрімнути. Бій з лівого флангу наближався. Кулі джмеліли по верх голів, настирливі, мов мухи. Коні догадливо стригли вухами, вони чули близький бій. А от і вершник: ракетною, стрімголов, летів до нас.

Наказ: «Зайти у фланг, збити зосередженого там противника і, вигнавши його за лінію фільварків, закріпитись в складі полку на лінії Ф—н до ночі».

Марченко покинув стеблину, торкнув легенько поводом буланого і, погладжуючи його по шиї, зайняв перед ескадроном своє місце. Бійці прокашлювалися, немов перед промовою.

— Ну, що ж? Ударимо ще разочок... Пішли, козачки! — почувалася рідна нам

команда. Свиснули добуті клинки. — Катай, хлопці, в гості до панів! — підбадьорював бійців Гавриченко.

Наказ був виконаний до слова: передусім ми збили ворога і вигнали його за лінію фільварків, потім закріпилися на вказаній нам лінії. Коноводи відвели в безпечне місце коней. Час було подумати про спочинок. Марченко востаннє перевірів засоби й розташування оборони на закріпленому рубежі: все стояло добре.

— Тепер можна й почитати трохи, — звернувся до Гавриченка так, немов прохав у нього дозволу.

— Почитай, — дав дозвіл Гавриченко. — Пани здорово дістали і, мабуть, довго чухатимуть відшмагане місце... Почитай!

Книга, про яку йшла мова, уже мала в ескадроні свою невеличку історію. Її знайшов боєць Кузьменко на одному з привалів у покинутому домі управителя маєтку графа Гейдена. Кузьменко був практичний чоловік: вважаючи, що книга може існувати й без оправи, дбаючи про зменшення її обсягу та щоб її було вигідніше возити у поході, він охоче проміняв тверді, оздоблені малюнками, палітурки книги на глечик молока. Підрозділ подякував Кузьменкові за його винахідливість. Бійці, попоївши молока, тут же таки зужили на «козячі ніжки» перші десять сторінок і вже збиралися розпаювати всю книгу, коли нагодився Гавриченко. Побачивши таке зневажливе ставлення до книги, Гавриченко накинувся на бійців:

— Ви що тут, сучі діти, робите? За культуру воюєте, а книжку розоряєте?

— Так тут чортівня якась, усе про графів пишеться, — вигороджувалися бійці.

— Про графів... Граф графові не рівня. А може, це такий граф, як Лев Толстой, до його вся Росія прислухалася. Давай сюди книжку!

Книга перейшла до Гавриченка. Охочий більше слухати, аніж читати, Гавриченко віддав її Марченкові, завзятому книголюбові, з умовою, що той читатиме уголос. Книга виявилася цікавим твором про трьох мушкетерів.

Марченко відразу з насолодою поринув у чарівний світ незрівняних в своїх хоробрості й відвазі, безоглядно сміливих героїв. На жаль, йому не довелося звідати до кінця всю насолоду чарівних пригод. Привал несподівано скінчився, і з того часу ось уже три дні улюблені герої не могли вийти за межі подій дев'яносто п'ятої сторінки.

— На чому ми тоді спинилися? — пригадував Гавриченко. — Ага, знаю... Як той дурень маніжитья з віконтесою, а цей тоді підійшов до того і лусь його по пиці... З цього й починай. Цікаво, чим воно скінчиться між ними?

Марченко любовно розгладив сторінку, що правила в книзі за закладку. Бійці, які були поблизу, покинули гомоніти, сподіваючись на веселий окопний літературний вечір.

Подихав теплий, голубливий вітерець, навіваючи м'яку розчуленість і ніжність до

всього живого. Над нами крутився й жебонів рухливий стовп невразливої, мирно настроєної мошкари. На фронті кругом, наскільки можна було вчути вухом, стояла лагідна, заспокійлива тиша.

Марченко, прищулившись від задоволення, жадібно припав очима до сторінки, на якій він три дні тому залишив своїх героїв.

«Д'Артаньян відскочив і, тимчасом вихопивши шпагу, блискавично несподіваним, сильним ударом поразив свого противника в плече...»

— Та-ак його, знай наших! — похвалив відважного героя Гавриченко, вдоволений з його уміння володіти шпагою.— Сюди б його, до нас. Непоганий був би ескадронний...

— Дак він же граф! — сумнівалися бійці.

— Що граф? Який він граф? Ви розкумекайте... З нього такий граф, як з мене ксьондз. Липа голоштанна, — чули ж ви: коня доброго не мав за що купити... — Ще не встигла скінчитися Гавриченкова апологія д'Артаньяна, як від нас праворуч різко вдарив залп цілої батареї. Марченко нахмурився.

— Ці кляті підпанки не дадуть нам почитати.

Забриніли часті, настирливі гудки «зума». Батарейний пункт спостереження і вислана полкова розвідка сповіщали: «Підсилені резервами противник наступає свіжими, в п'ятеро переважаючими нас силами. Наша застава, не приймаючи бою, відходить за передній край оборони».

— Гавриченко, — зітхнув роздумливо Марченко, закладаючи в тім самім місці недочитану сторінку. — Сховай добре книжку. Ми їм цього так не подаруємо...

Залпи нашої батареї повторювалися чимраз частіше, відгукуючись з-за протилежного горба глухими уривчастими вибухами.

— Колонами, значить, пре! — зірковував Гавриченко, прислухаючись до залпів, глибоко засовуючи за пазуху книгу. — От гадюка пан! Не дасть він нам сьогодні дочитатися до точки...

Гавриченко не помилився. Незабаром праворуч від нас обізвалися суворо застережливою мовою своїх станкових кулеметів наші сусіди з Н—ської бригади.

— Проще пана! — наші кулеметники готувалися зустріти панських гостей не гірше від своїх сусідів.

— Гавриченко, підтягни-но трошки ближче своїх коней. Знадобляться... З балки не виводь. Май очі спереду і ззаду, — розпорядився Марченко; відтак, звертаючись до командира кулеметного взводу і, намагаючись заховати в своїх ясноблакитних очах промінь готової зірватися з уст теплої, марченківської, посмішки, додав: — Ти, «техніка», дивись мені... Проміжків між взводами, долини і тої, що он з ліска виводить, балочки не забувай.

— Все зробимо в найкращому вигляді, — запевнив командир взводу, херсонський суднобудівельник.

Бій на правому фланзі посилювався. Ку-

лемети наших сусідів, здавалося, трохи нервувались. Артилерія — так само. Наш єдиний бінокль показував густі лави ворожої піхоти, що, незважаючи на великі втрати, навально йшла вперед.

— Сковують чи проривають? — намагався розгадати Гавриченко: він любив похизуватися своїм знанням широкої стратегії.

— Побачимо... — Марченко, не відриваючись від бінокля, стежив за невисоким, непозначеним чомусь на карті, горбом. Там, за гребенем десь, наша полкова розвідка. Вона мала відійти на нас, в район нашого розташування. Раптово зняте стрекотання кулемета свідчило, що наші хлопці там необережно «влипли в діло» і тепер, за всіма ознаками, викручувалися. Розвідка з хвилини на хвилину мала показатися на гребені височини.

— Чорт би її забрав, цю подільську топографію! Тут усе не так, як у людей... — бурмотів незадоволено херсонець, командир станкових кулеметів, приміряючись до гребеня.

— Нарешті! — посміхнувся Марченко. На гребінь дружною сім'єю вихопились сподівані вершники.

— Даєш! — погарячився був херсонець, та Марченко вчасно остудив його:

— Придержись, Ванюша, придержись. Зайві кулі... Вони ще знадобляться нам.

Розвідка на один лише момент станула на гребені, немов прощаючись із своїми переслідувачами, і зараз же згубилася в долині.

Слідом на гребінь виплеснулася хвиляста, густа лава польської кінноти.

— Сип! — не витримав херсонець. Виразно, зливаючись в ритмічному дуєті, застукотіли кулемети. В запалі переслідування ворожа кіннота промчала ще кілька десятків метрів і, гейби взята на повід невидимою дужою рукою, метушливо затупцювала на місці. Кулемети продовжували свою страхітливу арію смерті. В сутінках голубливого, ласкавого вечора, серед навколишнього оточення замріяних, незрівнянних у своїй красі, подільських ландшафтів, це ритмічне постукування здавалося б зовсім безневинним, навіть іграшковим, якби страхітливий подих смерті, що йшов від наших кулеметів, на власні очі не переконував нас в серйозності того, що відбувалося перед нами. Ми були на війні. На самій справжній, найсправедливішій з усіх воєн, класовій війні.

Першим упав з коня, підрізаний нашим кулеметом, гарячий офіцер. Залишені без проводу улани розімкнулися купками. Якийсь десяток вершників доскочив до свого невдахи-офіцера, намагаючись звільнити його з-під убитого коня.

Улани колотилися: розімкнені, купками, позбавлені єдиної направної команди, що злютовувала їх і гнала вперед, під гарячим дощем куль, вони тепер мали стільки ж командирів, скільки було на конях уланів. Кожен з них тепер був «сам собі пан». Купки розпачливо, безладно метушилися по гребню: одні поривалися вперед і, загубивши

половину свого складу, поверталися назад; другі, гнані кулями й тваринним жахом перед смертю, зразу ж повернули коней, але кулі настигали всюди, і вони знову поверталися вперед, гадаючи знайти в цьому повороті свій рятунок. Гребінь покритися розпукою й безсилою злобою ворога, що шукав тепер лише одного — порятунку. Вершників на гребені ставало щораз менше й менше, а в останній хвилі наче хтось незримо взяв і здув їх — решту, невеличку жменьку поодиноких втікачів. Бій скінчився. Вся ця, здавалося, така довга на переживання сцена виміряна в часі, вмістилася рівно в три хвилини.

Марченко змахнув долонею з чола глибоку зморшку.

— На початок непогано, — мовив стиха, все ще придивляючись до гребеня. І справді, це був лише короткий перепочинок. Згодом поля усіялися густими лавами батальйонів піхоти білополяків. Наступали «галлерчики»; наші шрапнелі розривалися зовсім низько, майже над головами їх, але офіцери, підібрані генералом Галлером, ішли рівно, немов на параді, а за ними, скована палочною офіцерською дисципліною, швидким, штурмовим кроком рухалась піхота.

Ось вона уже зійшла на гребінь, де за чверть години перед цим так повчально вирішилася доля уланів. Ось вона вже сповзає вниз, по схилу, потоками рухливих табунців і зміюк. Марченко, задивившись на вільний рух ворожої піхоти, стояв, як зачарований.

— Здорово йдуть, гади... Ша, ша! — спинив нетерплячих кулеметників, готових повторити епізод з уланами. — Підпустимо їх трошки ближче... — Він уважно вимірював відстань. Потоки піхоти, покривши схил, уже розливались по долині. Від долини довгим положистим підйомом починалася нова височина, замкнута нашим переднім краєм оборони.

Вдарили польські гармати. Випущені залпом снаряди трьох батарей, просвистівши над нашими головами, ткнулися частково в нашу батарею, частково в балку, де стояли наші коноводи.

— Ще, дивись, до коней, гади, доберуться, — обачно поглядав на балку Гавриченко. Залпи йшли один за другим, промацуючи наші резерви. Снаряди падали то тут, то там, скорочуючи літ, поступово добиралось до нашого розташування.

— Не подобається мені ця чортівня, — повторював стривожений з такого стану Гавриченко. — Давай почаствуємо їх трохи кулеметами, а то, бачиш, сунуть, дияволи, наче на запрошення.

— Встигнеш з козами на торг... — Марченко спокійно підпускав упоєних легким успіхом «галлерчиків». Уся його увага, здавалося, була зосереджена на вимуштраваних, майже лялькових офіцерах, що по-театральному підкреслено вели свої підрозділи. Не зморгнувши оком, він почекав, поки «галлерчики» перейшли долину, добралися до підйому і, зосередившись густішими лавами,

ніж досі, почали виходити на височину. Тепер наші кулемети мали вигідну з усіх боків на видноті ціль. «Галлерчики» наближались. Уже простим оком можна було побачити театральні жести бундючних офіцерів, почути зазивні, зухвалі вигуки. «Галлерчики» вже святкували свою перемогу.

— Сип! — озався врешті Марченко, збуджуючись від свого заціпеніння.

— Сип! — перегукнулись кулеметники. І наша, що досі не виявляла ніяких ознак життя, височина вмить оперезалася грізним, непроникливим для живої істоти, вогневим поясом.

— Підсипай, хлоп'ята! — кричав командир взводу станкових кулеметів, розпалений близькістю такої вигідної цілі, якою були тепер густі лави «галлерчиків». Пролинув якийсь момент гострого збудження, коли при зближенні на полі бою з ворогом вольовий боєць повинен міцно затиснути нерви, здати собі справу в тім, що діється в його оточенні.

«Галлерчики» намагалися прорватися. Офіцери наказували солдатам йти вперед, під грізну хуртовину наших куль. Даремні намагання. Їх солдати сипались, мов переспілі груші, а страшний в своїй відпорній силі наш вогневий пояс залишався непроникливим.

«Галлерчики» безнадійно притиснулись до землі. Усе йшло якнайкраще. Марченко підкликав до себе херсонця.

— Ванюша, пришпили по саме годі, а ми з Гавриченком зараз помацаєм їх трохи клинками, — і, звертаючись до Гавриченка,

наказав: — Пішли, старий! По конях! — Над балкою, де стояли наші ударні взводи, вищали гарматні залпи. Батареї «галлерчиків», давши спокій балці, намагалися скоріше задавити старанно заховану в хвилястих згортках брижуватої місцевості докучливу нашу батарею, яка своїми снарядами псувала не тільки нерви, а й новісінькі, вивезені з гостинної Європи, кулемети пана генерала Галлера¹.

— Жарко доводиться хлопцям, — зауважив Марченко, прислухаючись до поединку батарей. — Слід би було якось виручити їх.

— Помацаємо цих, а потім доберемося й до тих, — виклав свій план Гавриченко.

— Сип, — ухвалив Марченко.

По кількох хвилинах наші визначені для удару шабельні підрозділи стояли в кінному ладу, готові до атаки. Короткий перепочинок повеселив бійців, та й коні підкріпилися, підживлені з рук своїх господарів розділеним чесно останнім шматком хліба з грудочкою цукру.

В балці голубливо плескався сріблястий струмок. Тягнуло теплю вологою. Так приємно було впасти на зелену, соковиту траву і задивитися в синє, присмеркове небо, де вже прокидалися ледве помітні зорі, але наш бойовий день іще не дозволяв нам цього. Притиснені до землі «галлерчики» лежали надто близько, образливо близько для будьоннівців.

¹ Корпус генерала Галлера формувався за кордоном.

— Ну, що ж? Ударимо ще разочок... Пішли, козачки! — повторив сьогодні вдесяте Марченко, виймаючи клинок і за звичаєм обдаровуючи нас у півзворота своєю посмішкою, що неподільно владала нами.

І ми пішли: спочатку тихою ходою, потім риссю, і далі, поступово переходячи в той стан, коли бійцем неподільно оволодіває гаряча хвиля бою, ми вдарили просто в лоб, безоглядно, з усією пристрасстю, на яку були здатні будьонівці. Поле вкрилося безлюдно розпорошеними втікачами. Зनावіснілі офіцери, бачачи свою приреченість, у розпачі стріляли один в одного. Вимуштрувані солдати, краса й гордість пана генерала Галлера, здіймали вгору руки. Перед нами вже було не військо, не солдати, а безвільна, безтямна отара, що втікала світ за очі, просто на свої замовклі батареї.

Розгублено заторохтіли з глибини резерву перед батареями по своїх втікачах станкові кулемети і, випустивши кілька «черг», безсило змовкли.

— Ескадрон до мене! — Марченко, який ніколи не виходив з бою, не добивши ворога, цей Марченко раптом повернув коня. Що сталося? Адже ж кулемети змовкли, і ми блискуче могли завершити завданий удар, не ризикуючи життям своїх бійців. Захоплені своїм блискавичним успіхом, ми насилу зрозуміли цю команду, таку несподівану для нас, але вдаватися на полі бою в довгі міркування — небезпечна річ.

Повернувши коней, ми самі побачили ту грізну небезпеку, що невідворотно насува-

лася на нас в зловісній хмарі куряви. Глухо стогнала земля. Здавалося, земля ридала в розпачі від того, що повинно було зараз неминуче статися...

— Ладнай фронт! — Обличчя Марченка потемніло від передчуття лиховісного кінця. Цілий уланський полк охоплював нас веле-тенською підковою. Ми були відрізані. Бійці відновлювали лад, намагалися якнайшвидше зімкнутися в тісний кулак. Невмолимий момент наближався...

Важко дихали спітнілі коні, відчуваючи тривогу своїх вершників. Улани мчали вихором, і вкупі з ними нам в обличчя мчав зловісний крик перемагаючого ворога.

— Вперед, будьонівці не здаються! — Марченко, не оглядаючись, пустив коня. Сила й лють наших клинків, помножені на небезпеку, подесятерилися. Це мав бути героїчний удар. Тільки б нам прорватися, а там ми знали, як підвести цей вихор під разючий вогонь наших кулеметів. І, певні свого бойового щастя, що досі не зраджувало нас, ми сміливо кинулись назустріч своїй долі.

Першим спіткнувся і впав від кулі кінь Марченка. Марченко вмить звільнився з-під коня. Посилаючи страшні прокляття всім панам і в тім числі уланам, Гавриченко підскочив, щоб узяти командира на свого коня, але вже було пізно... Найменше замішання тепер могло коштувати життя всім нашим бійцям.

— В атаку, марш-марш! — владно наказував спішений, покинутий на полі бою Марченко. І весь наш зімкнутий в тісний кулак

загін, приготовлений до останнього героїчного удару, підкоряючись владній силі цього голосу, не посмів спинити свого розгону. Не посмів, хоч кожен з нас і всі ми вкупі за один знятий з Марченка волос готові були сто раз атакувати смерть. Гавриченко, по-старому посилаючи прокляття всім богам на світі, зайняв місце командира. Впало ще кілька коней. Тепер нас, спішених і виведених з ладу, вкупі з Марченком було аж п'ять бійців.

Націлений Гавриченко на прорив загін єдиним духом покрив віддаль на зближення, відважно врубався в лівий фланг уланів і під крики знавіснілого від люті ворога прохопився і щез крізь прорубане вікно в долині. Долина й схил, що прилягав до долини, — під обстрілом наших кулеметів. Якщо та маса уланів, яка рушила слідом за Гавриченко, не встигне обвалитися йому на спину, то в долині він щасливо вийде з бою, бійці будуть урятовані.

А от як бути нам? Що робити нам, п'ятьом несамохіть спішеним будьоннівцям, в оточенні розпалених атакою уланів і їх знавіснелих офіцерів, у яких одна згадка про будьоннівців викликає лютий сказ? Зловити п'ятьох будьоннівців, як кролів, змісити їх прикладами і напівмертвих, але ще цілком притомних, здатних пережити весь жах знущання і ганьби, привести у подарок генералові — такий успіх міг відшкодувати гордим панам поручникам усі їх сьогоднішні поразки.

Ми залягли. Якби нам хоч один, ручний принаймні, кулемет. Тоді ще можна було б посперечатися за успіх з довговусим паном полковником, що вів на нас цілий ескадрон уланів, що вили, як шакали, передчуваючи гарячий запах крові. Але в нас було всього п'ять звичайних коротких карабінів і до них не більше сотні куль.

Марченко сумними очима обвів поле бою, ніби поле могло нам щось порадити... І тут трапилося те, що люди звикли називати «несподіваним збігом обставин». В кількох — буквально в кількох — кроках за плечима у нас стояв покинутий піхотою ворожий кулемет з усім бойовим припасом. Наше нове становище визначилося вмить. З кулеметом ми остудимо запальність цього надто самонадійного пана полковника. Треба було чути, як шалений грізний рик уланів, що гадали взяти голими руками п'ятьох будьоннівців, як цей рик відразу перейшов у полохливий крик поранених гієн. Довговусий пан полковник перший поспішив звалитися з коня. Будьоннівці й тут були будьоннівцями: вони шкодували калічити й бити коней. Націлений на уланів кулемет в досвідчених руках Марченка дрижав, наче туго натягнена струна. І ми дрижали. Це не був гидкий, дрібненький страх, — старі бійці знають це врочисте почуття приречених на перівний бій. Під звуки кулемета воно сповнювало нас піднесеним, бойовим тремтінням. Приголомшені, розгублені улани спішувалися. Тривожно, захилинаючись і поспішаючи, заторохкотів викочений уланами кулемет. Це

до певної міри було приємно: з нами рахувалися.

— Води!— хрипло попросив зблідлий Марченко. Крізь його лівий рукав просочувалася тоненька цівка крові. Кожен з нас віддав би йому свою кров, але води... Води в нас не було. Перемагаючи біль руки, він продовжував держати приголомшених, частково спішених уланів під нищівним оком свого кулемета. Це був нерівний поєдинок кулеметів. Ми всі знали це, — у нас не вистачить навіть на п'ять хвилин припасу, — знали, що нас переможуть і що ми живими не здамося, а проте... Ніхто з нас не думав про смерть.

До речі, така думка позначається відразу на обличчях і в очах. Але обличчя наші всі були буденні, як завжди, очі звично пильнували ворога, з уст часом зривалося міцне, звичайне в нашому побуті, слівце, а перев'язаний біля кулемета Марченко навіть жартував з уланів.

— Ага, пани думали — ми кури, яких можна ловити на сідалі... — У нас була лише одна незрівнянна перемога перед ворогом: ми знали, за що билися. Смерть шаленіла від нашої до неї байдужості. Вона виявляла себе скрізь: в націлених на нас кулеметах, в злобних вигуках — команді офіцерів, в слухняному їхньому знарядді — спішених уланах, в свисті рясних роїв куль, у вершниках, що готувалися атакувати нас з боків і з тилу. Нею був насичений кожен сантиметр землі й повітря.

Шаленіючи, вона вжалила кулями ще двох

бійців нашого маленького загону, але й цим не досягла нічого. Бійці лише згадали про воду, — води в нас не було, — і знову взяли за карабіни.

Спішені улани, підбадьорювані лайкою й погрозами начальства, метр за метром підповзали до нашого розташування. З боків уже заходили розсипані до атаки вершники. Ще від сили три хвилини нерівного бою, і нам пора було подумати про дружній потиск рук перед можливим розставанням. Про смерть ми ще й тепер не думали. Вона нас не цікавила.

Марченкова увага була цілком зосереджена на вершниках: зручно міняючи позицію кулемета, він змушував їх держатися на певному віддаленні. А ми всі затягували час зближення з пішими уланами. Біснуючись, смерть раптово вирвала у нас поранених раніше двох бійців.

Ми троє мовчки взяли непотрібні їм більше патрони. По короткій хвилі, посічений градом куль, випустив карабін і третій наш боєць. Тепер ми залишилися удвох в облозі смерті. Спішені улани підповзали на кидь гранати. Вони були благородніші від своїх офіцерів — два на сотню, непохитні до кінця більшовики!.. — у них не здіймалася рука пошматувати нас гранатами. Панове офіцери добре бачили цей настрій свого «бидла». Винахідливий, гоноровитий пан поручник, командир уланів, подав знак спинити стрілянину.

— Панове комісари! — виголосив пан поручник. — Ми поважаємо хоробрість, хто б

не виявляв її... Вояцьке слово гонору, ви все зробили, все, що тільки може зробити хоробрість. Даруємо вам життя!

Смерть випускала нас з облоги. Нам годилося лише зробити свої висновки. Марченко, не відриваючись від кулемета, звірив на око наші припаси: залишалось всього на дві короткі черги куль.

— Гей ви, панський непотріб! — відповів зухвало Марченко, намагаючись донести до уланів кожне слово.

— Перекажіть своєму панові, нехай-но він покаже з-за ваших спин свою хоробру голову...

Послужливі улани вмить передали нашу відповідь.

— Пся крєв! — скипів «великодушний» пан поручник. — За це розплачуються шкурою... Дістати їх живими!

Дехто скаже: «Це був фінал героїчної трагедії». Нічого схожого. Це був момент найвищого піднесення свідомості бійців революції.

Ми випустили по ворогу дві свої останні «черги» куль і, залишивши непотрібний тепер нам кулемет, без жодного хвилювання й фальшивої афектації, спонукувані лише внутрішньою потребою, що однаково оволоділа нами обома, не змовляючись, заспівали... Ми не лицемірили, наш спів був відголосом наших душ, — так було в часи Спартака, Паризької комуни, так умирали бійці волелюбної Іспанії і так умирали ми. Ледве прозвучали наші перші, бойові слова:

Повстаньте, гнані і голодні,
робітники усіх країн, —

як кинуті на нас улани вражено змертвіли. Це була страшна й велична мить. В наступних хвилі розітнувся офіцерський постріл — улан, який хотів щось крикнути до своїх вражених товаришів, упав, підсічений офіцерською кулею, і, здичавілий в своїй люті, воїсілий командир уланів крикнув:

— Хто не хоче кулі, уперед, пся крєв!

Улани підкорилися. Тоді в руках Марченка з'явилася граната. Та граната, яку він завжди чомусь беріг в усіх боях.

Навколо нас, у прозорих сутінках липневого вечора, никли збиті снарядами й копитами коней дозрілі поля золотої пшениці. Від пшениці йшов гострий, збудний запах всеосяжного, всепереможного життя... Марченко звів руку — улани, що були вже в кількох кроках, причаїлися.

— За владу Рад! — героїчно крикнув він в лице уланам, на устах його ще раз заграла та знайома всім нам посмішка, з якою він водив у бій свій ескадрон, — і опущена граната тихо впала йому в ноги.

Розітнувся тяжкий, що здвигнув своєю силою землю й небо, грім, і ми, підхоплені цим громом, поринули в нього без останку...

Батько змовк. Можливо, він шукав утрачену під враженням знову пережитих спогадів нитку своєї розповіді.

— Яке щастя, ти був лише поранений! — зворушено мовив син, безмірно вдячний своїй долі, що зберегла йому батька.

— Мене тоді ж таки підібрали наші хлопці, — продовжував батько, відігнавши сму-

ток, що на мить був затьмарив його чоло. — Того вечора пани ще раз покуштували наших шабель. Опритомнів я на санітарнім пункті, на руках сестриці... Я ще не знав, що то буде твоя мати...

— А Марченко? — Сина хвилювала доля мужнього героя. — Що сталося з Марченком?

— Марченка забрали улани. «Великодушний» пан, що дарував йому життя, узяв його з повчальною метою: на очах уланів здерти з нього живцем шкуру, але... прогадав. Приставлений до штабу Марченко уже не повернувся до свідомості.

— То він таки помер?

— Ні, не помер.

— А як же?

Батько вибачливо посміхнувся синові, що той не розумів такої звичайної простої речі.

— Слухай далі... Тої ночі всі наші врятовані бійці прокушували губи й кров'ю гамували сльози. Гавриченко до півночі ще кріпився, а з півночі мовчки відійшов убік, з кров'ю виплюнув два зуби, скочив на коня і помчав до командира полку. Бійці вимагали дозволити їм повернути Марченка: живого чи мертвого — однаково. Але він повинен бути тут. Повертати Марченка вирішили всім полком.

Перед світанком виладнаний полк у тихій жалобі покидав свої позиції. В головному ешелоні, під проводом командира полку, йшов наш ескадрон. Бійці зберігали врочисте мовчання. Мовчала земля, мовчало небо, вкри-

валися тугою зорі, ніч приспустила своє, чорне знамено... Полк вирушив у небувалий жалобний похід. Буде стогнати земля, будуть летіти панські голови, будьоннівські шаблі почервоніють по самі держална за кров Марченка. Командир упевнено вів полк. Ми впали несподівано, мов блискавка, на голови упоєних своєю перемогою панів. Це був будьоннівський удар. Наші шаблі, вщерть напоєні панською кров'ю, гуляли на банкеті смерті цілу ніч... Ми шукали Марченка. Знайшовся він у польським штабі, наш герой. Полк виконав своє доручення. Ми знову поверталися на вихідні позиції. Попереду полку, на ношах, споруджених з карабінів, несла Марченка. Він ішов у голові свого ескадрону, мовчазний, суворий, звернений до зір своїм обличчям... Він так любив зорі. Бійці виконували останню волю свого героя.

На ранок в наших руках, серед інших панів офіцерів, був і той «великодушний» пан, але... ніхто не думав дерти з нього шкуру. Він так гидко й непристойно дрижав за своє життя, що наші товариші лише плюнули йому в жаб'ячу морду, і Гавриченко з тим відправив його до штабу бригади. А слава про Марченка живе в наших серцях і по сьогодні. На ній виховуються наші відважні орлята, будьоннівці, молоді бійці.

— Як ти думаєш, мій хлопчику, це смерть? — звернувся на закінчення до сина батько, усміхнено задивляючись в синю глибінь роздумливих юнацьких очей. І син роздумливо відповів:

— Це життя, що ствердило себе в найвищій формі свого існування.

— А егоїзм? А смерть? А здичавіле варварство, яке дере живцем з людей шкури?

— Воно все там, — показав юнак на захід і, загоряючись раптовим юнацьким завзяттям, палко додав: — І ми його переможемо!

Гроза проходила. Батько мовчав, заглиблений у свої розмисли. Мовчав і син, схвилюваний повсталими в його палкій уяві картинами минулої боротьби.

Увійшла однаково обом їм дорога дружина й мати. Її чорну косу подекуди вже посріблила мудрість прожитих років. Вона любовно обгорнула своїм поглядом обох — і чоловіка й сина — і мовчки, не порушуючи їх переживань і настроїв, прочинила в сад вікно. До кімнати увірвався животворчий, відсвіжений грозою, збудний запах квітучих яблунь. Десь далеко спалахнули відблиски грозових блискавиць, і відголос грому віддавався в кімнаті гуркотом далекої канонади... Чи не нагадував цей гуркіт замисленому батькові і його схвилюваному синові про великі майбутні бої?

ЗВИЧАЙНА ІСТОРИЯ

Танки мчали легко, навзагоди з вітром. На передній площадці головного танка, охопивши рукою жерло гарматі, стояв лейтенант Демчук і час від часу підносив до очей бінокль. Усе було гаразд. Румунська армія відходила, залишаючи назавжди рубежі загарбаних земель Північної Буковини.

На дорозі все частіше й частіше здибалися спочатку окремі постаті, а потім і цілі групи солдатів, що тікали з армії його величності короля румунського. Тікали пішо й кінно, хто як міг. На всіх дорогах стояли юрбами селяни, вони перестривали королівських кавалеристів, таких самих, як і вони, вчорашніх селян, і люто, з насолодою витрушували їх з поганеньких сідел.

— Ти, сарако, тобі бог pomoже, дійдеш пішки. А мене румуни скривдили, останню конячину з двору вивели, то чим буду орать тепер на новій землі? — і заводили коней до себе, у село.

Спішені кавалеристи покірно брели далі. Шкода було розлучатися з конями, та що поробиш?! Як справжні селяни, вони тішили себе надією, що не може ж бути так, щоб там, дома, та не догадалися таким же способом здобутись на коня? Напевно, догадалися.

Втікачі старанно, по-військовому, салютували танкістам і потім довго дивилися услід за машинами, вражено похитуючи головами.

— Ов, яка ж то сила!

Демчук звик уже до цих здивованих, майже побожних вигуків і вихвалянь. Давно відома річ, що силу поважають усі — і вороги, і друзі. Він уважно розглядав місцевість. Гори залишилися позаду. Попереду стелився звичайний, порізаний на убогі вузьенькі смужки, степ. Нічого особливого! Навіть нудно було дивитися на таку вбогість, на цих людей, що запобігливо скрізь кланялись. Демчук шукав чогось такого, на чому можна було б відпочити, коли не душею, то хоч оком. Підніс до очей бінокль... І враз несамохідь вигукнув:

— Ого! Стій! — подав знак водієві. Колона спинилася.

— Що сталося? — озвався капітан Бережний.

— Румуни збираються зустріти нас гарматами, товаришу капітан.

— Подуріли чи що? — Здивований Бережний поспішив скоріш на танк, до Демчука. — Покажіть їх, де вони?

Демчук передав Бережному бінокль.

— Праворуч від дороги, біля села...

І справді, праворуч від дороги, на рівнім степу, нічим не замасковані, стояли батареї. Біля гармат метушливо бігали солдати. Жерла гармат недвозначно були наведені на дорогу.

— Ціла артилерійська бригада, — визначив Бережний. — Чого вони хочуть? Невже надумали битися?

— Заставили дорогу... Може б їм «гукнути» звідси, щоб скоріше змотувалися? — порадив нетерплячий Панасюк, головного танка командир. Бережний ще раз пильно перевіряв свої спостереження. Так і є. Румуни готувалися до бою.

— Що за нісенітниця? — усе ще дивувався капітан. — Змінилося щось там у них, що на провокацію пускаються...

— Чиста провокація, товаришу капітан! Хіба ж не видно? — схвильовано доводив Панасюк. — За провокацію і дати їм. Нехай відчують. А то, диви, ще подумають, що ми прийшли сюди з ними в «цурки-палки» гратися?

— Зараз розберемо, що вони там думають... — І капітан подав команду. Головний танк рванувся уперед. Місце лейтенанта Демчука на передній відкритій площадці зайняв капітан Бережний. Він однаково уважно стежив за тим, що відбувалося на румунській стороні. Ну, звичайно, інакше й не могло бути. Румуни зараз же помітили танк, що відірвався від колони, і, збившись маленькими купками біля своїх гармат, з ці-

кавістю поглядали на дорогу. Осторонь стояв гурт офіцерів, очевидно, штаб бригади. Вони з запалом щось доводили своєму командирові. Але найбільш метушилися офіцери, командири батареї. Проте солдати щось не дуже охоче слухали наказів, бо як тільки офіцер відходив від них — вони знову збивалися в купи й знову задивлялись на дорогу. Віддаль між румунською бригадою й радянським танком щохвилини зменшувалася і зменшувалася.

— Повертай у поле! — наказав Бережний. Танк відразу легко розгорнувся, перейшов через вузьку канаву, що відгороджувала поле від дороги, і взяв курс просто на скупчені тісним півколом румунські батареї. Солдати застигли купами. Одинока постать червоного командира, що спокійно стояв на площадці проти гармат цілої бригади, здавалося, зачарувала всіх, і солдати нерухомо й жадібно дивились, тепер уже зблизька, на цю людину, що мчала до них з невідомого їм світу...

— Червоний офіцер... Червоний офіцер...

Єдиний, хто, здавалось, тут не розгубився — це був командир бригади. Типовий румун, з довгим горбуватим носом, сухорлявий і підтягнутий, він спокійно, ба навіть поважно, вийшов з кола своїх метушливих офіцерів, зблизився з радянським танком, і, привітавшись з капітаном Червоної Армії, сухо, але проте чемно запитав:

— Чим можу служити, пане капітане?

— Що означають ваші, пане полковнику,

наведені на дорогу батареї? — спитав і собі Бережний.

Полковник анітрохи не збентежився. Він крадькома глянув на свої розставлені гармати і сумовито посміхнувся.

— Будемо одверті, пане капітане. Політика мене не обходить, я офіцер і виконую свої обов'язки. Знаю, що мої гармати для вас дуже мало важать. Але, якщо ваші танки почнуть підходити до нас — я віддам наказ стріляти...

— Це вийде дуже прикра річ для вас, пане полковнику! — пожалкував Бережний. — Бо танки однаково пройдуть туди, куди їм треба... Можна довідатись, хто вам наказав так діяти?

— Мені наказує так діяти мій обов'язок, — ухилився відповісти на запитання полковник.

— І тільки всього?

— Тільки всього. Я вже сказав, політика мене не обходить.

— Тоді ми зможемо порозумітись, пане полковнику.

— Буль ласка, пане капітане.

Бережний тут же виклав коротко свої умови. Румунська бригада залишається на місці, на ніч, тут, де вона розташована. Радянська танкова частина займає село С. над дорогою, і теж стає там на ніч. А щоб уникнути можливих неприємних «інцидентів» і щоб пан полковник був певен, що вночі в розташування його бригади не ступить жоден червоноармієць — обидві сторони ви-

ставлять на ніч патрулі. А на ранок командири обох сторін домовляться про дальший рух частин.

— Чи, може, пан полковник має якісь заперечення? — спитав Бережний після того, як румун уважно вислухав викладені йому пропозиції.

— Ні, ні, будь ласка! — заспішив приємно вражений полковник. — Я цілком приймаю цю джентльменську угоду... Одверто кажучи, я не думав, що радянські офіцери можуть бути джентльменами.

Бережний стримано узяв під козирок.

— З приємністю віддам вам завтра вранці свій візит, — продовжував полковник. — Прийміть моє щире запевнення, пане капітане.

Радянський капітан і командир румунської бригади одночасно відсалютували.

— Честь!

— Честь!

Танк круто повернувся і під таємниче перешіптування румунських солдатів, захоплених потужністю радянської зброї, зник так само блискавично, як і з'явився.

— Панькаються з ними дуже! — казав баштовий стрілець Яким Загірний, явно розчарований у цій, на його думку, зайвій ввічливості з румунськими офіцерами. — Яка їм честь? За що? За те, що віддають крадене? Ну, ну!

— Ти, Загірний, міркуєш, як боєць, а тут, голубчику, політика, — розсудливо навчав бійця Панасюк. — Я зразу сам так думав,

а потім як розміркував... Ти зрозумій! Ми перша армія у світі, так?

— Так, — ствердив Загірний. — Знаю, на нас уся Європа дивиться!

— От, от! — перехопив його думку Панаюк. — А ти чув, що той румун казав? Не чув? Він, мовляв, здивований, що наші «офіцери» можуть бути джентльменами, по-їхньому, значить, порядними людьми, які додержують свого слова. То навіть ж нам через якісь дрібниці ганьбити свою честь? Ми джентльмени. Сказали ми, що відберемо своє, боярами крадене? Додержали свого слова, відібрали. І тут додержимо, нехай знають, що більшовики порядні люди і своїх слів на вітер не пускають. Так?

— Інакше й не може бути! — Загірний лишився задоволений.

Танкісти ставали на ніч у селі. Вулицями й за селом ходили виставлені патрулі. По хатах не спали, в кожній хаті врочисто горіло празникове світло. Молодиці і дівчата-відданиці виглядали як у свято, найкраще своє лудіння на себе повбирали і воно на них, як жар горіло, аж сміялося. Газди й собі повиїмали свої, заховані від румунської вояччини, празникові строї. Не було лиш парубоцтва, армія погнала їх за собою, то натомість малі хлопці гордовито походжали в парубоцьких закосичених кресанях.

— А дивіть-но ся, братове наші милі, ек ми до вас повбиралися, то прецінь раз на віку так ся вбираємо, тоді ек до шлюбу йдемо! — казав Іван Зоранчук.

— Я, товаришу, наш милий капітане, — звертався він до Бережного, — вже звідав того життя задосить. Бо я царський солдат, багато по світах ходив, Сибір весь виходив, ек мене туди завезено, а я звідти пішки йшов, але біли такої чорної, ек наша, я ніде не видів... Коби-то то все списати, ек ми тут набідувалися — німе каміння би плакало! Бог і люди виділи, скільки раз по мені панський бук ходив, що я перед паном шапки не скидав, а я перед вами, браття мої, й шапку скину і кожного поцілую, бо ви мене на світ новий народили! — І Зоранчук, знявши шапку, ловив ближчого танкіста, щоб поцілувати. Знедолені люди підводили голови.

— Кінець нашій біді!

— Кінець. Бодай ніколи не вертала!

Загірний у парі з своїм земляком Хоменком вже з годину, як не більше, ходили селом — патрулювали. Відведена їм дільниця — довга вулиця — виводила на край села, де поблизу, в полі, була розташована румунська артилерійська бригада. Обилва танкісти тим часом насилу встигли пройти половину вулиці: ледве вони пробивались крізь один гурт зацікавлених селян, як їх зоазу ж переймав ще більший, ще тісніший новий гурт, що жалібно хотів почути живе слово про омріяний радянський край, і знов лодилось починати все спочатку — бесіда тоивала без кінця, поки й вистачило вулиці. Аж за селом товариші змогли, нарешті, залишитися самі.

— Давай отут трохи віддишемося, — спинив товариша Загірний. — Бо я вже зморився... А ще ж назад треба буде повертатися.

— Гостри язик! — радив йому жартома Хоменко. Обидва танкісти розсміялися. Вони зараз ніяк не змогли б визначити своїх настроїв. За день перебігло стільки вражень, стільки разючих картин і радості, і смутку, і смішних зворушливих історій, що від цього всього голова йшла обертом... Почувалася приємна втома.

Загірний з насолодою дихав чистим, пахучим від степового зела, повітрям. Усе те ж саме: і небо, і зорі, і степ... Тільки в рідній стороні цей степ не споганений межами й колоситься він, як те широке море, грає, очі веселить... А тут — що п'ять кроків, то й межа. Загірний навмисно переміряв кроками чиюсь убогу нивку. Так і є — п'ять кроків!

— Та й жий, чоловіче добрий, коли тут на одних межах можна ноги поламати!

— Чим ти там зайнявся? — поцікавився Хоменко. — Он патруль румунський підходить...

— А нехай підходить! — роздратовано озвався Загірний. Він дивився на тоненькі стебла ріденького жита і від того в ньому закипала злість. — Отак люди життя своє переводять!

Румунський патруль, який так само був паристий, несміливо став на віддалі. Солдати вагались, чи підходити ближче. Привіталися здаля:

— Здрастуйте, товариші!

— Здрастуйте! — привітався і собі Загірний. — А коли товариші, то що ж ви стали там! Підходьте ближче!

Запрошення трохи підбадьорило солдатів, вони все ще несміливо, озираючись назад, наблизились до червоних. Відсалютували і тоді боязко почали обдивлятися своїх нових друзів. Загірному це не сподобалось.

— Не бачили ніколи... Такі ж самі люди, як і ви. Як це у вас зветься? — питав з серцем, штрикаючи каблуком у межу. Румунські солдати, з яких один був бессарабець, а другий тутешній буковинець, здивовано переглянулись.

— То в нас така межа, товаришу.

— Така межа... А це по-вашому, виходить, поле? — І Загірний знову перемеряв кроком вузьку нивку. Буковинець сумовито посміхнувся.

— Ає, ає! То такі, товаришу, голацькі наші вжитки... Я на двох таких пражинах вік газдую. Голакові й того забагато! Чим маю орати на тім полі? Жінкою? Чи сам у рало запрежуся? Нема ради! А робити мусиш, бо хоч роби, а хоч гинь...

— За що ж воюєте? За короля? — докірливо довідався Загірний. Солдати винувато, по-дитячому, закліпали очима. Буковинець перший зважився — озирнувшись на всі боки, він пристрасно зашепотів:

— Не хотіли, братчику, та що подієш! Нам той король, ек струп на голову, потрібний... Боже милий! Згадаю, що вдома

дрібні діти, жадні скибки хліба, та й злетів бим до них, коби можна. Кобим не боявся, бігме, кинув би цього кріса, бодай він занався, та й по єсьому, шукай вітра в полі!

— А чого ж тобі боятися? — не розумів Загірний. — Що ти, дітей хрестив з офіцерами, чи вони тебе годують?

— А від ваших мені ніщо за те не буде, що я носив кріса?

Обидва танкісти дружно розсміялися.

— Не сам же ти почепив його на себе?

— Не сам! Бігме, не сам! — сміялися й собі солдати, дивуючись, як вони не зміркували цього. Адже ж це так просто.

Танкістам час був повертатися назад. Прощалися.

— Бувайте здорові! — співчутливо прощався Загірний.

— Прощавайте! На все добре! — побажав солдатам і Хоменко.

Патрулі по цьому пішли. Солдати, наче ті посиротілі діти, залишилися стояти серед поля. Танкісти повертали вже в село, як почувли з поля поклик. Обернулися. Сповитий нічним мороком, невиразний силует румунського солдата махав до них рукою.

— Товариші! Товариші! Не прощавайте... До побачення.

Через годину після цього Бережному доповіли, що прийшов румунський офіцер і конче вимагає побачення з капітаном.

— Чого йому так приспіло? — неохоче поцікавився Березний, бо вже хотів трохи відпочити після всіх своїх турбот на протязі

цілого дня. Одначе офіцера наказав завести до себе, до хати. Пан майор з'явився зовсім розтривоженим. Він навіть не намагався приховати свого хвилювання.

— Чим можу служити? — зустрів його ввічливо Бережний. Пан майор почервонів. Ця ввічливість радянського капітана здавалася йому прикрим глузуванням, — адже капітан напевно знає, чого він, румунський офіцер, прийшов сюди, — і пан майор з благогородним обуренням вирівнявся.

— Маю честь, майор Ангелеску! Наше командування бригади доручило мені, пане капітане, передати вам, що ви не додержуєте свого слова...

— Я не додержую свого слова? — здивувався капітан Бережний. — Поясніть мені простіше, пане майоре... У чім річ?

— Ваші червоноармійці агітують наших солдатів, це неприпустима річ. Моя одна батарея вже цілком розбіглася! — роздратовано пояснював пан Ангелеску. — Якщо ви вважаєте це явище нормальним...

— Почекайте, пане майоре, — м'яко перебив Бережний, ховаючи свою посмішку. — Мої червоноармійці були у вашій бригаді?

— Ні, — мусив признатися пан Ангелеску. — Але наші солдати підходять до ваших армійців, а ваші армійці стають з ними на розмови...

Бережний співчутливо розвів руками:

— Єдине, що я можу вам порадити, пане майоре: накажіть своїм солдатам, нехай вони агітують моїх червоноармійців.

Пан Ангелеску прикусив губу. Він не сподівався такого знущання.

— Пан капітан жартує?

— Без жартів, пане майоре, — запевняв його Бережний.

Румун вискочив з хати, не попросившись.

Ранком танкова рота капітана Бережного виходила з села, щоб продовжувати далі свою путь, до нових радянських кордонів.

— Де ж наші румуни? — згадав капітан про обіцянку румунського командира артбригади прийти до відходу з ранковим візитом.

— А їх уже нема, товаришу капітане! — доповів Загірний.

— Як то нема? — перепитав недовірливо Бережний.

— А так, ні живої душі нема, — потвердив Загірний. — Одні тільки гармати, видно, в полі залишилися...

Новина була цікава й варта того, щоб її на місці перевірити. Капітан звелів Панасюкові, головного танка командирові, вивести з колони танк. І знову, як і вчора, на передній відкритій площадці танка стояв сміливий червоний командир, але його вже не стрічали сотні зачарованих солдатських очей; сумно стояли на полі покинуті батареї, біля них не було жодного солдата, жодного коня; на передках посторонки всі були порубані; бойові припаси порозкидані — наче тут промчався всенищівний смертельний вихор. Танкісти походжали серед цього дикого безладдя, дивувалися.

— Невже нікого нема? Та не може бути!

Може ж таки сторож який залишився? — Жартуючи, Загірний поліз у найвище жито, обережно розгортаючи руками ріденьке колосся. Пройшов кілька кроків — і враз гучно розсміявся.

— Я ж казав, що десь повинен бути сторож. Ану, товаришу, вставай.

Перед очима зацікавлених танкістів з жита виліз заспаний солдат. Румун нітрохи не знітився. Побачивши себе в оточенні радянських танкістів, і помітивши між ними знайомого від учора капітана, він невимушено привітався.

Бережний зразу не повірив.

— Пан полковник?! — Перед ним стояв вчорашній командир румунської артилерійської бригади.

— Маю честь, полковник Антонеску, — сумно посміхнувся офіцер. — Вас дивує ця метаморфоза? Не дивуйтесь. Це найрозумніше, що я встиг придумати цієї ночі...

— Може ви розкажете мені, що тут у вас сталося? — поцікавився Бережний, більше з чемності, ніж з цікавості до справи, бо й так усе було ясно й зрозуміло.

— Нема про що розповідати, — неприємно скривився пан полковник Антонеску. — Сталася звичайна в наших умовах історія... Мої солдати при добрій нагоді збунтувалися й розбіглися. Що їм до «Великої Румунії»? Для них це пусті слова. Одверто кажучи, вони, звичайно, мають рацію: від добра ніколи не тікають. Мої офіцери? Я не знаю, де вони поділися. А я, щоб забезпечити себе від можли-

вих неприємностей, переодягнувся... От і все. Сподіваюся, що ви дозволите мені побути тут, біля моїх гармат, поки ними розпорядиться сповіщене вже мною наше командування?

— Не заперечую, — почав був казати Бережний, — але..

— Але, все це надаремно! — жваво перебив його пан Антонеску. — Може, й так. Проте це мій обов'язок, і я його виконаю до кінця... Я вам скажу більше, пане капітане, — признавався він в пориві якоїсь одчайдушної одвергості. — Я цієї ночі вияснив для себе найстрашніше... Більшовизм — це наша неминучість. А від неминучості куди сховаєшся? Я вже думав... Можна залишати території, можна тікати, тимчасом, на тисячі кілометрів, але в часі... В часі однаково не втечеш! Європа вся спливає кров'ю, я не бачу жодних перспектив! — І румунський офіцер якось безживно опустився, ніби враз зів'яв на сонці.

— Одначе я заговорився, — схаменувшись, продовжував він знову по хвилині. — Дякую за дозвіл!

— Але ви маєте всього шість годин. Як вам відомо, після цього кінчається строк евакуації, — нагадав йому Бережний.

— Беру до уваги, пане капітане, — поштиво уклонився офіцер. — І ще раз дякую вам... Честь!

— Честь! — відсалютував Бережний. І танк рушив уперед, залишаючи самотнього пана Антонеску посеред мертвих гармат роздумувати над неминучістю своєї долі.

ПЕРЕМОГА

Василь Романчук стояв на високій горі, в фамільному замку баронів Горджицьких. Під ним котила свої прудкі води ріка Серет. Зелені береги зливалися з половіючими хвилями обрідної низенької пшениці, тікаючи ген десь у далечінь. Поруч з широкими баронськими ланами бідно тулилися вузькі строкаті смужки убогих селянських «пражин», засіяних вроздріб, як кому зручніше.

Романчук жадібними очима ловив той строкатий краєвид, що відбігав ген-ген, аж до синіх гір, і, звертаючись до ріки, до широких баронських ланів, до вузьких селянських смужок, до привільних зелених лісів, казав голосно, немов хотів, щоб уся зелена Буковина чула:

— То відайте, люди добрі, вже не буде так! Не буде, що один заліг на все корито — йому живіт по землі волочиться, — а другому живіт аж до хребта приріс, голоден, тої нужденної мамалиги тижнями не бачить. А то-

вариш комісар мене питає: «Єк вам, газдо, ся газдує? Єк у полі та й у хаті вам ведеться? Чи їсте ви з жінкою та й з діточками м'есо?»

— Гей, гей! А то звідки мені брати? Чи я мав тут ще й за м'есо думати, як мені й без того голова облізла, бо думаєш, де окраєць мамалиги взяти. Три пражини в обі руді маю. З того, бідний чоловіче, не потягнеш навіть кістки облизати... То боєри та барони — ті живилися!

— А коби б то я зловив тебе, наш любий паночку, наш бароне файний. Я б тебе не бив, ані карав, єк ти нас валив по плечах буком, я б тебе лишень на свою пайку посадив... Дав би тобі косу в руки. Викосив пражину — на́ окраєць мамалиги. Скосив другу — маєш другий. А до третьої — води напийся та з тим і спати, щоб тебе млоїло, в грудях ссало, та щоб ти голоден був, гадюкою звивався, та ще дітей тобі купу, щоб кричали їсти... І то була б тобі вся кара.

— А це, відай, тільки половина того, що я через тебе, пане, стерпів, бо ще й жандарі до того за податок мертвого за ноги з хати виволокли б, адже ж я не маю в хаті жодної подушки, ані дрантячка накритися.

— Твоє щастя, що ти втік! А то ми таки віддячили б тобі: не в середу, то в четвер... вже тобі не панувати. Вже тїй бук посохне в лісі, який ти на наші плечі рихтував.

— І земля вже не твоя. Владою радянською, рукою власною поділимо її, та й не-

хай ота пшениця нашим дітям пахне, нехай наші діти світ побачать, радісно на сонце глянуть...

— І тобі вже, егомостику, — звертався Романчук до веселого попівського дому, — і тобі минулося... Не будеш ти свого закону встановляти: за похорон по тисячі леїв з бідака тягнути, та за шлюб — по вісімсот, та за хрестини... Бо то не є закон. Я за все своє життя того не мав, що ти з мене за один похорон заправив.

— Тажеж ховав ти мені маму дві години, а я тобі дві години відробив, ще й зверх того других дві, за те, що ти «наставник божий» — по-божому тобі відробив! — а ти мене за тее по лісах, як того злодія, три місяці гонив, аж поки жандарі мене за карк не взяли. щоб я півроку тобі наймитував... За що? За яку причину? Більшовиком мене в церкві узивав. То знай, попе, що я тепер справді більшовик і не хочу тебе знати й видіти, бо ти не чоловік, а кліщ!

— І до тебе, пане вчителю, румунський преподобнику, маю обізватися. Ти за довгу булку що робив, то того на волячій шкірі не списати... Скільки ти наших дітей скалічив?! Гей! Коли б то зібрати всі ті сльози, що їх наші діти виплакали у твоїй науці, — у тих сльозах твоя школа втопилася б, та й ти разом з нею. А той довгий бук, яким ти всіх дітей до «стрижерії» заганяв, то він у них і вночі перед очима, що й дотепер діти синці носять... То така твоя, небоже, румунська наука, бодай би їй путь пропала. Дя-

куй богів, що я не вмію довго кривди пам'ятати, бо сміх мене бере. Двадцять років туркав дітям, що вони «сини великої Румунії», а вони, вихованці твої, дивись он на дорогу, вся дорога зеленіє, на короля та й на його військо наплювали, полинули, з червоноармійцями як браття зустрічаються... А то за що мають воювати? За ту ласку, що дістали у короля і в королівських офіцерів?

— То відайте, люди добрі, вже не буде, як було... Минулося! — вертався знов до свого Романчук, а за ним вторили сині гори, ліс і звільнена земля — вся зелена Буковина на той Романчуків голос покликалася.

— Минулося-а-а-а...

— А тепер би нам, — вів далі Романчук, — щасливо жити, оборону маємо, Червону Армію, нехай буде вічна слава нашому вітцеві Сталіну.

І знову обізвалася зелена Буковина, вклонилися сині гори.

...Вічна слава нашому вітцеві Сталіну!

НІЧ ТРІВОГИ

Радченко Степан, міцний кремезний чоловік — хоч сивина вже й посріблила йому бороду та скроні — вийшов з хати, примружився проти осіннього сонця, вдоволено й гордовито, по-хазяйському, пройшовся по подвір'ї.

— Тепер можна вже й перепочити трохи, — сказав голосно, звертаючись до себе. У колгоспі все пороблено: змолочено, державі сплачено, озимина засіяна, насіння (ярина) засипане... з колгоспного достатку в нього, Радченка, в коморі одної пшениці чистої, добірної, не клади золота! — сто пудів. На приварок — три вози картоплі, огірки і всяка всячина. І все це їм обом старим, на зиму, добра стільки приділили. Миколенко, голова колгоспу, каже: «Їжте, дядьку, й за Івана — сили набирайтеся...»

— Смішний він, цей Миколенко. Хіба можуть дід з бабою за зиму стільки добра стеребити? От коли б Іван був, оце так!

Зараз би йому новий костюм, чоботи, калоші... Щось листа довго немає? Ото влітку писав був, — «я тепер, тату, в самій столиці Києві, вже школу викінчив і танками командую. Сподівайтесь, що восени невістку вам додому привезу погостювати...» Та й щось не везе? Нема ще, видно, тієї невістки? А то б таке весілля справили, аж би в Довжку очерет шумів...

З вулиці в подвір'я вбігла пара вгодованих, рожевих поросят. Поросята підбігли до Радченка й обоє разом заклопотано зарохкали.

— Їсти хочете, еге ж? Набігалися? А йди сюди, поганець! — Довірливе порося й не зчулося, як опинилося в руках. — Ходи, я покажу тобі, як мені повітку підривати...

Відчайний поросячий зойк розлігся по всій вулиці. Збуджено загавкали собаки. Вибігла з хати Радченкова «стара», несучи повне цебро наперед себе.

— Здурів старий, здитинився, з поросятами вже грається.

— А чому б мені з ним не погратися, анахтемським, — приповідав веселий Радченко. — Чому б мені не погратися з таким... Ти глянь на нього! Наче з піни його хтось виточив, сучої пари порося! Ах ти ж свиняче рило!

Натішившись поросям, старий пустив його.

— Подивися, щоб цебра не перекинули, — застерегла жінка. Вона на часинку забіжить лиш до Лященків. — Там, кажуть, Іван Ля-

шенків пише щось про нашого Івана... Пише він, ніби наш Іван недавно нового чина заслужив.

— Це може бути, — згоджувався Радченко. — Наш Іван, він працьовитий... заслужив, значить, напише. Мабуть, не встиг написати. Або може й написав, та лист в дорозі забарився...

— Авжеж, лист в дорозі забарився! — Мати чогось іншого й не припускала. — Та поки він дійде, той лист, а тут цікаво від чужих людей послухати... Пильнуй поросят, бо я пішла.

— Ніхто тебе не спиняє, йди. — Радченко підтяг цebro ближче до призьби. Так йому зручніше буде наглядати. Сонце пригрівало, ніби теплом хотіло надолужити вкорочені осінні дні.

«Тепер з коноплями ще впоратися й квит, — снував свої думки Радченко. — Хліб є, до хліба всю продукту маємо, а схочеться чогось такого «іншого», то й прикупити зможемо... По п'ять рублів на трудовень грішми, вищитував рахівник, заходить...»

Радченкові було приємно відчувати себе повновладним господарем колгоспних достатків. Ще б пак! Самої птиці стільки, поглянь, розвели, що хмарами літає, а овець, а коней, а корів!..

— Ачу, капосна личино! То не чортове створіння?! — запопадливе на їжу порося залізло до цebra з ногами, відганяючи свого напарника. Радченко підвівся з призьби, щоб дати лад.

— Ану, вилазь, а то за вуха витягну, куркульська ти душа! Іч, розперезалося як, га?

За цією роботою й застав його парторг колгоспний Андрійчук.

— Здрастуйте, дядьку Степане! Поросят муштруете?

— Капосні створіння, ніяк не погодяться! Доводиться за вуха рознімати, — пробачився Радченко і, рознявши поросят, направився швидше до воріт. — Що новенького чувати? Ти, я бачу, з колбуду йдеш — газетка свіжа... Як там англічанка?

Радченкові не звикати до політики. Через те він і залюбив «Известия» — бо там про політику все більше пишеться... Парторг знав це й залюбки ставав з ним на розмову.

— Дихає ще англічанка, дядьку, дихає.

— Ну, а німець як? — насторожився Радченко.

— А німець? Він, знаєте, діду, німець, тяжкий сусіда...

— Та-а-ак... Серйозні діла творяться! — Хочуть увесь світ запалити, — міркував уголос Радченко. — Хоч воно й не страшно нам, а все ж таки... Берегтися треба! Бо ворогів у нас чорт за десять год не похапає... Зайди, голубе, до мене, га? — запрошував парторга. — Сядемо, газетку почитаємо. Моя баба десь подалася до Ляшенків, там Іван їх щось про нашого Івана пише, ніхто нам не заважатиме...

— Не можу, Степане Васильовичу. З дорогою душею зайшов би, та не можу — по-

спішаю. Зайдіть до мене по вечері, потолкуємо...

Парторг подався своєю дорогою. Радченко задумливо вернувся доглядати поросят. Цебро було порожнє — поросята вже давно наїлися й розбіглися.

«Дай лиш свині роги, вона весь світ переколе, — міркував старий, заглиблений в свої думки. — А нас вони готові у ложці води втопити... Та навряд. Нема такої ложки, щоб нас намочити в ній — нема! Вони краще хай би не вилазили, бо ми все мовчимо та мовчимо... А вже як розсердимося... Квит! З земної кулі скинемо, ще й підметемо, щоб не пахло...»

— Гей, дядьку Степане! — Біля воріт листоноша Москаленко подавав листа. — Танцюйте... від Івана.

Радченка не здивувало це. Він так і знав, що лист в дорозі запізнівся. А стара пішла десь до Ляшенків... Ну тепер він її подратує. Сховає листа й покаже аж завтра.

— Давай, у кінці року за все разом відтанцюємо.

Москаленко передав листа й пустився йти. Радченкові ще хотілося почути подробиці про бої в Африці.

— Ванюшо, як воно там, га?

Не зупиняючись, Москаленко крикнув:

— Нічого! Б'ють свій свого, щоб чужий духу боявся...

— Та-а-ак! — вдовольнився з відповіді Радченко. Прихопив дорогою від воріт порожнього цебра і увійшов до хати.

— Побачимо, якого ти там чина заслужив, — казав ласкаво синові, ніби й справді той син був у хаті. — Побачимо, чого ти вартий у своїх начальників! Як ти, сину, служиш нашому Радянському Союзові... Побачимо! — легенько розірвав конверта, обережно видобув листа і з якоюсь особливою повагою, немов робив велике діло, сів край столу.

«Дорогі мої старенькі, тату і мамо, — тепло привітався син. — Пробачте, що трохи я загаявся з листом, ніколи було писати...»

— Я ж казав, — подумав уголос Радченко. — Він був зайнятий в якомусь ділі...

«Зміцнювали нашу боездатність. На маневрах я дістав подяку від самого народного комісара оборони».

— Добре, синку, добре! — похвалив старий, пройнятий гордістю за сина.

«Тепер тільки що до чого (може яка свиня схоче всунути своє свиняче рило в наш город радянський), то крім того, що дамо по рилу, ми ще й по хребті потягнемо...»

— Діставайте їх відразу і по хребті й по рилу, щоб удруге лізти не кортіло! — радив синові досвідчений в житті, бувалий батько.

«Ясна річ, — немов угадуючи батькові думки, писав Іван, — ми тут не дримаємо, але щоб не тільки ми — Червона Армія — а й ви з нами всі були напоготові...»

— Воно-то так! — задумливо зітхнув батько. — Тільки де вже нам, старим... Хіба так ще, при обозі де-небудь приткнутися — це можна. А до строю я вже, сину, негодящий!

Так, очима я ще воював би, а ногами — зась. Не видержу. Хіба дуже б уже припекло... Тоді, звісно, і на колінах поповзеш. Тоді старі й малі підуть. Тільки, я думаю, у нас до цього не дійде...

«Ми за мир, — одверто казав син, — та в разі нас зачеплять — ми один разочок «мирно стукнемо» і... Думаю, у декого назавжди пропаде охота з нами зачіпатися».

— А то вже так! — повеселів Радченко, всміхаючись до листа. То вже нам видніше, як там «стукнути»... Зачеплять, — то й ми тут не всидимо, «змилування божого» не станемо від бога дождитись! Тоді разом, одним фронтом, від старого до малого, всі підіймемось... А як же? Назад, до старого, тепер не повернеш нас, о ні! **Що** ні, то ні!

«За ваш, мамо, подарунок спасибі вам, — дякував Іван. — Горіхи ми покусали колективно. Печиво і всяку всячину ми теж по змозі поділили. Дуже радий був побачити в газеті наш колгосп у списку кандидатів на Всесоюзну виставку... А вас, тату, від душі поздоровляю з почесним званням ударника. Про мене не турбуйтеся. За мене вам не доведеться кліпати очима... До побачення! Цілую вас, ваш син —

старший лейтенант Іван Радченко».

— А про новий чин нічого щось не згадує, — здивувався батько, трохи розчарований із синової скромності. Не інакше як Ляшенко щось наплутав. Та воно й подяка — непогана річ.

Одно, що непокоїло старого: а що, якби несподівано почалася війна? Ну, молоді, ті, звісно, зараз би пішли на фронт. А що старикам робити? Дивитися, як їх, мовляв, синки воюють? Чудно якимось і навіть образливо. А втім, і старики знадобляться... Спустилися, скажімо, під селом парашутисти з літаків. Поки військо нагодилося, а ми вже тут — не дали їм осістися!

«Ото тільки що гвинтівки я давне-е-нько не держав в руках... А повчитись не завадило б! — подумав Радченко. Однаково баби в хаті нема, ніхто не заважатиме. А якби їй побачив хтось — яке його десяте діло? Він, Радченко, хазяїн в своїй хаті».

— Шаг вперед — коли!

Радченкова «стара» стояла на порозі, вражена, не знаючи, що їй подумати про цей випадок.

— Ти що, з глузду з'їхав?

Радченко замішано поточився назад, шукаючи очима, де б йому покласти свою зброю.

— Кинь під припічок! — скомандувала жінка. — Що це ти вигадуєш!

— Нічого не вигадую, — намагався довести їй застуканий в такій делікатній справі, розгублений трохи чоловік. — Тут бачиш ось цей цвяшечок? Дивись, він розхитався й висмикувався держак... Я його підправив і дай, думаю, попробую, чи добре він тепер держиться...

— Та так по-дурному пробував? — жінка поблажливо знизала плечима, мовляв, «які

ви чоловіки дурні», і гордовито увійшла до хати.

— Ляшенків Іван пише, він там чув, що наш Іван уже старший лейтенант.

— Як, як? — Радченко удав, ніби не почув. Стара похатниця! Ох, він її зараз подратує, хай не буде такою розумною...

— Як ти сказала?

— Старший лейтенант, — згорда викарбувала удруге Радченчиха, певна, що тепер старий не заперечить їй на слові.

— Не може бути, — твердо заперечив Радченко. — Не має він такого чину.

— А от має! — правила своє стара. — Не мав, а тепер має!

— Тьху, зцапіла баба, — і, забувши про свій попередній намір, збуджений упертістю дружини, Радченко не витримав й ткнув у руки її листа.

— Дивися, де ж той чин? Подяку від наркома має... А ти знаєш, що це означає?

— І подяку має, і чин є, — обстоювала вперто щаслива за свого сина мати.

— Нехай люди прочитають, — вирішив старий, щоб розв'язати це сумнівне для нього питання.

«Люди» — сусідський школяр, хлопчина, довго розбирав листа, сумлінно зупиняючись на кожному слові. Стара до кожного слова ухвально похитувала головою. Там, де Іван дякував за подарунок, у неї навіть викотилася зворушлива сльоза.

«...Ваш син —

старший лейтенант Іван Радченко».

— От бачиш! — щасливій матері здавалося, що в цій хвилині хата посвітлішала. — Казала тобі — є!

— Що є? Де є? — Радченкові ніяково та й досадно було признаватися: прогавив таке слово, га?

— Лентінант Іван Радченко є! — переможно засміялася щаслива мати. — Отаке-то, діду.

— Ти прочитай, як тут пишеться, — не поступався «дід», — Тут пишеться: лейтенант... А ти як мені сказала?

— Я так і сказала: лен-ті-нант.

— От бачиш, «лентінант», — перекривив Радченко. — Хіба це чин? Голова твоя вівсяна... Лейтенант! — поправив, і навіть підвівся з пошани до цього, дорогого тепер йому, слова. — Старший лейтенант Іван Радченко — запам'ятала?

— Хай буде по-твоєму, — щасливій, певній своєї переваги матері не хотілось більше сперечатися.

— Ну, от! — заспокоївся на цьому й Радченко, вдоволений, що «вискочив сухим з води». Старший лейтенант... А ти знаєш, стара, що це значить?

— Як-то я не знаю? — здивувалася «стара». — Це наш Іван.

— Правильно. Що правильно, то правильно!

Батьки охоче зійшлися на цій приемній і вигідній для них думці. Їх цілком задовольняло таке визначення змісту слова «лейтенант». Вони довго ще гомоніли про сина:

про те, «як йому буде служитися в новому чині», «чи ту саму, як писав, чи може іншу вже тепер невістку привезе», про черговий подарунок, що його хотіла зараз же послати синові щаслива мати... Тільки вечір і потреба подивитися по господарству поклали край їхній розмові.

За вікнами стояла чорна ніч. У хаті — насичена різними думками тиша. Обоє старі довго качалися по широкій постелі, мов два сухі качани, міркуючи, як їм краще вместилися, щоб хутчій заснути.

Сон не йшов до них. Стара мати була переповнена райдушними надіями про майбутнє сина.

Радченкові увесь час не сходила з думки війна...

«І чого воно на світі так повелося?» — розмислював Радченко.

Він поглянув на вікно. Чорна ніч таїла в собі дух неспокою, передчуття якоїсь невловимої тривоги.

«Оце ж, мабуть, там десь люди чатують на позиціях... А що, якби на нас отак відразу, несподівано вночі напали?»

Радченкові аж мороз сипнув поза шкіру. «Тьху, які дурні думки верзуться. Вийти б провітритись, бо так, з цими думками, тут до ранку не заснеш».

І, вступивши в чоботи, накинувши наопашки кожуха, Радченко вийшов на двір.

Було вже за північ. У чорнім небі ясно мерехтів «Чумацький шлях» — на погоду. Добре буде буряки возити. Радченко прислу-

хався... Село спало мирно, як завжди. І враз тишу розколов короткий свист.

Радченко почув, як хтось у темряві задудонів вулицею. За ним це кількоро чоловік погналося. Повз ворота промайнули якісь чорні постаті...

«Що такеє? Чи не злодія якого ловлять?» занепокоївся старий.

— Хто там такий? — гукнув він до воріт.

— Що такеє? Хто там такий? — повторив він знову, намагаючись побачити й впізнати нову постать, що прожогом перебігла повз ворота. Ніхто не обзивався. Постаті з'являлися і відразу мовчки поринали в густій, непроглядній темряві. Почуття тривоги наростало. Радченко одяг у рукава кожуха й підстьобнутий почуттям тривоги, бігом пустився до воріт.

— Хто такий? — загородив дорогу якійсь невідомій постаті. Затриманий невідомий, зблизившись віч-на-віч, виявився по голосу комсомольцем Москаленком.

— Цс-с-с. Це ви, дядьку Степане?

— Я. Що сталося?

— Тихше гомоніть... Парашутистів ловимо...

— Кого, кого?

— Парашутистів... Синіх!

— Туди ж лихій годині. Звідки ж вони взялися? — не міг збагнути Радченко.

— Еге-е-е! — махнув рукою Москаленко. Та ви нічого не знаєте...

— Невже війна? — старий хотів був застіятися. Кумедний хлопець цей Ванюша.

Де ж та війна взялася, коли звечора ніхто не чув про неї? Але прислухався до гомону на вулиці, що враз ожила від збуджених голосів, до того, як тривожно валували в селі пси і підупалим голосом довідався:

— То що ж це воно буде, га?

— Отак, як бачите, — показував Москаленко на свою дрібнокаліберну гвинтівку й протигаз. — Зараз вибираємось з села...

— Куди?

— Не знаю.

— А старикам як бути?

— Не знаю. Старики — куди їм! Вони вже відвоювалися. Прощайте, дядьку! — Москаленко підтягнув на собі протигаз, втягнув голову у плечі й, не чекаючи на відповідь, пірнув між чорні тіні таємничо настоженої ночі. Радченко лишився біля воріт сам. Тепер він вже не сумнівався: у селі була тривога.

Повз ворота промайнула ще одна знайома постать Миколенка, голови колгоспу.

«Уже й Сергій пішов», подумав про Миколенка старий. Йому стало навіть трохи страшно.

— Треба йти стару будити, — вирішив про себе голосно, щоб якось угамувати своє хвилювання.

Засвітивши в хаті лампу, він стиха кашлянув, необережно зачепив ногою порожнє, під лавкою, відро, і від того брязкоту стара прокинулась сама.

— Ти що, бузини наївся? Світло засвітив! Вечорниці, чи що, здумав справляти?

— Уставай, стара. Тривога... — урочисто стиха мовив Радченко.

Жінка злякано підвелася.

Подружжя Радченків стояло серед хати, напружено прислухаючись до клетоту стривоженої вулиці. Хтось розгублено тихенько завищав якраз біля воріт.

— Мабуть, якась дівчина? — Радченчиха прихилилась до вікна, щоб краще роздивитися, хто вищав. Дівчину умовляли — невідомо хто. Умовляючи, нетерплячий голос не витримав, розійшовся:

— Що ти мені вищиш тут, на вулиці? Встидалася б. А ще й чванилася: «Я, я можу, ось я яка».

Дівчина лукаво засміялася. Засміявся і той, хто умовляв її. І задоволені обоє, він і вона подалися від воріт. Радченчиха відхилилась од вікна. До хати вбігла схвильована сусідська молодиця.

— Нещаслива годининонько, що це діється?! — Її чоловік, зовсім до служби негодящий, десь подався до сільради. — Каже, раз тривога, то для всіх тривога, — гірко скаржилася молодиця.

Радченко мовчав, насупившись, час від часу подивляючись на вулицю. Що він, гірший від людей? Сидіти вдома, коли все село он підіймається...

Намагаючись по змозі не привертати на себе уваги обох захоплених розмовою жінок, він хотів був непомітно вийти з хати.

— Куди це ти? — спинила його жінка.

— Куди треба, — відказав їй Радченко.

— Отак і мій, — поспішила засвідчити сусідська молодиця. — Сказав «куди треба» і пішов. Я думала, він жартує, бо ж я знаю... Негодящий він! Не вийшла навіть за ворота. А тепер не знаю, що його й подумати... — Схвильована молодиця збиралася бігти до сільради.

— Твій хоч молодий. А старе — кому воно там здалося? Воювати — це не горобців на баштані лякати... — Радченчиха не боялася за свого чоловіка.

Радченко насунув шапку й вийшов з хати, грюкнувши дверима. «Дуже ти розумна, — думав, поикро посміхаючись на жінчині слова. — «Кому воно там здалося». Старе... Яка ж це старість, п'ятдесят два роки? Саме чоловік у силі. Такий «старий» може ще таке зробити, що й не кожний молодий потрапить...»

За думками Радченко й не зчувся, як вийшов на вулицю й опинився поблизу сільради. Тут перестрів його пронизливий благальний крик. Хтось боронив своє життя. На крик з усіх боків бігли люди. Збуджений, підстьобуваний криком, Радченко й собі побіг з людьми. Крик поволі переходив у голосне ойкання. Серед вулиці лежав підбитий, чи поранений, чи так з переламаною ногою — ніхто не міг розібрати, що з ним, — лежав і тяжко ойкав Погребнюк Михайло.

Звідки? Як? Чия вооожа рука порохувалася з Погребнюком? Ніхто не знав. А сам Погребнюк і поготів.

— Спіткало чоловіка лихо, та й усе!

Кілька жінок поклали його на ноші й по-
несли на колгоспний медичний пункт. За
ношами бігла Погребнючка, голосила, обли-
ваючись ревними сльозами.

— Ну й оказія. Не інакше, як хтось із
тих парашутистів тікав і по дорозі пригостив
Михайла!

Схвильований подією, Радченко й собі
пустився був іти за ношами, та по дорозі
передумав — однаково ж він там нічого Ми-
хайлові не допоможе, й повернувся до сільради.
У сільраді ніде було голці впасти. Народ
стояв стіною, повитий махорчаним димом;
неймовірна духота і випари від людських тіл
туманили голову. А коли до цього ще до-
дати штовханину виконавців, які щохвилини
розпихали натовп, кидаючись сюди й туди.
на всі боки, то інший м'якого серця чоловік,
простоявши кілька хвилин у такій хитавиці,
вилазив надвір уже готовий, «зварений».

Радченко був чоловік міцної голови. Йому
не долягала ні духота, ні штовханина вико-
навців. За відгородженим столом, обливаю-
чись дев'ятим потом, працював невідомий то-
вариш. Начальник хати оборони йому рапор-
тував:

— Спортивно-фізкультурний гурток скла-
дається з 47 чоловік дорослої молоді. Гурток
оборонної роботи має в своєму складі 17
значкістів ГТО і 5 — ГСО. Проведена ве-
лика робота в справі підготування населення
до протиповітряної оборони. Вивчили проти-
газ — 309 чоловіка. Маємо спортивну й во-
лейбольну площадки. Збільшується число

членів Тсоавіахіму, колгоспників — ворошиловських стрільців...

«До чого він усе це каже? — дивувався в думці Радченко. — Тут такий тривожний час, а він дурницями займається...» Але невідомий товариш уважно слухав, щось нотував собі у книжечці й притакував.

— Так. Так. А кінний спорт? Як у вас із кінним спортом? Коні у вас тут, здається, непогані?

— Коні є, — підтверджував начальник хати оборони. — Для товариша Будьонного плакаємо... Конята непогані! Охотників покататися на них — багато, а так, щоб серйозний спорт... нема ще в нас такого.

Радченко нетерпляче розштовхнув людей, пробрався до товариша, що його цікавив. Спокійний гомін і веселі жарти зібраного у сільраду натовпу ображали Радченка до глибини душі. Йому хотілось застидати, якось напутити цих людей. «Як це так? Такий тривожний час, а їм ніби на базарі...», — але думка його так і залишилася невисловленою думкою. Товариш зустрів його допитливим поглядом.

— Що скажете, товаришу?

Від хвилювання Радченкові перехопило дух.

— Пишіть мене, — вимовив він хрипло й на цьому запнувся. Товариш одразу здивовано підняв брови.

— Куди вас записати? Ага... Ммм... Так, так! — Його чоло розгладилось. — Запишемо, запишемо... Спасибі, батьку! Як вас записати?

— Пишіть... Степан Радченко, з колгоспу «Праця», — твердо проказав Степан, а щоб у того товариша часом не виникло жодних сумнівів, додав: — Прийшов по своїй волі, добровільно. До походу ще годящий, і в обозі можемо...

Товариш, що тепер уже був йому ніби знайомим, потвердив рухом голови й задоволено поставив в кінці запису велику крапку.

— Добре, батьку.

До стола раз у раз підходила колгоспна молодь. Чого вона підходила — Радченко цим більше не цікавився, мабуть, того самого, що й він.

Начальник хати оборони тут же оголошував свої накази. Вишикувана на вулиці молодь миттю перекликала і, поділена на загони, швидко виходила в різні напрями повітого тривогою села.

— А я ж де повинен бути? — обурено обізвався Радченко. Чому його не поставили в строй, га? Скажіть на милість! Що він, гірший тут за всіх?

— Ви, дядьку, з нами, — заспокоїв його Москаленко. — А до строю не поставили вас — старість вашу шанували...

Загін, де опинився Радченко, розташувався попід колгоспними стайнями. Спочатку все було гаразд. Сиділи, стиха гомоніли. Наглядати — за толокою наглядали: чи не з'явиться бува де той парашутист, що на Погребнюка наскочив. Загадували — хто любив загадувати наперед — коли в Європі війна скінчиться... Радченко сидів і слухав. Осіння

з приморозком ніч поволі підбиралася до його вибродженого за довгий час кожуха, проймаючи тіло холодними дрижаками.

«Погрітися б?» подумав Радченко. І як на те, зараз же до нього обізвався Москаленко.

— Зайдіть до стайні, дядьку, — подивіться, як там коні...

— А конюхи що роблять? — Радченкові не хотілося на людях виявляти свою кволість. Ще можуть подумати, що він такий «мерзляк», якому тільки й місце, що в запічку, на «тепличині» сидіти. — Конюхи нехай і дивляться...

— Конюхи самі собою, — врозумливо казав Москаленко. — А раз нас поставлено на варті, то ми тут за все й відповідаємо... Такий порядок.

— Ну, хіба що так! — Вдоволений з «такого порядку», Радченко охоче подався до стайні. При вході на нього відразу ввійшло тепло і затишхом. Ступивши кілька кроків углиб стайні, Радченко оглянувся довкола себе. Москаленко мав рацію! «Конюхи самі собою...» сидячи дримали по кутках, і тільки два підсліпуваті ліхтарі за них тут нічкували. Та й ті, здавалося, потюпались, бо ледве-ледве кліпали. Коні стояли вишнуровані у два ряди, а кінці цих рядів ген-ген губилися в напівосвітленім просторі довгої стайні. Коні стиха форкали, прогортаючи своїм форканням густу, насторожену тишу. Ось у стійлі чогось забунтувалася вередлива красуня кобила. Конюх спросоння, не розплющуючи

очей, за звуком уловив, кому належить цокіт копит, і голосно покрикнув:

— Зірка, не балуйся.

Кобила миттю заспокоїлась. Радченко дивився на ставних, добре вгодованих коней, що навіть при цьому убогому світлі виблискували пильно вичищеними крупами. Згадував, скільки-то праці покладено тут, поки виплекали таких коней. Адже тут і його праця є. Радченка душило хвилювання...

«Невже це все може коли-небудь дістатися ворогові?»

— Ні, ніколи! — мимоволі вирвалось у нього. І стайня, і коні ніколи ще не здавалися йому такими близькими й рідними.

— Ніколи, — повторив він голосніше, на всю стайню. Прокинувся конюх.

— Що ви там ворожите, Степане?

— Це я так... зайшов погрітися...

— Не знаєте, — допитувався конюх, — ще нема наказу вести коней до прийому?

— Не знаю.

Зірка, немов розуміючи, що мова йде про неї, зухвало заіржала. Радченко підійш в до її стійла. Коли б не конюх, він напевно поцілував би її в ці великі, бистрі очі, що так розумно дивилися на нього, але замість цього він тільки погладив Зірку по крутій шії.

До стайні вбіг Москаленко, потер руки.

— Гайда, пішли, дядьку!

— Куди пішли?

— Як то куди? — засміявся хлопець. — Додому! Пішли досипляти... Узавтра ж буряки возити!

— Буряки возити? — не повірив зразу Радченко. — А тривога ж як?

— Уже по тривозі.

— То як же це? Виходить, дарма людей підняли?

— Чого ж дарма? — Москаленко рахував на пальцях. — Все село підняли — раз. Колгосп від «синіх парашутистів» захистили — два. Перевірили роботу хати оборони — три. Вас у добровольці записали — чотири...

— Он як! — і старий зайшовся щирим сміхом. — Оце втяли штуку, га. А я думав, насправжки прийшла пора повторювати... Ну, раз так — то ми ще, Зірко, попрацюємо! — звертався до своєї улюблениці, поплескуючи її по лиснючому крупіві. Ми ще покажемо себе на своєму фронті... Та ще й як покажемо! На злість всім нашим ворогам. Пішли, Ванюшо! Бо там десь моя баба репетує на всі заставки... Я ж їй не сказав, куди я дівся. — І, помовчавши трохи, додав: — А з Погребнюком — його поранили, чи він навмисно приставляв?

— Навмисно зроблено, — признався Москаленко.

Радченко вдоволено прищмокнув.

— Оце втяли штуку, га!

На сході займалася зоря. Жваво гомоніла молодь, розходячись по домівках після ночі, що була така багата на переживання.

ПОДАРУНОК ВІД НЕВІДОМОЇ

Взвод молодшого лейтенанта Федоренка розташувався край дороги в густім ялиновім лісі. Вгорі, над верховіттям дерев, звільна подував легенький вітрець. Тихо шуміли вікові ялини, мрійно похитуючи обважнілими верхівками в сліпучо-білих снігових шапках. У повітрі почувалася відлига. Тут, під вічно зеленим шатром густого лісу, що покривав собою врослі в землю замасковані землянки, було затишно і приємно, немов у справжньому наметі. І коли б не близький гуркіт гарматної канонади десь на правому флангу дивізії, можна було б подумати, що лейтенант Федоренко вийшов собі просто на полювання. Це був один з тих буденних днів, про які, звичайно, пишуть: «На фронті нічого істотного не сталося».

Федоренко вийшов з тісної землянки трохи відсвіжитися. Запопадливі бійці, добравшись до тепла, нагнали стільки тої духоти, що в землянці — як у лазні. І молод-

ший лейтенант, мов риба на піску, видихував ту духоту, підставляючи своє обличчя легенькому приємному вітерцеві. Після кількох неймовірно важких нічних переходів по снігу, що незмінно кінчалися запеклими боями, сьогодні випав перший день, коли можна було і спочити, і подбати про самого себе. Розгромлений противник відходив порізненими групами, прикриваючи свій фронт рідкими заслонами добірних лижників, зучених до самостійного малого групового бою. Часто дрібні групи противника, ховаючись у густих лісах, несподівано нападали на наші тилові сполучення, і тоді доводилося «прочищати ліси» від настирливих «зозуль» — ворожих кулеметників, що гніздилися на деревах.

«Попрацювали, що й казати», з приємністю думав лейтенант. Справді, він таки попрацював чимало цього тижня. Взагалі, ці білофінни й рази ще не билися по-чесному... Шкідливі, як коти. Лейтенант насторожився.

— Хтось у гості? — його вишколене вухо несподівано вловило приглушений шум мотора. За звичкою лейтенант присів, щоб краще роздивитися, і враз весело розсміявся.

— Наш Меркурій.

Здаля, спритно маневруючи між деревами, вузькою зміястою дорогою стиха наближалася машина-кухня. При кухні, на сидінні маячила прикметна постать відомого всій роті кухаря Меркурія.

Меркурій — кухар, він же й експедитор, незмінний санітар в усіх боях і в разі по-

треби — добрий кулеметник. Улюбленець всієї роти Степан Меркулов, або, як його звали, «наш Меркурій», мав дивовижну пам'ять. Він пам'ятав домашні адреси всіх бійців своєї роти. Знав, коли й від кого хто одержував листи. Ніколи не забував найменшої дрібниці серед тих численних доручень, що їх давали йому бійці. Умів завжди розважити бійця, знайти для нього щире товариське слово, а то й приємну новину. От і зараз, помітивши ще віддалік між деревами лейтенанта і привітавшись з ним, Меркурій радо сповістив:

— З новиною вас, товаришу молодший лейтенанте.

— Що за новина така? — всміхнувся добродушно лейтенант, добре знаючи Меркурія, його звичку приносити тільки радісні і приємні новини. А Меркурій вже щось діставав.

— Така, товаришу лейтенанте, що вам і не снилася ніколи!

— Он як? Побачимо! — ніякої незвичайної для себе новини молодший лейтенант не сподівався. Хіба що лист від матері? Старенька давно вже, з тиждень, не писала.

— Лист?

— Лист то лист! — значущо підморгнув Меркурій. — Доброю рукою писаний... Хороша, видно, дівчина. Гляньте, скільки добра наречила? — і з цими словами подав Федоренкові дбайливо зроблену посилку.

Федоренко зацікавлено глянув на адрес. Справді, адресовано йому. Від кого б це?

Сказати б — з дому? Але ж тиждень тому мати вислала посылку, та й рука не материна це, якась чужа...

— Давайте швидше відповідь, товаришу молодший лейтенанте. Сьогодні й надішлемо, щоб дома не журилися! — на ходу вже, поспішаючи з обідом, голосно пообіцяв Меркурій.

— Дякую. Нема в мене такої дівчини, щоб їй листи писати, — винувато посміхнувся Федоренко. Справді, він якийсь такий чудій — дівчат боїться. От в атаку йде — нічого, а до дівчини страшніше...

Тимчасом Меркурій був уже далеко, стояв біля землянки командира роти. Сходилися на обід бійці і командири. Нашвидку роздавши пошту і кілька посилок, Меркурій жваво заходився працювати черпаком. Роздавав обід і голосно сміявся, щось розповідаючи бійцям. Бійці теж не попускали свого, жартували. Біля кухні запанував піднесений настрій.

Хвиля сорому за себе, за свою ведмежу незграбність залила Федоренкові обличчя гарячим рум'янцем. Що це справді, невже він такий тухтій, що й подумати про дівчину боїться? Аджеж йому двадцять о'лин рік... Мужчина він чи не мужчина, чорт його бери.

Федоренко з серцем рвонув за шворку, якою була перев'язана посылка, шворка перервалася й від того чогось раптом похололо в грудях. Поров складаним маленьким ножиком торбинку, в якій був зашитий подарунок, і в міру того, як більшала діра в тор-

бинці, в грудях наростала якась дивна тривога... Ну й чудій. Чого ж тут хвилюватися? Ну, є посилка, лист, припустимо, від дівчини. Що ж тут такого незвичайного? Люба мало його друзів, бійців і командирів, щодня одержують листи і подарунки від дівчат? Одержують і нічого. Главпаки, гордяться.

З торбинки виглянули верхня тепла шерстяна сорочка, теплі рукавиці, хусточка, дві сотні цигарок, за ними книжка...

— От за книжку дякую, — зрадів Федоренко. — «Страх любові»... Гм, немовби про мене писано. А от і лист.

Лист був зовсім коротенький:

«Згадай тую дівчиноньку,
Що ясної днини
Дарувала тобі квітку —
Ружу з полонини...

Мирослава Качанюк,
з Криворівні, повіт Коломия».

— От і знай, яка вона. Хіба в Криворівні одна дівчина? Всі дівчата в той час квітками стрічали кожного бійця. Яке милозвучне ім'я: Мирослава. «Мир» і «Слава». Це тільки з ним можуть траплятися такі речі... Знати дівчину й забути. Забув, зовсім забув, безнадійно. Навіть згадки в пам'яті не лишилося. Соромно признатися... Звідки ж вона довідалась про адресу? Нічого не розумію.

А до Федоренка вже підходили його товариші і, певна річ, було б дивно, якби вони, бачачи в руках свого товариша посилку, не поцікавились.

— Від неї? — спитав цікавий до чужих історій лейтенант Береза.

— Від неї, — признався Федоренко, не червоніючи й не запинаючись, як то перше бувало з ним в таких випадках.

— Людина пізнається по речах... Покажуй-но, що вона тобі прислала? — закомандував Береза.

Довелося показати. Командири закурили тоненькі пахучі цигарки.

— У твоєї дівчини добрий смак, — похвалив молодший лейтенант Коваль, непереїдений в усій роті авторитет у таких справах і найкращий снайпер.

— Яка вона, чорнява?

— Чорнява, — не задумуючись, ствердив Федоренко.

— Я так і знав, — задоволено казав Коваль. — Не люблю білявих. Непостійні всі вони і легковажні... А чорняві, навіть і русяві — інша річ. От узяти — фельдшер наш, Наташа... Чорнява? Чорнява. І в атаку йде не згірш від усякого бійця.

Сміливця, який би здумав заперечувати Ковалеві, не знайшлося: в кожного з присутніх дівчина коли не чорнява, то русява, і білявих захищати ніхто не мав великого бажання. На тому й погодилися. Потім розійшлися, кожен у своїх справах, і про Федоренкову історію забули. По обіді Федоренко спробував, як то казав Береза, пізнати невідому дівчину по речах. Переглянув знову всю посилку і кожную річ зокрема: і в кожній речі бачив відбиток витонченого жіно-

чого смаку, елегантності, культури. І шерстяна сорочка, і рукавички, і пара вишиваних галстуків, і кисет, і комірці, і маленькі гаптовані шовком хусточки — все зроблено дбайливо жіночою рукою, все подобалося йому. Хто вона? Артистка, чи просто культурна дівчина з артистичною душею?

Марно Федоренко намагався уявити собі її образ. Мирослава ввижалася йому то чорнявою, то русявою, то навіть білявою, і в кожному своєму вигляді вона була однаково привабною. Мінливий неясний образ Мирослави весь час, невідступно, стояв Федоренкові перед очима, дратував і водночас приваблював, як нерозгадана спокуслива таємниця. Дивно, нічого подібного ніколи він не відчував. Незнайома враз стала для нього рідною, близькою. Підкрадався якийсь такий ніжний смуток, бажання ніжної дівочої руки, яка лягла б йому на плече, а він тимчасом заплющив би очі й слухав, як довкола шумлять сосни. А потім пішов би в бій, на все пішов би...

— Хто ж вона? — Федоренко підніс ближче до очей одну з мережаних хусточок, сподіваючись знайти в тонкому ніжному мереживі і в вишитому вензелі відгадку на своє питання. На нього війнуло ароматом гірських полонин — так пахнуть гірські троянди... А відгадка не приходила, образ Мирослави розпливався. Тоді здався на волю своєї фантазії: нехай це буде його мрія, витворена з несміливих бажань і уподобань, його власна Мирослава. Після цього все пішло на краще.

Тепер він зовсім, до дрібниць, уявляв собі її обличчя і всю постать. Ось вона стоїть між соснами, одягнена, ніби зібралася на побачення, струнка, кароока, з грайливою посмішкою на устах... Уявлена в такому образі, Мирослава глянула на молодого лейтенанта прозорим, як чиста хвиля гірського Черемошу, привітно вдячним поглядом і знов грайливо розтанула в лісових шумах, в гуркоті віддаленої канонади.

— Ну, от, — Федоренко вдоволено посміхнувся. Тепер усе було гаразд. Він почував себе так, немов між ним і Мирославою відбулося справжнє побачення.

Чергові справи й обов'язки на якусь годину відірвали Федоренка від думок про Мирославу, але згодом він знову вже був разом з нею. Він читав надіслану від неї книжку. Героїня повісті, як дві краплі води, скидалася на Мирославу. Він знову бачив перед собою її обличчя, очі, посмішку... Може, це вона навмисне надіслала таку книжку, щоб він через героїню цієї повісті пізнав її саму?

Федоренко жадібно вчитувався в кожне слово, заглиблювався в повість і йому здавалося, що він не тільки бачить в книжці Мирославу, а й безпосередньо розмовляє з нею, чує її голос, мову, інтонації. Повість розповідала про молоду дівчину, що вирудила свого милого на фронт, на бій з ворогами своєї вітчизни. Дівчина лишилася сама. Вона так палко любила, сумувала й одночасно тішилася з того, що її коханий був

живий, здоровий. Що він не боягуз — у цьому вона була певна. Як і кожна дівчина, вона мріяла про те, що він повернеться ушавленим героєм. Про це вона в листах йому писала, вимагала, пристрасно і гаряче сподівалась побачити його переможцем, з бойовими орденами.

«...А коли ти повернешся таким, як я тебе бачу в своїх мріях, — читав Федоренко таємні мрії героїні повісті, — тоді я ще більше оточу тебе своєю шаную й любов'ю, сповню твоє життя своїм пристрасним коханням... Ти побачиш, на що здатна дівчина, коли вона по-справжньому кохає».

Федоренко відклав книжку і замислився: «Чудні дівчата. Завжди їм хочеться чогось такого незвичайного...» Його поривало відповісти на ці пристрасні слова, на заклик дівчини ласкавими, теплими і водночас мужніми словами...

І, скоряючись перед поривом свого нестримного бажання, Федоренко, не роздумуючи більше, взявся за блокнот і олівець. Писав — кому? — ясно, Мирославі.

«Люба, дорога товаришко, — звертався, стовнений якоїсь ливної, йому самому ще неясної надії. — Одежав вашого листа. Дякую за ваш ласкавий подарунок. Хочу, щоб і моя честь і мій обов'язок червоного воїна були вам запорукою в тому, що я до кінця виконаю ваше бажання...» Написав, і враз лесь дівся весь поив, вичеопалися слова. Власне, більше ні про що було писати.

— От і лист готовий! — обізвався за пле-

чима невсипущий веселий Меркурій. Він щойно зібрав у роті всі листи.

— Один ваш тільки й зостався, товаришу молодший лейтенанте. Здавайте, та поспішайте, бо там ротний командир вас кличе...

Федоренко почервонів, ніби його зловили на якомусь нечесному вчинкові, похапцем підписав прізвище, надписав адрес, і все ще ніяковіючи, в замішанні, віддав листа Меркурію.

Того дня Федоренкові щастило. Ротний командир Павлюк теж зустрів його приємною новиною:

— Єсть можливість відзначитися, товаришу молодший лейтенанте.

— Служу Радянському Союзу, товаришу старший лейтенанте! — віддав честь Федоренко і приготувався слухати. Павлюк тепло посміхнувся.

— Що ти скажеш, Купріяне?

Купріянов, батальйонний комісар, здивовано повів плечима.

— Я, здається, все сказав. А решту Федоренко сам за себе скаже.

— Ми, мовляв, за те, щоб менше слів, а більше діла, — ущіпливо підморгнув Павлюк. — Гарзд. Так от, товаришу Федоренко...

І командир роти коротко і стисло проказав завдання. Вимагається розвідати місцевість на ділянці перед батальйоном, знайти спосіб непомітно зайти в тил противника...

— І ось, у цьому місці, точка «Н», — Павлюк перехрестив на карті точку нігтем. —

Тут їхній командний дот... Як ти думаєш?

— Прибрати дот, — не вагаючись, сміливо пропонував Федоренко.

— От, от. І я так думаю, — казав Павлюк і в голосі його почувалася прихована, майже батьківська ласка. — Правильно. Прибрати дот. Спочатку ти виходиш ось сюди, на цю долинку...

І три голови схилилися над картою. Командири обговорювали бойове завдання.

Уже вечоріло, коли Федоренко вийшов із землянки командира роти. Ротний командир і батальйонний комісар провели його ще трохи лісом і там, на маленькій галявині, під гвокіт далекої канонади, розпрощалися.

— Бажаю вам успіху, — сердечно мовив комісар.

— Щасливо повертатися! — так само побажав Павлюк.

Федоренко поспішив до свого взводу.

— Славний хлопець, — чуло проказав Павлюк, звертаючись до комісара.

— Непоганий, командире, — згодився комісар.

Густий ліс поступово повивала нічна темрява. Все зливалося в одну велетенських розмірів фантастичну білу стіну, притрушену сірим мороком ночі. Здавалося, що тут, біля землянок, — життя, а там, за стіною — вічне царство смерті. Тули й повинен був вести свій взвод Федоренко. Через якихось чверть голици взвод уже стояв на лижах, готовий вийти на передові позиції. Люди обігрілися в землянках, обсушилися, спо-

чили, їх веселі й дотепні жарти свідчили про добрий настрій. Федоренко, до того, як вестися обійшов усіх бійців.

— Нічого не забули?

— Все на місці, товаришу молодший лейтенанте.

— Може хто є хворий? Заявляйте. Дорога буде далека...

Бійці продовжували стиха розмовляти проміж себе, байдуже пропускаючи повз вуха, це, як їм здавалося, зайве застереження. Тоді почувалася тиха команда:

— Кооком руш.

Федоренко пропустив повз себе взвод, пильно оглядаючи, чи всі бійці споряджені так, як він наказував, і, впевнившись, що все гаразд, — наполог на лижі, знову обігнав усіх і вийшов наперед своєї невеличкої колони. З цієї хвилини все стороннє, не зв'язане з бойовим завданням, втратило для Федоренка свій реальний сенс, зникло з його свідомості. Все лишилося десь там, біля землянок.

Бійці йшли на лижах парами, швидко посуваючись уперед. На короткий час затрималися біля командного пункту командира батальйону.

Федоренко пішов довідатися, що діється на дільниці, де зручніше можна пройти непоміченим, — і загін, зберігаючи тишу, знову рушив уперед. Ішли легким поковзом, безшумно, в білих балахонах, зливаючись з навколишнім простором білого царства безмовних засніжених лісів і хаотично нагромаджен-

них кругляків дикого каміння. Десь близько хрусне під вагою снігу розчохнена гілка — і вже Федоренко, а за ним і всі бійці настожилися. Такий закон тутешньої війни. Білофінські «зозулі» не раз залишалися на деревах і потім шкодили... На фронті тиша. Ворон не видавав себе жодним звуком. Мовчала й наша сторона. Свіжа людина ніколи не повірила б, що тут, на цих безмовних просторах, точиться запекла кривава війна. На полі ні живого духу, лише де-не-де з'явиться смілива птах, пролетить над полем і, ніби злякавшись своєї сміливості, знову поспішає сховатися в лісі. Все, що є живого на землі, все закопалося в глибокий сніг. Вийшовши на галляву, за якою далі починався поріділий ліс і чисте поле, взвод на ходу витягнувся довгим ключем і поодиноці прослизнув у прокопаній в глибокому снігу хідник. На цій ділянці це єдиний шлях, яким більш-менш безпечно можна вийти на передові позиції. Вдень тут показати голови не можна. Один цікавий кореспондент армійської газети здумав був комусь довести «правдивість своїх спостережень», прокопав під снігом «пічку» на п'ятнадцять метрів завдовжки, убік від головного хідника, пробив наверх діру і ледве вистромив з неї насаджену на багнет свою «ушанку», як її відразу пронизала черга куль із кулемета. Засівши на протилежному узліссі, через поле, ворог мовчки вистежував найменший рух на нашій боці. Хідник вів до командира роти, там він розгалужувався трьома стежками до кожного взводу, а ще

далі — дробився на кілька закритих від ворога доріжок, до кожного відділення: цілий лабіринт покручених, прокопаних у снігу стежок і хідників, що виводили аж геть у поле, на заставу, й закінчувалися виставленими далеко в полі секретами. Командир роти радий був побачити свого приятеля.

— Здоров, здоров! — щиро привітався з Федоренком. — Розвідники виходять на ніч... Значить, буде діло. А то до того набридло тут лежати, що хоч вовком вий. Кляті білофінни, знахабніли — голови не можна підвести...

— Що чувати новенького? — цікавився Федоренко.

— Отак, як бачиш! — скаржився товариш. — Ні сюди Микито, ні туди Микито: лежи й розважайся. Я вже вірші почав писати... З застави передають, що там помічено якесь пересування. Вилно, думають держатися... Це ж у них останній «козир»! Проб'ємо цю останню лінію укріплень і вже до самого Выборга дорога вільна...

— Пересуваються, кажеш? — міркував про себе Федоренко. — Очевидно, підійшли свіжі частини... Давно пересуваються?

— От тільки що мої секрети передали: «Чути, кажуть, якийсь гомін...» Але руху не помічено.

— Ну, рух вони вміють добре маскувати, — це вже Федоренко сам по собі знає... — Зрештою, на те й війна! Тут не доводиться гав ловити... Пішли, чи що?

І обидва командири, а за ними і всі Федо-

ренкові бійці, знявши для зручності лижі, почали пробиратись хідником на лінію передової застави. Командир застави, теж молодший лейтенант, жвавий запальний юнак, місяць тому закінчив піхотне училище — на фронті перший тиждень. Йому все здавалося, ніби бійці стежать за кожним його рухом і навіть перешіптуються між собою, який, мовляв, наш командир ще недосвідчений, не знає фронту, і тому він раз у раз, щоб відвести від себе найменше підозріння й довести бійцям, що він зовсім не такий, як то про нього думають, бравував своєю байдужістю до небезпеки. Білофіннам, очевидно, десь там щось привиділось, бо раптом над заставою зацявкотіли випущені навмання кулі.

— Костін, заховайтесь. Доки я вам буду про це нагадувати? — суворо зауважив ротний. Костін винувато знітився.

— Чудний хлопець, — казав ротний Федоренкові, — ніяк не може з тим згодитися, що треба бути обережним. Учора сам один підповз під їх секрети: одного зняв багнетом, а другого притяг живого. От і виводь кінець з ним: і до нагороди представляй, і давай догану за необережність. Адже ж його так і здапати могли. А сьогодні знову двічі прострелили йому шапку...

— Ну, давай точніше, що ти там помітив? — уже ласкавіше, тепло посміхаючись до Костіна, питав ротний. Костін відразу ніби ожив. Він щойно розвідав усю місцевість на ділянці роти...

— Проповз між їхніми секретами аж ту-

ди, — показав на ліс по той бік поля. — Он там, на тому горбочку, що під лісом, квадрат «А», там стоїть їхня застава. Праворуч від застави, вздовж по фронту роти, йде «нічого» — розставлено кілька опудал і напевно міни, — а там, на ділянці сусідньої роти, видно, знову є застава...

Федоренко швидко помічав на своїй карті всі здобуті Костіним відомості. Цей юнак таки багато допоміг йому.

— А де ж помічено пересування? — це найбільше зараз цікавило Федоренка.

— В квадраті «А» було чути посиленій гамір. Так могла гомоніти лише новоприбула частина, — зробив висновок кмітливий Костін.

— Мабуть, ти маєш рацію, — підтримав його ротний.

Костін від радості засоромився, ніби дитина. Вияснення бойової обстановки забрало у Федоренка небагато часу. Ось остання позначка на карті — і він готовий. Секрети попереджені, що зараз має вийти розвілка. Федоренко потис руку ротному, по тому тепло розпрощався з Костіним.

— Пішли.

— Ви щасливі, — шепотів захоплено і водночас засмучено юнак.

— А я от три дні вже прошуся, щоб мене пустили в глибокий тил на розвілку — не пускають! Все одмовляються то сим, то тим, мовляв, нема зараз потреби... А я знаю, що тут справа не в потребі, а в тім, що я всього тиждень як на фронті... Побоюються пускати, недосвідчений.

— Пустять. Кого, кого, а вас пустять! —
І несподіваний приплив ніжності до цього хороброго і славного хлопця охоплює Федоренка. Він ще раз гаряче і міцно стиснув юнакові руку.

— Вас обов'язково пустять!

Тепер, здається, все. Пригадати, може що забув? Нічого, все гаразд. Туман на поле налягає... Але ж це така дрібниця в цьому краю постійних туманів, що на це й не слід зважати.

— По одному виходь.

Бійці повторили стиха подану команду. І молодий пристрасний розвідник Костін широко розкритими очима, з хвилюванням почав стежити за тим, як вишколені на розвідці Федоренкові бійці, пригинаючись до снігу, стали виходити в поле. Через якусь хвилину вони вже потонули в снігових заметах, повитих туманом, і Костін, пильно придивляючись услід бійцям, лише чуттям вгадував, куди вони пішли.

— Правильно пішли! — полегшено зітхнувши, мовив він нарешті. Федоренко йшов попереду своїх бійців. Туман з кожною хвилиною густішав. Він котився хвилями, як дим, або вірніше, як вода, такий густий, що його, здавалось, можна було пити. За п'ять кроків важко було побачити свого товариша. Федоренка охопив якийсь дивно веселий настрій зухвалого мисливця, що сам один виїшов полювати на великого звіра. З чола котився рясний піт, ніби туман був насичений гарячою парою. Від цього, а може й не

від того, може від того, що близька небезпека посилювала сміливість, борсання в снігу здавалося зайвим, непотрібним. Однаково, застава вже далеко й білофінни не зможуть визначити, звідки вийшла розвідка, та й як його визначити в такому тумані..

— Стати на лижі.

«Стати на лижі», пошепки переказали один одному бійці, і серце Федоренкове чомусь відразу заспівало, як ніколи, радісно, серце кликало на бій. Туман приглушував звуки. Бійці йшли безшумно, немов тіні. Здавалося, що вони, як ті казкові чарівники, пливли на хвилях туману, грізні, таємничі, непоборні. Боець-«лічильник» передав число пройдених кроків...

— Ага, це вже недалеко їх застава... Ані звуку. Атакувати гранатами, — наказував Федоренко. Ніколи ще йому не дихалось так вільно й так безпечно, як оце тепер.

«Атакувати гранатами», знову прошепестіло поміж бійцями, і все стіхло, лише рука в кожного стислася міцніше на гранаті. На карті тепер теж нічого не побачиш, та й не час уже дивитися. На думку Федоренка, до ворожої застави лишилося яких-небудь півтораєста кроків. Для вправних лижників — це одна коротка хвиля. Бійці згруджуються, наскільки це дозволяють лижі, і навалюють грудю, оширившись гранатами, беззвучно беруть розгін за своїм командиром. Противника не видно. Його можна намацати лише багнетом, та й то тільки тоді, коли зіткнутися ніс до носа. Федоренко весь перетво-

рився в зір і слух. Наслухав до болю у ву-
хах, але попереду були лише снігові замети,
вкрита непроникливим туманом ніч — і все.
Лижі в бійців сичали, немов змії. Націлена
в атаку група взяла з розгону положисте
узвишся, не спиняючись ні на мить, все ще
готова до атаки, безмовно ринула вперед на
невидиму в тумані заставу противника, що
десь мала бути саме тут, у цьому місці. Ми-
нула напружена хвиля зближення. І, не зу-
стрічаючи ніякого опору і жодного ворожого
солдата, бійці тихо прошуміли в долину, не
зачепивши нікого, з готовими до бою гра-
натами. Аж тоді Федоренко підніс руку:
«Стоп!» Усі бійці, немов по команді, витерли
з облич гарячий піт. Група була схожа на
корабель, який у навалному розгоні зумів
уберегтися випущеної торпеди. Хоч тут усі
були загартовані бійці й досвідчені розвід-
ники, які по кілька раз дивилися смерті
в вічі, проте, всі полегшено зітхнули.

— От і добре, — якось чудно, пошепки,
мовив за всіх командир відділення Гнатюк,
якого завше звикли бачити в боях попереду
своїх бійців. Нараз Федоренко знову подав
знак: «Увага». З туману долинув невиразний
гомін кількох людських голосів. «Білофінни».
Гомін щохвилини наближався, долітали окре-
мі слова, уривки фраз. Солдати йшли без-
печно, не криючись, перегукуючись між со-
бою. Вони несли на заставу харчові припаси.
Один із них чогось відстав, а інші, два його
товариші, ставши на віддалі, дошкуляли свого
супутника незграбними солдатськими жар-

тами. Федоренко розумів по-фінському. Прислухався.

— І ей, телепню! Чи довго ти ще там сидітимеш? А то залишимо, то й попадеш до москалів на печеню... Дивись, не сплутай. По слідах іди, тут близько! Клятий туман, хоч в око дай. Під такий час і справді можна до москалів попасти..

— Під такий час москаль навіть носа не висуне, — хвалькувато казав другий. Федоренко раз махнув рукою, і від групи відділилось п'ять бійців. Попереду, як і завше, був Гнатюк. Солдати, все ще розмовляючи, брелч далі... Вони впали, навіть не встигнувши ойкнути, покарані за свою безпечність. Те саме спіткало і третього солдата. Їх застава, виявляється, лишилася ліворуч. Можна повернути й несподівано атакувати її з тилу, але хто може ручитися, що все скінчиться добре і щасливо і що білофінни не нароблять шелесту? Двічі випробовувати щастя не варто. Та й нема потреби в цьому, коли так щасливо обійшли заставу. Тепер можна пробратися в глибокий тил. Є в житті людини один такий день, коли доля щастя роздає, дій тоді сміливо, безоглядно, щастя не любить роззяв, зумієш його взяти — і тоді воно твоє на все життя...

— Вперед, — пошепки скомандував Федоренко. Незабаром група перейшла дорогу, що вела в глибину ворожого розташування, і сховалася в лісі. Через кілька хвилин дорогою прошуміли білофінські лижники. За всіма ознаками, що їх тут можна було вста-

повити, це йшла в поле білофінська розвідка. Обидві розвідки безпечно розминулися всього на віддалі кількох десятків метрів.

— Ух! — весело зауважив перший на вигадки в усьому взводі боєць Ряботенко. — Трохи, трохи, і були б черкнулися, як у морі кораблі...

Взвод був у білофінському тилу. Тепер усе залежало від того, наскільки міцні неови в командира, як буде діяти командир. Федоренко почекав, поки все стихло на дорозі, і, стаючи на лижі, коротко шепнув:

— Вперед.

— Пишіть: до запитання в точці «Н», для Ряботенка, — не втерпівши, пожартував Ряботенко.

Найкращий план завжди буває найпростіший. Федоренко вирішив триматися дороги. Противник не припускав такого плану: досі «москалі» ніколи так зухвало не ходили.

Дорогою безпечно рухались окремі роти й цілі батальйони, їхній гомін і поодинокі вигуки солдатів і офіцерів орієнтували Федоренка, що йшов край дороги, в тому, що тут відбувалося: противник перегруповував свої частини.

Тимчасом туман поволі підіймався. Згодом, поміж засніженими верхівками ялин подекуди несміливо виглянули зорі. Небезпека зустрітися з ворогом все збільшувалася. Федоренко заглибився в ліс, не пориваючи зв'язку з дорогою. Настрій був напрочуд гачний.

Він сам не знав, звідки в нього раптом

взялася така упевненість і безоглядність у його вчинках. Далєбі, він зараз, не здригнувшись, сам один пішов би на тисячу багнетів. Приємно шипіли лижі. Машинально видобув з кишені хусточку, скинув рукавицю, щоб витерти спітніле чоло і враз, немов яскравий метеор, перед його очима встала Мирослава. Це ж бо її хусточка. Ніжним ясним поглядом, якого ніяк не можна передати, глянула вона на вкритих інеем бійців, на нього і, як та лісова мавка, тихо-тихо поманила його пальцем. Федоренко посміхнувся: «Не час думати про це...» І немовби скоряючись його думці, Мирослава слухняно розтанула. Було вже за північ, коли група обережно по місточку, зробленому з лиж, переправилась через вузенький, не скований льодом потічок, що випливав з великого озера. Попереду стриміли дротяні загорожі й надовби, оперезана кілька разів широким поясом наверханих кругляків і надовбів, круто здіймалася висота — там дот. Нічний бінокль показував на висоті глибокі чорні лійкуваті ями — це робота наших батарей. Висота густо встебнована цими ямами. А дот усе ж таки живе...

— Приготуватися, — наказав Федоренко. Всі бійці на мить ніби завмерли: крім гранат, піску і динаміту, які в бійця-розвідника завжди наготові, у нього є ще нерви, воля і упевненість у своїй перемозі, невловима гама настроїв і почуттів, одно слово, є душа — її треба відповідно настроїти, все підкорити одній меті. Бійці пильно вдивлялися в ко-

мандира: «Що думає командир?» Федоренко, не хапаючись, спокійно махнув гранатою. І цей спокійний жест немов би злютував в одно всі настрої бійців і волю командира.

— Буде діло, — весело кивнув своїм сусідам Ряботенко.

— Твердий, чорт, — захоплено прошепотів Гнатюк, спостерігаючи спокійні рухи командира. Відтепер для всіх цих людей тут існував тільки один закон — їх командир.

— Пішли, — уривчасто зашелестіло по всій групі. Кругом стояла мертва тиша. Висота, здавалося, навмисно причаїлась і очікувала, поки ці безумці виповзуть з долини. У цій моторошній тиші навіть стукіт серця віддавався у вухах бійців, як удари молота. Бійці на мить спинялися, гамували прикрий стукіт сердець, і знову повзли вперед, сковані єдиною волею і метою свого командира. Вже не відчували ні простору, ні часу: в тілі, в серці, в крові горіло негасимою жагою пекуче бажання: «Коли б швидше». От і висота. Вмить зробили прохід у дротяній загорожі. Пройшли надовби. Вже близько дот. Зрадлива тиша, як і до цього часу, все ще не давала вільно дихати. «Вперед, вперед», тут підганяв інстинкт.

Уже простим оком можна побачити обриси гарматних і кулеметних амбразур... Пора? Федоренко, все ще тісно припадаючи до снігу, плавко, обома руками окреслив півколо і, скоряючись цьому мовчазному наказові, бійці почали півколом облягати дот.

Тепер пора. Перед дотом рвучко виросла рішуча постань командира. Легким поковзлом, як кішка, випереджаючи лейтенанта, біг до амбразури сміливий Гнатюк.

«Молодець», позаздрив Федоренко. Гнатюк щосили жбурнув амбразурі в пащу свою важку ношу, круглий камінь. Тепер вона не скоро заговорить. За Гнатюком з усіх боків набігали всі такі, як і він, що не вміли поступатися на полі честі. Застигнуті білофіни, відійшовши від першого переляку і розгублення, спробували вискочити з казематів. Тепер уже однаково не було чого критися.

— Гранатами, огонь! — як завжди в таких випадках, зачувся упевнений голос Федоренка, і дот відразу заярив вогнем і громом від вибухів гранат. Біля входу в каземати дота встигли залягти кілька шюцкорівців, з ними офіцер. Це найодчайніші. Коли їм пощастить протриматись бодай кілька хвилин, то за той час із казематів вискочить уся прислуга, добре вишколені в поодиначному і рукопашному бою солдати, зав'яжуться довготривалий бій, наспіє поміч з інших точок, і тоді ці молоді сміливі хлопці, що так відважно пробралися сюди, будуть приречені на загибель, а дот як був, так і залишиться...

«Не бути цьому!» Федоренко щосили пустив навкидь гранату. Граната попала в отвір. — «От і добре», і десь глибоко в казематі розірвалася. Звідти тепер не скоро вилізуть. А другою він пригостить тут оцих, що залягли. Над сусіднім дотом уже

зринула вгору тривожна ракета: догадалися. Але ж і на нашому боці, на лінії фронту, теж уже заклекотіли кулемети, чути вибухи гранат і мін.

— За Сталіна! — Федоренко випустив другу гранату й, не чекаючи, поки до нього підбіжать ближчі бійці, безоглядно кинувся на ворога. Йому назустріч підвелось всього п'ятеро.

«Ага, граната, значить, таки добре помогла».

Шюцкорівський офіцер, кряжистий велетень, схожий на розсатанілого бика, не цілячись, вистрелив і з лайкою «здавайсь, червона...» вибіг наперед своїх солдатів. Знову пущена граната немовби пожалкувала зачепити цього розкішного, сліпого від люті, лісового звіра. Шюцкорівець біг з гвинтівкою наперевіс, розмахуючи широким багнетом. У Федоренка — пістолет. Як колись було в дитинстві, Федоренко підпускає ближче офіцера, потім лівою рукою хапає велику сніжку, ліпить нею шюцкорівцю просто в вічі й коли той від несподіванки на мить спиняється — валить його на сніг з одної кулі. Ближчі бійці перейняли решту атакуючих шюцкорівців. Сухий брязкіт зброї провіщав, що тут зійшлися руч-на-руч, в останньому смертельному двобої. По хвилині шюцкорівці вже лежали нерухомі разом з своїм офіцером. Тепер тільки Федоренко пригадав: адже ж він забув подати знак своїм частинам. Ну-ну. Такого з ним ще не бувало. Лінія фронту наближалася невпинно і, як здавалось Федо-

рєнкові, занадто швидко. Блокада дота і паніка в тилу деморалізували ворожий фронт: білофінни відходили, боячись бути відрізаними. Через висоту з обох боків перелітали снаряди, вони лягали зовсім близько.

«Ага, це вже білофінни концентрують свій вогонь на висоті... Прикмета непогана. Значить, не думають повертатись?» так міркував Федоренко. З казематів доносились стогони і крики. Біля входу в дот кипів завзятий бій. Гнатюк із своїми бійцями докінчував шюцкорівців багнетами. Сліпучо-білими стрілами зринули вгору одна по одній три сигнальні ракети і розлилися над висотою променистим світлом. На висоті стало біло, як удень.

«Висота наша! Наша!» кричали на весь фронт ракети. На снігу лежали пронизані багнетами й осколками гранат шюцкорівці, лежав і Ряботенко. «Шкода хлопця! — пожалкував Федоренко. — Може, ще живий, поглянути б?» Але зараз кожна прогаяна хвилина може коштувати життя бійцям всієї групи. Треба зараз же, у цій хвилині, організувати оборону висоти, поки наспіє допомога. Але звідки з'явилася ця противна млість? Чому так важко б'ється його серце? Ого, та в нього в крові бік? І ноги ніби стопудові стали...

— Гнатюка до мене, — передав через бійців і враз відчув у пахві біль.

«От досада. Невже доведеться тепер вийти з ладу? Ні, він ще міцно тримається на ногах. Виходить, рана в нього не серйозна.

Ото тільки зле, що в грудях забиває дух і серце мліє...»

— Гнатюка до мене.

Та Гнатюк і сам уже поспішав до командира. Дот очищено. Довелося хлопцям трохи поморочитись із тими білофіннами, що засіли всередині й не хотіли по-доброму здаватися...

— Ого, та вас поранено, товаришу лейтенанте! — стривожився Гнатюк, помітивши, що крізь одяг Федоренка проступає кров.

— Трохи шкрябнуло, я й сам ще не знаю, де саме... Дрібниці, — спробував всміхнутися Федоренко. — Поки що я тут погляну, а ти займай усім взводом оборону... Зараз же... У цій хвилині, — наказував Гнатюкові, почувуючи, що сам він не встоїть довго на ногах, бо все довкола нього захиталося, і висота пливе кудись на хвилях снігового моря.

Гнатюк не став очікувати дальших розпоряджень і наказів, по хвилині він уже прийняв команду над усім взводом. По обидва боки висоти точився бій. Білофінни, втрапивши командний дот, відходили стороною, знаючи, що там, на висоті, їх напевно переймуть вогнем. Зціпивши зуби від болю, Федоренко намагався втриматися на ногах, навіть присилював себе ступити ще два кроки, але йому потьмарилось в очах і він знову знеможено захитався: «От досада». Висота гойднулася, різким стрибком відштовхнулася від землі і з шаленою швидкістю помчала в простір. Дмухнуло нестерпним

жаром. Велетенським водоспадом прошуміли тисячі яскравих метеорів...

Федоренко розкрив очі. Перед ним уже була якась зовсім нова, опромінена сліпучим сяйвом, чарівна місцевість. Велике, велике сонце над неосяжним лугом, завітчанним безліччю пахучих трав і квітів. І він, Федоренко, йшов тим лугом. Повиті прозорою поволокою, синіли в далині високі гори. Шпилі тих гір ховалися в хмарах, гори гомоніли між собою, і гомін той величним гуком віддавався в серці. З гір сходила вся в білому, як та гірська квітка, усміхнена Мирослава. Вона линула все ближче й ближче, ось вона вже біля нього, його вимріяна Мирослава, з якою він так несподівано зріднився. «А я за тобою сумувала», радісно, крізь сльози, забринів її схвильовано-ніжний сумовитий голос. Тепер Федоренко не соромився. Вони взялися за руки, й сині гори були свідками їх радості й щастя...

«Кулемети, вогонь!» долетів з далеких просторів суворий голос Гнатюка, і Федоренко, втрачаючи свідомість, тихо опустився на сніг. Хтось невідомий дихнув йому в обличчя й над самим вухом прокричав: «Сюди, він ще живий».

Федоренко тихо застогнав і стомлено ступив повіки. Він хотів спати.

Молодість і сила перемогли: поранений Федоренко швидко поправлявся. Його вчинок відзначило головне командування. Приходили кореспонденти різних газет, просили в нього побачення, питали, розпитували, ви-

магали якихось «характерних епізодів». А тих епізодів не було: все виходило буденно, просто. Федоренко непокоївся, ніяковів, не розуміючи, чого від нього хочуть. І швидко втомлювався. Втомлювались і кореспонденти, витягуючи з нього слово по слову, дивуючись його невигадливістю. І людям було прикро і йому не дуже приємно. І взагалі нецікаво було сидіти в палаті, склавши руки. Тягнуло назад, у полк. Там друзі і приятелі, там було його справжнє місце, а тут він почував себе зайвою людиною. Була ще одна причина, чому він поспішав у полк: друзі сповіщали про одержаний для нього лист від Мирослави. Вони не знали зразу, де шукати адресата, а щоб дівчина, бува, не подумала там чогось, то їй вирішили на свою відповідальність відписати відповідь.

«Не турбуйся, — писав йому Коваль, — все зроблено чисто, ніби твоєю рукою. Береза так попрацював, що комар носа не підточить, і дівчині, поки ти повернешся назад у полк, спокійніше буде вдома, не побиватиметься марно. Видужуй-но, голубе, там швидше, бо щоб не довелося за тебе другого листа писати...»

— Уявляю, що вони там написали! — впадав у розпач Федоренко. — Незнайома дівчина... А вони, мабуть, їй вчистили любовного листа? Та ще хто? Береза, який у таких речах не знає міри. Що можуть там подумати про нього. Ой, скандал. А все той проклятий сором... Соромно було признатися: де ж пак, щоб у нього та не було

дівчини, хіба він гірший за всіх? От і маєш!

Федоренко не давав спокою головному лікареві. Коли його, нарешті, выпишуть? Адже він здоровий, здоровісінький, і рана майже зовсім загоїлась...

— На все свій час, любий друже! — заспокоював його добряга лікар. — Будьте певні, ми вас не затримаємо тут ані одної зайвої хвилини... Очікуйте, цими днями очікуйте!

І Федоренко знову покійно очікував, лічив безраднісні довгі дні. Коли йому ставало дуже сумно — добував пересланого друзями листа від Мирослави.

«Ви вірите в щасливі випадки? — писала, між іншим, Мирослава. — Бо я вірю. І мені чомусь здається, що саме такий випадок має місце в нашому з вами сердечно-товариському листуванні... Дуже рада буду і щаслива знати, що ви справді є такий, яким я вас собі уявляю з вашого доволі коротенького листа. Бажаю вам успіхів і щоб вашим супутником була скрізь мужність, і мужність, і ще раз мужність...»

Федоренко перечитував ці теплі рядки, і вони, як той чарівний талісман, підносили його дух, проймаючи якоюсь такою тихою, тихою хвилею ніжності до Мирослави. «Ні, ні, це взагалі нечувана річ, — відбивався Федоренко від свого настирливого почуття. — Є заочні інститути, а «заочного кохання не буває...»

Що сказали б його друзі, коли б знали чисту правду? Ну, далєбі, ніколи він не був ще в такому кумедному становищі.

Настав жаданий день. Добряга лікар перший поспішив порадувати свого нетерплячого пацієнта.

— От ви вже й готові, друже мій. Заштукували ми вас міцно, навіть і знаку не лишилося... Щаслива путь.

І того ж дня Федоренко виїхав у полк. Він схожий був на мореплавця, який по довгій плавбі ступив на землю. Скрізь було стільки свіжих вражень, що від них крутилась голова. Все здавалося новим, все вражало свіжістю, яскравістю кольорів і фарб, і навіть одноманітні краєвиди суворої північної природи викликали справжню радість і захоплення. Федоренко однаково був радий і людині, і машині, що верталися на фронт.

— Ну, як там? — жадібно розпитував людей, які верталися з передової лінії. Усі стверджували одно: «Маннергейма лінію прорвали... Тепер дрібниця залишилася! Зловити самого Маннергейма!»

Ця новина викликала у Федоренка новий приплив радісного збудження. Скоріш, скоріш. Це буде дуже прикро, коли він, що воював весь час, з першого дня, не встигне прибути на закінчення... І Федоренко поспішав, щоб не прогаяти в дорозі жодної хвилини. Прибув він якраз вчасно: полк уранці мав іти на штурм останньої білофінської твердині — міста Выборга.

І хоч готування було в розпалі, проте чимало друзів знайшли час зустріти Федоренка й привітати його з щасливим поверненням у полк. Бійці раді були побачити

свого командира здоровим. Вони знали вже про все: і про подяку й нагороду йому від вищого командування, і про те, що він затверджений в новому званні лейтенанта, і про призначення його командиром розвідроти, про все те, що саме зараз так радісно хвилювало Федоренка. Перед ним стояв Гнатюк. Від радості Гнатюкові бракувало слів, і відважний боєць, що не звик ховатися з своїми почуттями, просто обняв свого командира і сказав по щирості, як думав:

— А здорово ми їх тоді почистили, товаришу лейтенанте.

І всі бійці відразу розсміялися, бо всі вони, виходить, однаково думали.

Прибіг лейтенант Береза, за ним молодший лейтенант Коваль, Павлюк — усі хороші, милі друзі: Федоренко переходив з обіймів у обійми.

— Здоров, друже.

— Здрастуй, герой.

— А ми приберегли для тебе одну цікаву річ, — інтимно підморгнув Береза після того, як уже вляглася хвиля привітань і поздоровлень.

У Федоренка серце тьохнуло.

— Яка така річ?..

— Лист тут один тобі, — продовжував Береза, добуваючи листа, явно втішаючись з того замішання, в якому опинився його друг. — На, читай і дякуй нам.

Федоренко ніяково подякував. Йому досить було тільки оком глянути на штамп, щоб відразу ж пізнати: лист від Мирослави. Це від-

повідь йому на те, Березою писане колись «послання»... Федоренко завагався: сховати листа й самому прочитати — не виходить, бо на фронті є свої неписані закони, і один з них велить ділитись з усіма своєю радістю і смутком, а прочитати всім уголос теж не вистачало духу.

— Хлопці, — вимовив, нарешті, він благо- гально, звертаючись до Берези і до Коваля. — Скажіть, що ви там їй написали?

Береза самовдоволено розсміявся.

— Ну, й чудний ти хлопець. Доти, брат, блокуєш, а такої звичайної речі, як лист від дівчини, боїшся... Ну що ми там могли написати? Написали, щоб не сумувала, що ти носиш її ясний образ в своєму полум'яному серці, що ждеш не дждешся, коли, зрештою, настане той щасливий час... Ну, і так далі... Приклали твій портрет, той, що ти подарував мені перед першим боем, і на закінчення попросили в неї теж її портрет, — і все.

Федоренко одчайдушно махнув рукою так, ніби він відважувався на бозна-яке небезпечне діло, запустив у конверт пальці, шарпнув і роздер його пополам. Показались дрібні списані рядки листа. З-під рук, прослизнувши поміж пальцями, упала фотографія молоді дівчини.

— Ось вона, ця громадяночка, — вигукнув радісно Береза. Фотографія пішла гуляти з рук у руки. Мирославу уважно розглядали.

— Серйозна, видно, дівчина.

— І вродою підходяща.

— Тихенький, тихенький, а бач, яку кралою вибрав! — дивувався вражений Коваль. Мирослава наче знала, що так буде, вона скромно посміхалась на ті вихваляння своїй справді чарівній вроді. Тут не було ні жіночого лукавства, ні навмисно підкресленого бажання всім подобатись, ніякого такого жіночого загравання, що чоловіки часто звикли добачати в фотографіях. Дівчина дивилася на світ широко розкритими щасливими очима. Її в міру довгасте обличчя, з відтінком есенційності, виявляло неабияку рішучість і сміливість. Така жінка, залежно від обставин, могла бути тихою сумірною дружиною, а в разі потреби — суворою і сміливою Паліхою. Приваблива усмішка в кутиках міцно стулених уст якнайкраще пасувала до сміливого й ніжного обличчя. У цій усмішці було все: і ласкаве привітання незнайомим друзям, і радість молодого життя, і трепетне соромливе признание..

Здавалося, що без цієї усмішки не було б і самої Мирослави.

— Бач, і нічого страшного! — засміявся безпечно Береза.

Федоренко, все ще хвилюючись, несміливо розгорнув листа. Його обступили тісним колом.

«Любий друже!

Дякую за щирість і за все, за все, за кожне ваше слово. Знайте, що для мене кожне ваше слово — моя нова радість... Така вже я. Не люблю легкодухих і готова на все для тих, кому обов'язок і честь дорожчі за

життя, хто однаково сміливо йде на бій з ворогом своєї вітчизни і з самим життям... Поважаю сміливих і дужих. Поважаю вас, бо знаю...»

— А ти все — що та що ви написали, — докірливо перебив Береза. — Написали те, що треба. Ех, ти, чудій. Хіба тобі мати таку дівчину? Читайте далі.

Далі Мирослава описувала свої переживання та різні дрібниці свого буденного життя, вона тепер готується вступати у вищу школу, і під кінець запрошувала Федоренка обов'язкого після повернення з фронту відвідати їхню Криворівню. Там тепер напрочуд гарна природа.

— Запрошую всіх у гості, — пожартував Федоренко, щоб якось приховати свою радість.

— З охотою. Ми люди не горді! — так само жартома пообіцяв Коваль.

Друзі ще поговорили трохи про наступний день, побажали один одному удачі в завтрашніх боях і розійшлися. Вночі полк зайняв свої позиції. Мороз міцнів з кожною годиною. Проте Федоренко не відчував холоду. Він увесь був під владою настрою, навіяного листом від Мирослави, горів внутрішнім вогнем своєї радості. «Люблю сміливих і дужих» — це ж її слова. Вона вимовляла їх, коли писала. І слова звучали в його сповненій тепер відвагою душі, як бойовий поклик, як наказ, якому він повинен був коритися.

Рота легко відтиснула передові частини противника, висунулася далеко наперед і, доставши наказ закріпитися, залягла на невеличкій висоті. На схилах, чіпляючись за кожен п'ядь землі, засів противник. Це остання висота на підступах до міста Виборга. Повите чорною імлою ночі, місто скидалося на величезне гробовище: ні вогника, ні звуку, мертва тиша. Там розбитий, але недобитий ворог збирав свої останні сили... Боротьба буде нелегка. Міцний мороз пробирав аж до кісток. Бійці спочатку бадьорились, а далі припишкли на снігу — погано. Дивись, ще ноги поморозять. І Федоренко цілу ніч ходив по взводах, підіймав на ноги бійців. Його веселі жарти не давали спати... Гнатюк не пізнавав сьогодні свого командира: «От що значить одержати лист від дівчини». Бійці несамохіть переймалися бадьорим настроєм і тоді легше було зносити пекучий мороз. Під ранок розпочався штурм укріпленого міста. Рота Федоренка збила перед собою посилений вночі заслін ворожої піхоти і вдерлася на плечах ворога у передмістя. Пілпалене ворогом місто гоїло, як велетенський смолоскип. На кожній вулиці — барикади. Довгі язика полум'я кидали вогнем в обличчя, палили шинелі, розпікали каски, загороджували шлях — усе дарма. Рота пробивалась крізь вогонь, і де була найбільша небезпека, там бачили командирів. Вулицями вихрила метелиця куль і шрапнелі: стріляли охоплені полум'ям будинки, стріляли підвали, барикади — кожен санти-

метр простору відчайна злоба ворога пронизувала кулями. А рота все йшла далі й далі, заглиблювалася у місто, вибиваючи противника з усіх щілин...

Разом з піхотою артилеристи котили руками гармати.

— Барикада!

— Товариші артилеристи! Разо-ом!

Залп — і барикада летіла до всіх чортів і білофінни разом з нею. Гнатюк захопився боєм, він командував навіть і артилерією:

— Артилерія! От туди разочок дайте. Б'ють чорти з будинку, нема ради!

— Зараз буде! — Артилерія давала «разочок» по будинку, і Гнатюк, зціпивши зуби, вихоплювався вперед, разом із своїм відділенням. А попереду, на даху, вже знову стрекотали кулемети.

— От, гадюча кров. Де вони засіли? Ага, бачу.

Поки Гнатюк роздивлявся, Федоренко пустив у роботу автомат. Ворожий кулемет відразу захлинувся...

— Припиніть вогонь.

Усі, хто був разом з Федоренком, здивовано озирнулися на голос: батальйонний комісар Купріянов радісно зняв шапку:

— Наказ радянського уряду, товариші! Поздоровляю вас із переможним миром! Ура!

Переможний клич стоусонув насичене гарячим боєм повітря. «Ура» котилося по всій бойовій лінії. Розхвилюваний Гнатюк з досади вдарив шапкою об землю.

— От досада, га. Ми тут кінець білофін-
нам підводили... А може б, товаришу баталь-
йонний комісар, почекали з миром трошки?
Ми їх одним духом докінчимо...

— Кінець, товаришу Гнатюк, кінець, —
сміявся комісар.

Гнатюк ніяково оглянувся навколо себе,
немов шукаючи підтримки у своїх бійців, але
бійці всі радісно сміялися, і Гнатюк так само
засміявся.

Підійшов до Федоренка, заговорив наче
і війни ніякої не було:

— Ходім, товаришу лейтенанте, у мене
добра бритва є, поголимось.

Пішли. Жарким полум'ям палало місто.
Гарматна канонада поступово замовкла, і на-
решті настала врочиста тиша — мир.

Поїзд мчався на захід. Федоренко з ціка-
вістю спостерігав з вікна вагона строкаті
смужки селянських нивок. Яка убогість, коли
порівняти з широкими колгоспними ланами.
Незабаром Коломия. Власне, йому не сюди
дорога. Курорт, де він має відпочивати, ли-
шився далеко осторонь. І взагалі, ця подо-
рож віщувала йому багато незвичайного, та-
кого, що zarazом і лякало і радісно хвилю-
вало. Він їхав до Мирослави. Усі її листи,
а також і лист-запрошення, були при ньому.
Він знав, що його чекають, бо не далі, як
учора, вони з Тернополя обмінялись теле-
грамами, і він був певний, що його приймуть,
як гостя.

От тільки ця перша зустріч... Вона,

правду кажучи, найбільше їй хвилювала Федоренка. Як йому повестися при зустрічі? Чи підійти їй обняти, як звичайно в таких випадках вітають друзів? Чи бути ввічливим і стриманим, як належить гостеві? Як йому краще зробити, щоб і виявити своє ставлення до Мирослави й одночасно додержати пристойності вихованої людини, командира Червоної Армії?

«От тобі й тактичне завдання!» бадьорився Федоренко. Але жарти жартами, а там, очевидно, будуть її батьки, чи-то якісь родичі, що вже знають про те, яке в нього листування з Мирославою. Головне — це перші п'ять хвилин: уміти зорієнтуватися. А далі... Ну, що ж далі? Все, здається, ясно: він кілька днів погостює, вони — він і Мирослава — ближче обізнаються, а після курорту... можна буде подумати і про щось «інше».

Радужні надії не кидали Федоренка до самої Криворівні.

З Коломиї він вирушив автомобілем до Косова. У Косові йому пощастило пересісти на якусь другу машину: а далі один знайомий взявся підвезти його до самої Криворівні. В горах навкруг пишно буяла весна. Стояв погожий кінець травня. Зливаючись з синім небом, купалися в ясних хвилях сонця розкидані понад дорогою мальовничі гірські краєвиди. Чисте повітря пахло свіжим медом. Дихалося вільно і щасливо.

«Ат, менше з тим! Чого багато хвилюватися? Буде так, як буде!» І Федоренко

намагався не думати про перші хвилини зустрічі. Він жартував, сміявся й був веселий, мов дитина, яка вперше звелася на ноги.

— Еге, я бачу, лейтенанте, що ви ніяк не всидите на місці. Невже на вас так гірська весна впливає? — лукаво випитував знайомий, нестарий ще чоловік.

— Весна, товаришу мій дорогий, весна і нічого більше! — запевняв наївно Федоренко. — Ви погляньте, яка скрізь краса. Аж голова паморочиться... Тут мають бути гарні дівчата.

— Дівчата тут справді гарні, — згоджувався з ним попутник. Отак, безтурботно розмовляючи, перескакуючи від одної теми до другої, приїхали вони надвечір до Криворівні. Федоренко розпрощався з добродушним подорожанином і зараз же поспішив довідатись у першої, що стрів на вулиці, жінки, де мешкає Мирослава Качанюк. Жінка зразу сторопіла, потім-таки показала.

— Ото ек видите, товаришу, є школа, то в тій школі.

Федоренко подякував. Школа була недалеко. І знову вся його сміливість раптом десь поділася, ніби розтанула на сонці. Забилось тривожно серце... Що це, справді? Не маленький же він, слава богу. Здається, знав куди їхав? Федоренко оглянувся круг себе й засміявся: «Нема тітки, щоб за ручку повела до хати...»

Але тривога не влягалася. Тоді він розсердився і, тамуючи в собі бажання швидше

перебігти вулицю, пішов навмисне повільним вивіреном кроком. Отак добре. Статечно перейшов через усю вулицю, зайшов у подвір'я школи, видно недавно обгороджене новим частоколом, і все ще стримуючи серце, що в цій хвилині ладне було вискочити з грудей, постукав у двері невеличкого, збудованого при школі флігеля. Вогнем пашіло обличчя. Прислухався...

— Хто там?

— Мирослава Качанюк?

— Будь ласка, прошу! — двері відчинила молода русява дівчина, з цікавістю поглядаючи на гостя. Федоренко змішався: перед ним стояла і грайливо посміхалася така близька й рідна йому Мирослава. Що він скаже їй? Коли все раптом вилетіло з голови...

— Сестра зараз буде... Прошу заходити! — гостинно запрошувала дівчина, виводячи гостя з прикрого становища.

Федоренко лише відчув, як по тілі прокотилася задушлива гаряча хвиля і поспішив добути хусточку. Може це він просто недочув?

— Я хотів би побачити Мирославу Качанюк...

— Дуже прошу. Сестра вийшла на часинку, вона от-от буде, — повторила дівчина своє запрошення, дивуючись з того, що її військовий гість так одразу прикро змінився.

«Що за нісенітниця. Жартують з ним, чи що? Ага, вона хоче випробувати, наскільки

він запам'ятав її обличчя з фотографії... Хитро!» ухопився за щасливу думку Федоренко. І враз ніби з нього хто рукою зняв усі його «страхи». Він сміливо зайшов у дім, назвав себе, дівчина себе назвала. Її звать Дориною. Нехай буде Дорина. А через короткий час вони вже сиділи разом у маленькій затишній вітальні, і Дорина невимушено розповідала йому про красу тутешніх гір, про своє захоплення мистецтвом... Вона давно вже малює. Але в польській школі їй сказали просто, що хлопці нездатні розуміти високе мистецтво й тому вона мусить пошукати собі іншої професії. Це було дуже боляче. Та що поробиш. Мирослава закінчила семінарські студії і теж сиділа без роботи. Батькові, що не хотів зректися свого «українства», довелося покинути залізницю... Це був один суцільний жах. Коли помер батько — з хати винесли, за борг, останню лавку. Але через тиждень прийшли червоні... Тепер вона підготувалася і думає поїхати до Львова, студіювати малярство...

— О! Вже й сестра, здається, повернулася? Авжеж, вона.

Федоренко враз несамохіть підвівся. Зачулися жваві веселі голоси. Сестру, чути було з мови і з усього, проводжав якийсь товариш. Дорина миттю прочинила їм назустріч двері.

— А в нас гість, — урочисто проказала дівчина. Першим зайшов до кімнати чоловік. Федоренко здивовано поточився. Перед ним стояв товариш, його кращий, щирий друг

молодих, юнацьких років, Дмитро Шевчук, стояв і радісно посміхався.

— Оце гість, так гість! Мирославо! А йди швидше. Подивися, хто до нас приїхав. Здоров, чи що? — Друзі міцно і сердечно обнялися. Увійшла зняковіла Мирослава. Федоренко глянув: так, вродлива жінка, але це лише віддалена подоба Мирослави.

— Знайомтеся! — продовжував Шевчук. — Моя дружина...

Федоренко простяг руку та так і остовпів.

— Твоя дружина!?

— Ну, звичайно! Що ж тут дивного? Доринко, — попрохав Шевчук ласкаво, — приготуй нам, люба, що-небудь такеє, знаєш, як для гостя... І після того, як Дорина вийшла, підійшов до свого друга.

— Ти сідай, — м'яко всадовив його у крісло, немов лікар хворого. — Сідай, я знаю, що ти думаєш... Це Дорина нам такої каші наварила... Та ти не хвилюйся. Зараз ти все зрозумієш... От послухай! — Шевчук докладно розповів, що саме тут вийшло. Якось раз, увечері, приїхав він додому, бо перебував недалеко. Мирослава з Дориною зготували, щоб вислати на фронт, посилочку. (Тутешні всі жінки й дівчата робили це дуже часто). Поспитали, звісно, чи не може він порадити якусь адресу? От він і порадив. Дорина склала коротенького листа. А підписати не наважилась. За неї підписала Мирослава. Думали, тобі буде однаково... Ну, а ти, ніколи я не помічав у тобі таких здібностей, — весело підморгнув Шевчук, — від-

разу: бах гарячого листа. Розчаровувати нам тебе... подумав я, навіщо? По суті, нічого ж не змінилося. Портрет? Тобі Доринка надіслала.

— Береза, все Береза, — сумно посміхнувся Федоренко. — Можеш далі не казати, я вже сам тобі докажу решту...

І коли подружжя вислухало всю історію отого, Березою написаного, товариського листа і Мирослава проясніла — Шевчук знову кинувся обіймати друга.

— Ех, ти ж чудак. І Береза тут не винен, і ніхто не винен. От ти поміркуй. Дорина думала тебе розважити, надихнути духом бойовим, щоб ти знав і почував, що десь там про тебе дбають і турбуються, що ти не сам... І Береза теж зробив по-людському. Я на його місці, може і по-своєму, але зробив би так само, як і він. Ну, трохи пере-солили, це на другий раз буде наука, але в принципі — нема на кого ображатися... Доринко! — статечно гукнув Шевчук і у двері махнув рукою, мовляв, нехай на цьому все кінчається. — Поспіши, бо ти замориш мені гостя. А ти, Славо, — сміючись, звертався до дружини, — будь ласкава, зараз же мені відшкодувати потерпілу сторону і на цьому, будемо вважати, — кінець справі.

Мирослава несміливо звела очі.

— Ви не сердитесь на мене?

— Чого ж там... Власне, я сам винен... — неспокійно ворухився Федоренко, не знаючи, де себе подіти від незручності перед подружжям. Увійшла Дорина. Вона, мабуть, догз-

далася, про що йшла мова, бо, глянувши крадькома на гостя, до того розгубилася, що несподівано для всіх отак взяла й виказала.

— Але ж я не винна... Я вже сама була б написала... правду...

— Ти ще матимеш для цього час! — спинив її Шевчук.

На столі з'явилися чарки і все, що потрібно до чарок. Згодом за столом сиділа дружна сім'я милих молодих людей і осмілілий від іскристого вина завзятий Федоренко, звертаючись до Дорини, проголошував свій тост:

— За подарунок від невідомої!

НАША НІНА МАТВІЇВНА

(Нарис)

Точиться запеклий бій. Рвуться шрапнелі. Вогонь фашистських автоматників підрізує доспілі колосся золотої пшениці, і зерно сумно обсипається на землю. Здіймаються вгору чорні фонтани збитої снарядами землі. Довкола стогнуть невидимі уламки сталі і заліза.

— Рус, здавайся! Україна наша! — кричать п'яні, озвірілі від крові фашисти.

— Брежете, собаки! Подавитесь ви Україною, — відповідають їм наші бійці і ще дужче поливають кулеметним вогнем ворожі щілини.

Вогонь наших кулеметів і гармат пришпилів фашистів до землі. Вони звиваються в своїх щілинах, наче скорпіони. Праворуч, зовсім близько, перекриваючи клекіт бою, лине могутнє «ура». То бійці сусідньої роти пішли вже в штикову атаку.

І раптом серед цієї божевільної метелиці куль і шрапнелі, снарядів і гранат, розітнувся дзвінкий жіночий голос:

— Вперед, товариші! За Сталіна, за рідну Україну!

Суворі обличчя бійців на мить проймаються ясною і теплою усмішкою.

— Наша Ніна Матвіївна, Ніна Матвіївна з нами, — котиться схвальний гомін по щілинах. Бійці повертають голови, щоб подивитись на свою Ніну Матвіївну.

Маленька, щупленька, з палаючими очима русява дівчина, закативши по лікті рукава, була тут же на передовій лінії, оточена пораненими бійцями. З пальців її стікала кров. Це дорогоцінна кров наших поранених бійців. Під шаленим вогнем ворога Ніна Матвіївна Бурилова перев'язує поранених, подає їм першу допомогу. Їй усього 23 роки. Звичайна селянська дівчина, вона щойно скінчила інститут, перед нею стелився шлях мирної праці, щасливого кохання, але... не так склалося, як жадалося. Лютий ворог напав на вітчизну. І Ніна, відклавши свої мирні плани на майбутнє, стала військовим лікарем.

— Вперед, товариші! За Сталіна! — дзвенить над полем бою її проникливий дзвінкий голос. Бійці давно вже підвелися. Їм не вперше іти в атаку. Поле засіялося грізною щетиною гострих і колючих багнетів. Бійці біжать вперед.

— За Сталіна!

І з ними, крок у крок, біжить, перекинувши через плече свою медичну сумку, маленька, щупленька, з палаючими очима русява дівчина.

— Ніно Матвіївно, бережіться!

Але Бурилова немовби не чує, махнула рукою. Тоді бійці прикривають її своїми грудьми. І так буває щоразу, в кожному бою.

Якось раз оскаженілий п'яний ворог, підсилений чималою групою автоматників, потиснув трохи наші частини. На полі бою залишилися поранені бійці. І тоді знову всі побачили одну, маленьку улюблену свою Ніну Матвіївну. Проминувши свій передній край оборони, вона безстрашно ішла вперед.

— Ніно Матвіївно! Не можна! — почувся застережливий голос командира.

— А поранених бійців залишати на знущання ворогові можна? — суворо відповіла Бурилова.

Скільки в той вечір ворог не силкувався, всі його атаки були даремні. Бурилова підбрала всіх поранених. Над полем бою знову пролунав призивний клич.

— За Сталіна! За рідну землю! — то кликала бійців Бурилова. І знову, як завжди, маленьку русяву дівчину з сумкою через плече бійці захищали своїми грудьми.

— Наша Ніна Матвіївна, — так кажуть всі бійці і командири Н-ської дивізії. При спогаді про Бурилову обличчя комісара дивізії товариша Гумерова опромінюється теплою батьківською посмішкою.

— Бурилова у нас герой!

В РІДНОМУ СЕЛІ

(Нарис)

Вечірній присмерк густішає. Пахне димом і гаром. Кривава заграва обгорілих хат зловісно освітлює сільські вулиці. Спалахують зірниці гарматних пострілів, у вухах гримить безперервний гуркіт артилерійської канонади, вибухи мін і гранат чергуються з частим дробом автоматів, станкових і ручних кулеметів. Кулемети і автомати строчать з обох боків дедалі частіше. Село Шевченкове втретє переходить з рук до рук — вулиці вкрито ворожими трупами та калюжами ще не застиглої крові, — але ворог люто опирається.

Часами кулеметний бій з німецького боку на кілька секунд вщухає — це ворожі кулеметники змінюють стрічки, — і тоді наші бійці швидко вискакують з своїх прикриттів і кидаються вперед, на ворога. Невеликими окремими групами вриваються вони в хати і сараї, вибивають багнетами фашистів, що

засіли там. Залягають за хатами, за тинами і парканами, кидають гранати.

Цієї ясної місячної ночі на горища зайнятих хат вмить забирались наші автоматники, витягали туди кулемети — і вуличний бій відновлювався з новою силою.

Червоноармієць Опара навально рвався вперед. Багнетом і гранатами вибивав він німців з хат. Це його рідне село, рідна вулиця. Тут він народився, прожив свої щасливі дитячі роки, тут життя подарувало йому юнацькі мрії і перше кохання.

Уже щось із десяток хат звільнив він від фашистської погані. А до його хати все ще далеко. Там улюблені батько й мати, дружина, маленький синок...

— Вперед, товариші! — рвався Опара. — Бий фашистів! Коли багнетом іродів!

Ще стрибок, ще кілька хат взято з боєм і, нарешті, Опара бачить свою хату.

— За мною, товариші! — піднімає він бійців і бачить, як з його хати раптом виривається стовп полум'я. Опара від люті заскреготав зубами.

— Запалили хату, кати!

Він на мить заплющує очі і уявляє собі, як горить хата. Там, може, батько й мати, дружина й син живими горять... Опара похитнувся. Розплющив очі. Вікна його охопленої полум'ям хати обстрілювали німці.

— Вперед! — він уже не бачив ні хати, ні полум'я, він бачив перед собою тільки заклятих своїх ворогів — німців, і в жилах його від страшної ненависті кипіла кров. Як

тигр, кинувся Опара на мерзенних злочинців-паліїв.

Захоплені його прикладом, бійці кинулися за ним в багнети. З страшною, нелюдською силою загнав Опара свій багнет в груди першого німця, що перепинив йому дорогу.

— Це тобі за хату! За село! За Україну! — колов він злочинців, що божеволіли від жаху перед цією нелюдською силою.

Фашистські шакали кинулись врозтіч, рятуючись від неблаганних червоноармійських багнетів. Опара добіг до своєї хати, один тільки раз глянув на почорнілі від диму й полум'я вікна і, не зупиняючись, побіг вперед. Його кликала жадова помсти.

Вибиті з села фашисти тікали. На вулицях з'явилися земляки Опари — старі чоловіки, жінки, діти. Всі вони кидалися на шию червоноармійцям і всі від радощів плакали... Знайома картина. Так зустрічають своїх визволителів всі визволені села.

Червоноармійці допомагали шевченківцям тушити пожежі.

Але де ж Опара? Його батько й мати, дружина й син врятувались від рук гітлерівських людоїдів. Синочок бігав між червоноармійцями, все питав:

— Дядю, чи ви не бачили мого татка?

Питали про це й дружина, і мати. Незнайомі червоноармійці допомагали батькові Опари рятувати від пожежі хату. А Опара стояв перед своїм командиром, ще й не остигши

як слід після бою, та, ледве стримуючи хвилювання, доповідав:

— Товаришу командир взводу, це моє рідне село. Дозвольте мені з рідними побачитися...

Через кілька хвилин щаслива дружина обіймала свого героя-чоловіка. Плакала з радощів мати. Старий Опара довго тримався, та все-таки не витримав, пустив сльозу й старий. Міцно обійняв він свого сина.

— Спасибі, синок, — говорив батько. — Лежав я за тином і раптом бачу — ти. Бачив я, як це ти в бою справлявся. Спасибі!

А моторний синок в цей час, крутячись на одній нозі, пишався батьком перед своїми ровесниками.

— Ага! Ага! А мій татко німців б'є! А мій татко німців б'є! Всіх, до єдиного!

ЯК ПАВЛО МАРТИНЮК ШІВ НА ВІЙНУ

*„...Мы, Николай Второй, милостию
божией царь и самодержец всея Руси,
царь польский, великий князь фин-
ляндский и прочая и прочая, возложив
упование на бога, сообщаем нашему
любезному, верноподданному народу:
„Дерький враг вторгнулся в наши пре-
делы... С нами бог!“*

(З відозви 1914 року)

На станції співали п'яні мобілізовані, по-
саджені в теплушки. Зухвало вигравала гар-
монія:

Як у нашій цариці,
Росли в... носі печериці,
Бариня, бариня,
Судариня, бариня.

— Ой, боже ж мій! Що мені робити?! —
голосила молодиця в розпачі.

Ось вона підбігла до теплушки. Заломила
руки з горя.

— Кузьмо, а коли ти, не дай боже, не
вернешся.. Як же я залишуся з дітьми?

Чоловік оторопів. Поворушив безпомічно
для чогось розчепіреними пальцями.

— Не знаю, — прохрипів і одвернувся.

Рушив ешелон, а за ним летіли навздогін плачі і зойки матерів, жінок, дітей...

Стояло пишне літо. Під ласкавим сонцем доспівала розкішна садовина. Але що чоловікові з того літа з його зеленими, розкішними садами й теплим, ласкавим сонцем, коли в хаті чорно й смутно і четверо дітей — голопузих, мов опеньки, позирають на свого зажуреного тата — не до літа Павлові Мартинюкові.

— Робіть, робіть, діти, качечки. Мендель купить, буде хліб, — підохочувала голодних дітей мати. І голопуза дівтора із спритністю, що їй позаздрив би найкращий майстер, накидалася на купу глею. Кульки глею, настромлені на вказові пальці, в дитячих руках перетворювалися (швидко, швидко!) на химерних, маленьких качечок, соловейків і інших пташок, що повинні були дітям «дати хліб».

— А я собі куплю за гріш булки, — вголос мріяла найменшенька Маринка.

— Від булки болітимуть зубки, доню, — застеріг понуро Мартишок. Зітхнув — і знову дзигною завертівся гончарський станок. Спробував гончар співати — не бере. Мляво й безживно сьогодні чомусь посувалася робота. А тут ще допікають: на ворота поспиналися, мов пацюки вгодовані багацькі діти — багатія Копитька — й виспівують задириливої пісні, просто в вікна, гадової душі діти, викрикують:

Гончар, гончар, місив глину, ну-ну-ну...
Заталапав низ і спину, ну-ну-ну...
Гончариха пишається, ну-ну-ну...

— Кляті вилупки! — рвонувся до вікна Павло. Налякані Копитьжові діти миттю зчезли. Павло сумно засміявся. Він нагадував собою того зайця, що прийшов топитися й, злякавши жабу, розсудив: «Є ще на світі такі створіння, що й мене бояться», і залишився жити. На станку очікував його недороблений горщик. Павло не став його доробляти. Навіщо? Під лавками, в запічку, на комині, скрізь, де не глянь, валялися купами непродані гончарні вироби. Нема попиту ні на полив'яні горщики, ні на розмальовані миски й полумиски, ні на химерні в своїй красі глечики й макітри...

— Талану нема! — роздумливо казав сам собі Павло. Ще не встигла одзвучати його скарга на «талан», як у хату ступив соцький.

— Готуйся на завтра, Павле, до прийому. Беруть уже твої роки...

— Беруть уже?! — стиха зойкнула Марія і, побілівши, скоряючись своїй безрадісній долі, з глухим болем похилилася на стіл. Злякано принишки діти, залишаючи на пальцях недороблені качечки. Соцький не став далі говорити: йому треба обійти ще цілий куток, нема коли ставати на розмову. Павло тупо подивився услід соцькому, що залишив відчинені навстіж двері, потім оглянувся на принишклих, зляканих дітей, на жінку, що, схилившись над столом, покірно схлипувала, і з якоюсь дивною навіть для самого себе приреченістю, байдуже майнув рукою.

— Однаково, де пропадати...

Що йому збиратися, коли в хаті навіть путящої торби нема. Підвелась Марія, тамуючи страх і сльози.

— Може б, ми поїхали на ярмарок, Павлушо? Може, дещо вторгуємо?.. Бо залишиш нас без шматка хліба...

— Вторгуємо... мотузок на шию, — моторошно пожартував Мартинюк. А все ж, жінки послухався. Вибрав щонайкращі вироби, довго вибирав ту першу річ, яка, коли її продати першою, повинна була покласти початок «щасливої торгівлі»... Що взяти? Чи цю химерну голівку, що сміється з усього світу? Чи казкову «Розкіш-Волю»? Що вибрати — вагався Мартинюк. «Урядника» — в нього така моторошна пика, що Мендель і карбованця не пошкодує... Вибрав на щастя «урядника». Навантажив свій маленький гончарський візок і, впрягаючись у голоблі, покликав до пари жінку.

— Поїхали, Маріє.

— А ви, діти, — наказувала Марія, — не гуляйте... Робіть, робіть, діти, качечки. А ти, Маринко, — зверталася до своєї улюблениці, — сиди тихо, не заважай хлопцям, то я куплю тобі аж цілого бублика...

— Аж цілого бублика?! — Маринка зажмурилася від щастя. Вона сидітиме дуже тихо, так тихо, як маленька мишка... Отако! І дівчатко, яке справді скидалося на мишеня, згорнулося в маленький, нерухомий клубочок.

— Отако я, мамо!

Мартинюк тимчасом уже був на вулиці.

Поволі котився, підстрибуючи на вибоїнах, візок. А за візком уїдливі Копитькові діти бігли, допікали до живого серця.

Бог дасть!!!

Тато маму продасть!!!

Псів накупить!!!

Ніхто до хати не приступить!!!

Іга, га!!!

Базар видався поганий. Прийшов Мендель, покрутився, поцмокав, пошкрябався, вибрав на карбованця «качечок» і «соловейків», на які «в Одесі ход єсть», а за решту...

— Вибачай, Павлуню. Торгуй, небоже, то й бог допоможе...

Спробував Павло продати йому «урядника», мовляв, «в Одесі він піде», але Мендель відмахнувся руками й ногами.

— Сховай його, Павлуню, хай йому сто кольок у ребра... Я не хочу мати клопоту.

«Талан, на все треба мати талант, — тоскно думав Мартинюк, — без талану чоловік, що риба без води...»

— Торгуй, Маріє, може в тебе більше щастя.

— А ти ж куди? — занепокоїлась Марія. Вона чомусь боялася сьогодні за Павла: в нього якісь чудні очі?

— А я пілу подивлюся, як люди торгують. — І не слухаючи жінки, що застерігала «не сидіти довго», Мартинюк подався між возами. Базар кипів, переливався райдугою багатобарвного життя, вабив до себе всіма своїми спокусами. Ось трактир «Селян-

ське щастя», двері в ньому гостинно розчинені навстіж. Видно, як п'ють, гуляють люди, музика їм приграє. Пісні на весь базар розлягаються. І ще сильніша нудьга взяла Павла за серце. Що він — гірший за всіх людей? Чи йому й на світ уже не можна подивитися? Зайшов.

— Свого щастя нема, то нехай хоч на чуже подивлюся...

За столами сиділи, розперезавшись, червоні, мов каплуни, купці, баришники, приїжджі з міста комерсанти. Збуджені горілкою, вони голосно набивали один одному руки, торгувалися, складали угоди. Шелест новеньких «катеринок» і брязкіт важких срібних карбованців зливався з дзвоном чарок.

Мартинюкові, який за все своє життя ні разу не тримав ще в руках «катеринки», закрутилася голова. Він пожалливо дивився на важкі, набиті грішми кошелі й, зачарований привабною силою грошей, не міг зрушити з місця.

Ой, за що, за що, бідна голота
напивається...

— А йди сюди, чоловіче, не підпирай стін там, вони обійдуться без підпори, йди сюди! — це Копитько з сільським старостою Гергалом так кликали його, Мартинюка, до свого товариства.

— Дивись, він ще й маніжитья! — сміявся староста. — Не хоче, тее-тее, в ласку нам ставати... Іди сюди, кажу!

Мартинюк зачервонівся від образи, та за-

раз же й прохолов. Що він може їм зробити? Тільки людей насмішить. А зрештою, чому б йому й не підійти до них? Чорт багачів не вхопить, коли почастують чаркою...

— Звиняйте, недобачив вас. — Цим самим Мартинюк хотів сказати, що тут рівні всі й нема чого йому запобігати якоїсь ласки.

— На щось інше не вистачить, а на чарку ми ще й самі здолиємо нашкребти, — додав упевнено, щоб багачі не думали, що він завис на їх частування.

— Ну, ну, сідай, — примирливо посувався Копитько, звільняючи місце біля себе. — Ти ж у нас, Павлуню, оборонець батьківщини... Господи, я б сам пішов за віру, за царя й отечество. Але в мене, Павлуню, білий білет — не можна... А ти йдеш! Кого ж мені частувати, як не тебе, га? — Розчулений Копитько налив по чарці. Потім староста — по другій. Потім він, Павло, щоб багачі не сказали, що «з чужого рота п'є» — узяв по третій. Потім знову Копитько, з своєї ласки, випив з Павлом — «за всіх плевних і воєнних! — по четвертій. Тоді Павло зотяг своєї улюбленої пісні:

Узяв жінку я —
Ні снопа зв'язать,
Ні снопа зв'язать,
Ні слова сказать...

А Марія торгувала. Не велике її шастя, продала два глечики й сиділа, нудьгувала. Навіть вишиття — мережаних «низью» рушників — ніхто не купував сьогодні.

Тільки й слави, що всі брали в руки, прицмокували від задоволення і, натішившись витонченою роботою, проходили далі. Марія ще не втрачала надії. З нею часто так бувало, що вона вже йшла додому, а тут тобі й покупець траплявся. Ось іде якийсь панок з двома паннами у вишитих «мужицьких» сорочках. Ось вони вже зближаються з її візком. Марія обернула свої рушники до них лицем. Молодша панна глянула: «Ой, таточку, дивіться!» — й потягла панка скоріше до візка. Взяли пани шитво в руки: мидуються, «ахають». Підсліпуватий панок при такій нагоді навіть добув окуляри, насадив на ніс, припав до рушників — не може відірватися.

— От де, діти мої, заховалася справжня душа українського народу. От де справжнє, народнє мистецтво. Ви ж дивіться... Це шедевр. Це золото. Скільки тобі, молодичко, дати за ці рушнички?

— Карбованець за штуку, паночку, — тремтіла з радощів Марія. Вона не хотіла зайвого.

— Карбованець за штуку? — панок з переляку трохи окулярів не випустив на землю. — А ти бога не боїшся, молодичко? Фе, ститайся! Бери гривеника, га? Не хочеш? «Місяць вишивала...» Ходім, діти! Ти за них уболіваєш, а вони... Береш п'ятнадцять? Ні? Ходім, Марильцю, що ти там побачила... Овва, а це що таке в тебе, молодичко? — І Марія ще не встигла відповісти, як панок уже вхопив з візка накриту рядюшкою фігурку «урядника».

— Це що таке? — питав ірізно перелякану вкрай жінку, потрясаючи на весь базар фігуркою.

Збігався народ, охочий подивитися на дармове видовище. Юрба росла. А ось і сам суб'єкт Мартинюкової фантазії, живий урядник. Продерся кулаками крізь народ і став віч-на-віч перед скам'янілою Марією.

— Бунтуеш, бабо, га?

Панок догідливо підніс йому «фантазію».

— Ви бачили таке злочинство, пане уряднику?.. Дивіться. Ти за них уболіваєш, а вони... «карбованця за штуку!»

Урядник роздивлявся свого двійника. У першій хвилі він від люті не міг вимовити й слова, до того майстерно в цьому двійникові була втілена його «урядницька душа». Потім його гнів прорвався цілими потоками брудної лайки. Двійник полетів на землю. Збісильний урядник дотрощив його підковами й метнувся до візка. Полетіли на всі боки черепки. Втікала, ховаючись поміж возами, підстьобувана жахом, простоволоса Марія...

А Павлові море по коліна; він запивав своє горе в обіймах якихось чужих, не відомих йому людей і в смутній, безрадській пісні виливав скорботу своєї обкраденої душі...

Як він потрапив додому, цього Павло не міг пригадати. Не міг він так само пригадати й того, що сталося з ним учора. Прокинувся він у хаті так, як був одягнений на ярмарку. Надворі стояв той самий ясний день. Та сама темна й зажурена хата. На місці стола стояв старий-старезний, ще ді-

дизна покійної старої Мартинючки, ткацький верстат. На жердині під стелею одиноко висіла полатана жіноча свита. Старий, що ледве тримався на стіні, мисник з кількома полумисками. Рогачі в кутку. Одна-єдина довга лавка під вікнами, на якій сиділи, спали й обідали. Пара образів: почаївської матірбожої й апостола Павла — зацвілих від вогкості. Станок. Це було все його, Павла Мартинюка, багатство, його власна свита була на ньому. На дошках, покладених на козла, вкритих житньою соломою й застелених рядниною, сиділо четверо дітей. Троє більшеньких — Панасик, Петрик і Яківчик — збилися до купи, понатягували на коліна коротенькі сороченята й мовчки дриготіли, подивляючись на тата. А меншенька Маринка ще не знала, що треба мовчати. Вона дрібнодрібно цокотіла зубами й приговорювала:

— Ой, таточку, таточку! На кого ж вч нас покидаєте? Як же ми будемо тепер без хати жити...

У глибоких, широко розкритих очах Маринки проступав жах. Дівчатко нагадувало собою маленьке зайченя, підрізане в жнива на полі косою.

— Ой, не віддавайте Копитькові хати! — тихенько, схлипуючи, просила Маринка. Павло сидів на лавці в шапці, з набряклыми червоними очима, з синцями попід очима, з жовтовосковим лицем. блукав безвиразним поглядом по хаті. Дивився на дітей, на голі стіни темної, закуреної хати, на старий верстат, що просто дивом якимось ще держався,

спинився на вікнах, відтак глянув на свою, передчасно постарілу від злиденного життя й важкої праці жінку, з слідами колишньої вроди на виснаженому обличчі, й глухо прохрипів:

— Продав я вчора, Маріє, хату з городом Копитькові... Підвів, проклятий!

Марія з важким зусиллям підвела голову. У її глибоко запалих очах не було й крихти злості на чоловіка. Вона не плакала, не просилася, навіть не ображалася, тільки на дітей поглянула й зітхнула.

— Сама не вийду з хати. Нехай бере з дітьми...

— Ой, таточку, таточку, не продавайте хати! Ой, не продавайте, таточку, хати! — билася в сльозах Маринка.

Діти боязко тулилися докупи, позираючи на матір, що сиділа непорушно біля мисника, в тупій, безвихідній покорі.

— Піду, нехай мене перша куля не мінає, — шаленів Мартинюк. — А ви беріть гроші та й ідіть десь у комірне, може якомсь проживете, бо цю хату однаково візьмуть за податок у волості...

На цей гук до хати увійшов сам староста, добродій Гергалло, в супроводі Копитька, з двома понятими, свілками. Побачивши стільки людей у своїй хаті, Мартинюк посмирнішав. Жаліслива, винувата посмішка вийшла з посинілих уст на скривлене обличчя й застигла в безпорадному, розгубленому чеканні. Він не сподівався, що ці люди так швидко прийдуть до нього, до хати.

— Жінку з хати, тое-тоє, виправляєш, Павле? — довідався, посміюючись, староста, глумливо поштовхуючи палицею купу щойно потрошених Мартинюком у запалі гніву мисок та горщиків.

— А нащо їм миски? — оглядав Копитько хату й переляканих дітей. — Вони і з корита будуть їсти, аби лишень було що... Звільняйте хату! Ти, Павле, продав її мені при людях, я тебе за поли не тягнув...

— А ні, ні. Ніхто його за поли не тягнув, сам продав, при людях, — посвідчував понятий Терень Свіріпа.

— Тое-тоє, запис продажу й усе як слід учора по формі зроблено, — підтвердив староста. — Ти, тое-тоє, молодице, не протився... Бо скажу старшині, то й так, без грошей, за податок забере в казну!

— З хати я не піду, — вперто обізвалася Марія. — Де я дінуся з дітьми?

— Го! — сміявся, беручись у боки Копитько. — То мені великий клопіт — пацюки твої... Може, скажеш — годувати їх?! Не було у нас такого договору...

— А ні, ні! — поспішив засвідчити Свіріпа. — Не було такого договору...

— Ти, тое-тоє, помірkvй сама, не вийдеш — виправимо силою! — умовляв Марію староста. Мартинюк скам'яніло слухав пролонження торгу над своєю пооданою хатою. Він усе ще не міг зрозуміти до ладу того, що відбувалося зараз у цій хаті. Стуманіла від горілки голова вже й прошумілася, але зміркувати й усвідомити до краю

заподіяний собі на лихо вчинок — на це вона ще була нездатна. Важко, наче млинове каміння, оберталися думки...

«Як воно почалося?» пригадував Мартинюк. З важким зусиллям навертав свої розрізнені думки до торгу з Копитьком. Копитько налив по чарці... Потім староста — по другій... Потім він, щоб не казали, що «з чужого рота п'є», узяв по третій... Потім Копитько, з своєї ласки, випив «за всіх пленных і воєнних» — по четвертій... А як зайшла мова про хату, цього Мартинюк ніяк не міг згадати.

«Що ж мені з дітьми робити?» думав він, понуро прислухаючись до того, як староста умовляв Марію, і позираючи на постіль, де сиділи засмучені, налякані лихом його діти. Пригорнувшись до грудей, міцно тримала маму за пазуху Маринка.

— Ти, Маріє, тоє-тоє... По закону ж хата продана й нема тобі чого коверзувати, — розраджував жінку староста. — Однаково ж тобі, де бідувати... А будеш покірна, може й допоможемо. Копитько, він чоловік сумлінний, якийсь пуд там дітям перекине...

— Авжеж, авжеж, — послужливо підхоплював Свіріпа. — Данило Кирилович удівець, вони й пожалувати можуть...

— На бідність можу дати! — задирливо обізвався Копитько. — Наплодив, нівроку, тої терличі! Не думав, хто їх буде годувати...

— До дітей не сікайся, нехай в тебе за них голова не болять, — глухо мовив Мар-

тинюк, скидаючи на Копитька важкий свій понурий погляд.

Хоч він сказав це дуже тихо, проте, всі, хто був у хаті, поточилися назад від того голосу. А староста поспішив начепити на груди знак своєї влади, урядову бляху.

— Ти, тое-тоє, не повишай голосу, мосьпане! — застеріг Мартинюка. — Не маєш права безчестити чоловіка, він прийшов за своїм...

— Го! Віддай мені моє, а твого я не хочу... Твоє нехай залишається з тобою! — Глузливий сміх Копитька злякав Маринку, і злякане дівча, припадаючи до матері, дивилося на всіх скорботними, великими очима. У Маринчиних очах не було ні докору, ні благання захисту — вона нічого не просила. Скорботний погляд великих дитячих очей, передчасно обізнаних з життям у темній, курній хаті, шукав на обличчях цих людей лише одного — людяності. Другий понятий. Давид Стругаль, досі мовчазний свідок, закрехтав і відвернувся.

— Звір у звіра не їсть дітей... Звірі — людяніші за людей, гонив їх пес, — промовив сам до себе стиха й вийшов до сіней, буцім води напитися. Маринка мовчки дивилася на батька. Мартинюк перейняв цей погляд своєї дитини, немов від ножа здригнувся і, звертаючись до старости, ще тихше, ніж по ті рази, промовив:

— Старосто, скажіть йому, нехай вийде з хати...

— Я візьму своє і тоді плати мені, щоб

я зайшов у це собаче кишло! — презирливо сплюнув Копитько. — Бачиш його, господин який? Господар. Чим ти будеш торгувати, як я хату заберу? Щенят твоїх ніхто не купить, волоцюго!

— Вийди з хати, воша ти громадська, — благав побілілими вустами Мартинюк, задихаючись від нападу пропасниці, що трусила ним і затуманювала все перед очима. — Вийди, пся кров, з хати...

— Замовчи, лайдаку! — гримнув староста, готуючись захищати свій, захитаний в очах присутніх, авторитет законності і влади. — Ти у мене, тоє-тоє, поговориш...

— Го! Він ще роззявляє рота?! — дивувався з обуренням Копитько. — Він усе ще думає, що він людина?! Псярник! Старосто, я не маю часу довше тут мордуватися з ним.

— Забирайся з хати! Я не буду з вами, тоє-тоє, сеймики справляти! — шарпнув за руку Марію староста. Маринка висковзнула з рук матері й клубком покотилася на землю. Гострий черепок з розбитого полумиска прийшовся їй якраз над оком. Заюшена дитина заскиглила тоненьким, тихим голосом, ні до кого не звертаючись, нікого не покликаючи у свідки своєї безрадїсної долї.

Марія зойкнула і божевільно вп'ялася зубами в руку старости.

— Не смій, зуби виб'ю! — боронився староста. Мартинюк стояв посеред хати, поколишньому прищиплений скам'янілою злобою до землі, згорблений, з опущеними руками. Зціпивши зуби, розширеними очима неру-

хомо спостерігав він, як повзла його скривавлена дитина по колючих черепках. Тихе скигління Маринки, здавалося, не сягало його вуха. Лютий вогонь стриманої ненависті спалив душу, перетопив тіло й обернув його на нерухомий, скам'янілий стовп з бездушним восковим обличчям.

— Па-а-а-авле! — одчайдушно кликала Марія, змагаючись із своїми напасниками. Сипнули з ліжка діти, кричали на гвалт. Цей крик вернув Мартинюкові силу, збудив його від скам'янілості. Розбуджена криком кров знову підступила до лиця й вулканом вдарила у голову. Мартинюк шарпнувся, пружним рухом відкидаючи набік Свіріпу, що стояв йому на заваді. На мить у його очах блиснула сталь сокири під лавкою. Він більше не стримував свого бажання.

Чув лише, як знову страшно й дико зойкнула Марія, як заверещали не своїм голосом діти й ахнув пискливо Свіріпа, що рачки чомусь утікав із хати.

— В'яжіть його! — лементував надворі староста. — Це все, що Мартинюк запам'ятав собі у першій хвилі, перед тим, як невгамовний вибух люті засліпив його й кинув з сокирою на Копитька. Глухо, на всю вимашку, зіткнулася сокира з головою Копитька, тільки хряснуло...

«Геех!» — це був звичайний вигук, що ним Мартинюк щодня супроводив рубання дров. Цей вигук трохи хрипло вийшов з його горла — і кінець. Сокира безвільно опустилася, їй нічого було більше робити. Повале-

ний Копитько совнув ще раз ногами, конвульсійно стиснув у руці схоплений з землі черепок і витягнувся...

До сіней натовпилось повно людей, що збіглися на крики старости. Проте ніхто не смів переступити за поріг, до хати. Видно, Мартинюк ще був страшний з сокирою в руках над теплим трупом. Десь узявся з вулиці «дурний Олекса» — юродивий — бог знає звідкіля він, без роду й пристановища, — розштовхав ліктями людей, безбоязно вгнався в хату й, крутнувшись на одній нозі, зареготав.

— Го-го, оце війна! Дивись, якого м'яса тут, нівроку, наробили. Почім пуд? — поштурхував глузливо розкраяний череп Копитька.

Давид Стругаль, будь-що-будь, наслідився, увійшов до хати, відігнав божевільного.

— Павле, — сказав стиха, по-дружньому, — віддай, голубе, сокиру. — Він більше не встане...

Мартинюк покійрно послухався Стругалевої поради, випустив сокиру з рук, вирівнявся й так довго стояв над трупом, розглядаючись по хаті — голосно, байдужий до людей і до оточення, оскаржував комусь свою провину:

— Бог і люди мені свідки... Я просив його? Просив. Нехай би йшов собі з хати... Не захотів? То я не винен. Нехай має те, що заробив. Ось тобі твої прокляті гроші! — кинув трупові в лице кількома учора непروطитими карбованцями. — А мені, хоч так,

хоч так: чи на війну, чи в тюрму — одна дорога.

Подивився ще раз на дітей, що всі посиротіло скупчились біля Марії, скрегонував зубами, аж лице перекошилося, і, понуро опустивши голову, поволі рушив до дверей, назустріч старості. Люди всі у снігах з пошаною розступилися — дали дорогу. На їх думку, той, хто наважився випустити душу з Копитька, мав право на людську пошану.

— В'яжіть його, душогуба! — налякано репетував староста. Підскочили Копитькові брати й родичі, накинули ззаду налигача, мов на збісілого вола, оперезали двічі, прикрутили руки...

Гордій, брат покійного, копнув зв'язаного в живіт підкованим підбором, аж бовтнуло в животі. Мартинюк потемнів від болю, але напружився, встояв на ногах, сказав, глузливо посміхаючись:

— Кого копаєш? Я за тебе воювати йду, за віру, за царя... Хробак ти!

Гордій ще прискочив раз, зустрівся з гострим пронизливим поглядом Мартинюка й приглушеним ропотом людей на захист зв'язаного — і копнути вдруге не наважився. У супроводі гомінливої юрби, узявшись за обидва кінці налигача, Копитькові брати й родичі повели убивцю до «розправи». Попереду біг божевільний Олекса, шкутильгаючи на ліву ногу, похльостував своїм нерозлучним бато-гом — вигукував на всю вулицю:

— Гей, гей! Люди добрі! Павла на війну ведуть! За віру, за царя!

Ззаду верещали діти, гірко голосила, обливаючись слізьми, Марія. Мартинюк ішов не оглядаючись. Можливо, він боявся зрадити себе, бо міг розм'якнути від дитячих сліз і ревного плачу Марії.

Цілу ніч допитували свідків. Павлові прихильники й сусіди добровільно зголосилися на варту, нічкували біля зв'язаного, щоб Копитьки вночі не влізли до «холодної» й не поквиталися із своїм ворогом. На ранок урядник з понятим посадили Мартинюка на підводу. За ніч арештований ще більше потемнів і схуд, проте не каюся. Перед «розправою» на майдані, на підводі сидючи, прощався з дітьми, з жінкою, з громадою, що вийшли проважати його в невідому путь. Поцілував синів.

— Ростить здорові!

Якимиха Ганна піднесла Маринку, бо Марія з горя билася розпатланою головою об полудрабок.

— А ти, дочко, — пригорнув дитину, — будеш у мене велика... Бо ти батька від сорому врятувала!

Давид Стругаль зняв йому з голови шапку.

— Прощайте, люди добрі, не згадуйте лихом...

І підвода рушила. Марія, ламаючи руки, голосила, як голосять за мерцем — приповідала:

— Господарю мій, порадо ти моя! Звідки ж тебе виглядати маємо! З гори, чи з долини, чи з високої могили...

— Звідки ж вас виглядати маємо?! —

кричали вслід підводі діти. Мартинюк ні разу не оглянувся.

Олекса довго ще біг за підводою, розлючено гатив пужалном по своїй, що правила за коня йому, дрючині.

— Вйо, вйо, ряба! Соб, проклята! Бачиш, люди на війну йдуть, за царя, за віру! — вигукував на всю силу свого голосу. Зігрітий сонцем, під тином, одинокий, всіма забутий сьогодні лірник — дід Тимко, байдуже виводив:

Гірко всюди в світі жить,
Скрізь неправда все творить —
Ой, горе, горе!
Превеликий наш гріх..

Щойно вивели Мартинюка з села, ще слід від коліс підводи не заїздився, як Гергало звелів замкнути до «холодної» Марію.

— Вона думала, що, тое-тоє, викрутилася? Чекай, не так воно все просто, тое-тоє, робиться...

— А ні, ні! Не так воно все просто робиться!

Свіріпа навчений, ого! Не був би він два роки соцьким — знає, як з Марією повестися.

— Я їй рано води, а ввечері пити, — обіцявся старості.

— Еге ж, доглянь її, доглянь, щоб знала, тое-тоє, як кусатися!

— Еге ж, щоб знала, як кусатися, — дрібненьким сміхом догоджав Свіріпа, радий прислужитися.

— А ви, байстрючня, рушай додому! — наганяв дітей, що залишилися тепер самі, напризволяще. Старший Панас мовчки взяв на руки охлялу від плачу за мамою Маринку, і брати, пошморгуючи носами, разом рушили додому. Панас тепер був їм за тата й за маму.

— Іч, хоч би одно тобі скривилося та підійшло поцілувати в руку, мовляв, випустить, добродію, нам маму... Як ті вовченята дивлягься! — обурювався на дітей Свіріпа. Гергало не дивувався.

— Що ж тут, тоє-тоє, дивуватися? Яке коріннячко, таке й насіннячко... У батька, тоє-тоє, вдалися.

Панас привів дітей додому і, звільнившись від Маринки, передусім по-хазяйському сам обдивився все, що було в них у хаті...

Станок є. Верстат стояв як і раніше — бракувало тільки човника.

«Десь, мабуть, затрусився вчора, коли з хати виносили Копитька», подумав хлопець. На миснику ще стояла одна миска й два полумиски. «То й буде з нас, аби було що їсти», міркував він далі, розглядаючись по хаті. Жердка гола — одна свита на батькові, друга на матері — нічим буде вкритися.

— Ну, що ж! Можна й на солomé спати, а рядниною вкриватися — заспокоював Маринку, що не знати чого починала хлипати. Під припічком стояв чавунний казанок. У ковбиці було ще на казанів три картоплі. А на печі, в ночвах, кілька пригорщів, здається, житнього борошна...

— Будемо варити затірку! — зрадів Петро. Авжеж, бо всі вони зараз дуже голодні. Панас заперечливо повів плечима:

— З житнього борошна не вийде затірка... Можна засипати бевку на окріп, з картоплею це не погано. А може вийде й затірка, побачимо! — потішав Петра й разом усіх. Усі хотіли затірки. Бевку вони мало не щодня їдять. А затірка — коли її добре посолити...

— Ух, смачна! — Яківчик трохи не проковтнув язика, йому набігло повен рот слини.

— Я хочу затірки! — рішуче домагалася, хвищаючи ногами, роздратована Маринка.

— Добре, нехай буде затірка... «Чудна Маринка! Ніби він щось має проти затірки? Пшенична затірка, та ще якби на молоці...» Панасові залоскотало в горлі, він аж зажмурився при спогаді про таку розкішну страву, ну його до біса!

— Де сокира? Хай Петро з Яківчиком сідають чистити картоплю, а він піде, нарубає дров.

— Сокира поїхала з татком, — згадує Яківчик.

«Нащо батькові там здалася сокира?» ніяк не збагне Панас. Незрозуміло потиснув плечима, мовляв, нічого не вдієш... А дров можна й лопатою вцюкати, авжеж?

— Ти, Маринко, не заважай хлопцям. А ти, Петре, не білуй так, бо з картоплі одні злизки залишаються, — перестеріг суворо запопадливого Петрика. Ну, він іде, щоб тут, у хаті, було тихо.

— Не сваріться, бо гуртом усіх наб'ю! —

наказує Панас тоном дорослого і з лопатою виходить нарубати дров.

Згодом закурилося в хаті, а ще трохи й піч дихнула полум'ям. Весело потріскували сухі дрова. Розчервонілий, біля палаючої жаром печі, запопадливий Яківчик обережно підсовував однорогим рогачем ближче до жару повний казанок. Там, поки що, рідко плаває в воді почищена, дрібно покришена картопля. Але мине якийсь час, картопля звариться, зашумує білим шумовинням картопляної юшка... Тоді Панас, як це робила мати, піділлє в миску трохи кип'ячої юшки, виловить кілька кришеників гарячої картоплі, дасть Маринці, всіх поділить і всім, кожному по ложці, дасть посмакувати юшки. Потім у кип'ячий, окутаний дражливою парою казанок посиплеться пощипана дрібненько, така смачна і бажана, так рідко бачена у хаті затірка...

— Ух, смачно! — облизувався Яківчик. Панас, по лікті закативши рукава, замішував у ночвах затірку. Житнє тісто — ніяк не вгадаєш: то воно тверде, мов грудка, підлив води — липне до рук... То борошенця, то водиці — третій раз уже доводиться морочитися із ним, будь воно неладне?! — А буде затірка! Ось зараз буде! — пібдадьорював Панас свою малечу, що жадібно зазірала йому в руки. Ну, звичайно, буде — вони вірять Панасові безоглядно. Петро навіть пальці склав до щипання і тримає їх наготові, щоб, як тільки виміситься тісто, зараз же й узятися щипати. Маринка ще

певніша за Петра, вона давно вже сидить з ложкою, чекає. А Яківчик товче грубу сіль у ступці, й широка, широка, аж до вух, посмішка розпливається по його веснянкуватому обличчю, — казанок уже моргає... Ну, звичайно, затірка буде. Піч палає щедрим полум'ям. Раптом у печі щось стрільнуло й на припічок вискочила велика жарина, здивовано витріщивши на дітей своє червоне око.

— Гості будуть, — урочисто сповістив Петро.

— Вони так потрібні нам, аж нікуди! — Яківчика не тішить ця прикмета. Гості — на готову затірку.

— Чорт їм і рад, — бурмоче він незадоволено, вкидаючи назад у піч жарину. Проте гості все ж таки прийшли. Прийшли вони у вигляді тітки Василяни Мартинючки. Панас саме випорожнив казанок і всі вони ретельно доїдали решту затірки з великої вищербленої миски, — коли на порозі з'явилася тітка Василяна. Вона не зразу зорієнтувалася у темній хаті.

— Чи тут є хто, чи нема нікого? — поспитала сама себе вголос, розглядаючись по хаті.

— Є, є, всі! — полав голос Панас. Василяна підійшла переконатися.

— Є, кажете, всі, мої ви голуб'яточка? — перепитала, скорбно посміхаючись. — Що ви тут, рідненькі мої, робите?

— Затірку їмо! — гукнув Яківчик, ретельно облизуючи ложку.

— Еге — з-затірку. — потвердила засло-

нена братами в темряві, Маринка. Діти були раді: тітка Василина завжди їм приносила гостинця.

Маринка за звичкою настроїлася підійти до тітки по гостинець, і Яківчик за це боляче її вщипнув.

— Не щипайся! Тітко, він щипається...

— Горе моє з вами! — м'якого серця молодиця, тітка Василина жалісливо схлипнула. — А з чого ж ви тут затірку зварили?

— З житнього борошна, — по-діловому пояснив Панас, гордий за своє уміння варити з житнього борошна затірку.

Тітка Василина знову схлипнула.

— Щоб наші вороги так наїдалися... За-світити б, нехай хоч побачу вас? — вона пошарила за кошином, знайшла там «блискавку» — з бляшанки зробленого каганця, видула вогню з тліючої жарини.

Саморобний, зроблений з ганчірки, гніт довго не хотів займатися. Тоді почали дути всі, гуртом, жарина мусила віддати своє полум'я. Спалахнув мутно-жовтий язичок світла й від нього ще більше пожовтіли діти, що стояли й дивилися в руки Василині. У Маринки рана, що над оком, чорнотою взялася.

— Щоб твої кістки повикилало з гроба, вороже тяжкий! — заклала Василина Копитька й почала наділяти дітей «гостинцем» — по жмені гарбузового насіння. Родина Мартинюків жваво взялася до насіння, спевнюючи хату лушпайками і доужним тріскотом. Увійшов сусід, Давид Стругаль, що був за понятого на розправі з Копитьком.

— Ага, а нам тітка гостинця дали! — хвалилася Маринка.

— Як вони тут? — суворо спитав Стругаль.

Василина жалісно скривилася.

— Отак, як бачите, сусідо.

— Мг! — Стругаль сів і довго думав коло столу. Мартинюк — його товариш: в одну неділю вінчалися.

— Марію теж беруть до волості, — сказав нарешті, ні до кого не звертаючись, і на закінчення беззвучно поворушив губами: — «Душу їх бери...»

Василина тяжко здвигнула плечима.

— Така вже її фортуна.

— Мг! — Стругаль ще подумав якийсь час. — Панасе, ти що думаєш робити?

— А думаю йти у скарб, до гною, — відповів Панас давно прийнятим рішенням.

— До старости треба йти, — казала Василина. — До старости, діти, йдіть гуртом... Просіть за маму! Панасику, ти старшенький, в руку поцілуй його...

— Не піду я до старости! — злісно блиснув очима хлопчик. — Нехай пес його цілує в руку...

— Мг! — Стругаль обласкавив непокірного хлопчину по-батьківському теплим поглядом. — Не йди до старости...

— Однаково, нічого не pomoже, — казав Васи́ліні.

— Пси! Тільки назнущаються з дітей — ото й усе.

— Іди до гною, — схвалив Панасове рі-

шення. — Я скажу Мотрі, Василю, й разом уже якось тут доглянете малечу... Спати де будете?

— Вдома, — вирішив Панас.

— Мг! — Стругаль устав до виходу. Василина ще лишилася напутити дітей на ніч.

— Та не бийтеся мені. Я вже сама завтра піду до того старости, земля б його забрала... Лягайте й спіть мені тихенько. Ти, Яківчику, не руш Маринки. А ти, Петрику, дивися, щоб він не щипався.. Вас багато, а вона у вас одна. Панасе, ти вже доглядай, ти старший. Тата випросити важко, а мама не винна... Якось ми вже випросимо вам ту маму! — Василина ще заплакала й пішла. Діти знову залишилися самі.

— Тепер ми лягатимемо спати, — закомандував Панас. — Ти, Петре, ляжеш збоку, від стіни, Маринка посередині, а ти...

— А я боюся злодія, — заскиглив жалібно Яківчик. — Я не хочу збо-о-оку...

— Дурний ти! — насупився Панас. — Який там злодій, коли я є в хаті?

— Ти заснеш, а він прийде й мене задушить, — невгавав Яківчик.

— Не задушить. Я в ногах у вас, ось тут на лежанці, спатиму...

— Задушить! — вперся на своєму малий.

Панас задумався. Досі їх спокій і сон оберігав страшний для злодія і дужий батько. За батьком — вони не боялися нічого. «Авжеж, батько міг кого завгодно, якого завгодно злодія збороти, ще й сокирою зарубати, так як того Копитька... Якби хоч

мати, все ж було б при ній безпечніше, а так що?» Панас здригнувся. Йому показалося, ніби у вікно заглянула якась страшна, погрозлива, злодійська пика. Хлопець, затаївши дух, прислухався — нічого. А все ж страшно. А ще коли загасити каганця, тоді хоч пропадай. Стара баба Явтушиха стільки наказала йому тих казок про лютих і страшних злодіїв, які ріжуть поночі малих дітей... За себе-то він, звісно, не боїться, — він дорослий, а — Яківчика, Маринку та Петра ще справді можуть поночі зарізати?

— А ми йому, тому злодієві, накладемо пастку, — догадався винахідливий Панас.

— І з пасткою задушить, я вже знаю! — Яківчик не хотів лягати збоку й край.

— З пасткою ніколи не задушить, дурний ти, дивись! — «Винахідник» заходився лаштувати пастку. Насамперед він поставив на порозі рогача. Авжеж, рогач, при найменшій спробі відхилити двері, зараз же ударить по лобі. Краще, якби щось таке, яке могло б не тільки вдарити, а й розбити лоба... Якби сокира? Він зараз би прив'язав її до рогача на рівень злодієвого лоба — це було б знаменито. Злодієві відразу вилізли б очі... Та сокира з батьком виїхала. Ну, нічого. Рогач можна підсилити лопатою. Вона гостра і важка і на високім держаку, якраз дістане до очей...

— Він, злодій, тільки рип, а пастка його — цюк у лоб, межі очі, — похвалявся задоволений Панас. — От він, злодюга, й ляже в снігах.

— А як він візьме тихенько, отак-о, відхилить двері... — Яківчик, завжди неохочий увечері виходити до сіней, на цей раз відважився й не полінувався показати Панасові, як відчинятиме злодій двері. А ще коли відхилити трошки набік голову, то й зовсім пастка не страшна: його, злодія, не вдарить...

— Бачиш? — Панасові це було продемонстровано наочно. «Пастка» безпомічно сковзнула по дверях, не вчинивши «злодієві» ніякої шкоди.

— Краще, коли ми за клямку прив'яжемо двері до верстата, — порадив Петро.

— Еге ж, це буде краще, — згодився Панас. На це пристали всі. Коротку личаву віршовку доточили єдиним у хаті рушником. Лопату, про всяк випадок, все ж таки поставили, як проектував Панас. Тепер страх відійшов. Прив'язали двері до старого верстата — нехай-но спробує його хтось потягти. Діти разом налягали на двері. Прив'язані до верстата двері тоненько заскиглили і не піддалися. Споруда витримала іспит. Яківчик заспокоївся. Тепер він ляже збоку, якщо Панас розкаже одну з своїх чудових казок «Про лиху Долю та золоту Розкіш-Волю».

— Хоцу про Долю! — капризувала Маринка.

— Лягайте, хай вам біс! — нагримав на дітей Панас. І коли вони вже повлягалися, він їх укрит рядниною, а тоді й сам поліз на голу лавку, простягнувся, щоб голови були вкупі, і почав...

«Був собі чоловік та жінка. Жили вони

так собі: ні добре, ні погано. Один тільки клопіт був у них — дітей не мали. Поїхав якось чоловік на поле по снопи. Їде собі дорогою... Отак поганяв собі поки й до снопів доїхав. Став біля полукіпка, мотуззя розмотав, рубля на землю скинув, та й ну собі вершити воза, накладати... Взяв одну п'ятнадцятку, взяв другу, третю, вже й четверту набирає, до споду добрався, коли це під сподом, під останніми снопами, як заверещить до нього...»

— Лиха Доля!!! — скрикнули всі трое разом діти, лячно й водночас солодко здригаючись від гострого збудження.

«Еге ж, — продовжував Панас. — Така страшна, суха, бридка, косоока, кривобока, руками й ногами вчепилася до чоловіка. — «Хочеш, — каже, — чи не хочеш, а я вже твоя навіки... Я тобі судилася».

Що ти вдієш, чоловіче добрий? Пристала до нього Лиха Доля. І пішло тоді йому все шкереберть. Хазяйство нанівець почало сходити. Одного року не вродило... Другого... На третій зародило — град побив. На четвертий — відійшов з хазяйства один віл. Залишився чоловік з одним воллом... Що тут вдієш, чоловіче добрий? Виміняв вола на пару шкап. Такі худі, страшні, ногами ледве плентають — не можуть воза потягти... Де вже там орати ними. Хотів трохи їх підпасти. Вигнав він їх якось на ніч, прив'язав за віжки до ноги, мовляв, як відійдуть далеко — будуть шарпати, я й розбуджуся, і ліг спати. Спить, а шкапи відійшли собі,

пасуться... Коли це вночі його все шарп та шарп, за ногу шкапи шарпають і спати не дають... Неохота чоловікові вставати. «А вовки б вас пошарпали!» залаявся і чує — вже ніхто не шарпає. Перекинувся собі на другий бік і далі спить. А вдосвіта прокинувся, устав, та як подивиться...

«Біда-а-а. Вовки тільки хвости позалишали з конячок...»

— Ух, страшно! — задоволено ковтнув слину Яківчик.

І став тоді чоловік на полі, — сумовито переповідав Панас, — оглянувся, зібрав віжки... Що ти вдієш, чоловіче добрий? Плач не плач — нічого не допоможе. Згорнув руки та й пішов додому. А вдома Лиха Доля на печі сидить, їсти й пити вимагає, росте, пухне й насміхається «Працюй, Іване, в люди виб'єшся!»

А як ти його виб'єшся, коли не можна вибитись — не сила! Що придбає чоловік, а тут: на церкву дай, чиншове — дай, подушне — дай, пожарне — дай, все дай та дай... Залишився чоловік у тому, що на ньому, та й те староста прийшов стягти... Що ти вдієш, чоловіче добрий?! Поміркував чоловік та й каже жінці.

— Слухай, жінко. Тут, либонь, роби й грудьми, то не будеш людьми. Ходімо лишень по світу, пошукаємо щастя.

— Шкода хати, — каже жінка, — своя хата — покришка...

— Лиху Долю залишимо, хай постереже!

А та з печі: «Е, ні! — каже. — Я вас

не покинуся... Я з вами». І скок Іванові на шию. Що ти вдієш, чоловіче добрий? Пішов чоловік із жінкою по світу, поніс свою Лиху Долю.

Де він не ходив, що не робив, не таланить йому: не покидає його Лиха Доля й край! Якось раз ішов він, — переходив від одного пана до другого на роботу, в економію, — назустріч чоловік: такий собі, ні селянин, ні міщанин, скоріше з заводських, з струментом за плечима. Зустрілися — поздоровкались.

— Куди, хазяїн, бог несе? — питає заводський.

— Лихо мені з тим хазяйнуванням. Я такий хазяїн, як ти піп, — відказує Іван. — А йду, бо Лиха Доля моя жити не дає мені, по світу гонить, від пана до пана — день і ніч на чорта пухлого працюю...

— Гм, виходить, ми одного поля ягоди з тобою, — каже заводський. — І я не дуже вдячний своїй долі. Ти на чорта пухлого працюєш, а я на його свата й рижого диявола, Заблоцького... Їм обом однака честь, а нам однака дяка. Хочеш, ходім разом, пошукаємо на світі Розкіш-Волі?

— А це що за птиця? — питає Іван.

— Ця птиця брату нашому рідна сестриця... Визволяє від усякої біди таких, як ми.

— Ну, як так, то йду з тобою.

І пішли вони удвох шукати Розкіш-Волю. Скоро казка кажеться, та не скоро діло робиться. Довго йшли... Шукали, скрізь питали. Одні мали їх за друзів, другі — геть гнали, треті — шахраями називали, до хо-

лодної вкидали, четверті — теж живцем ви-
ймали душу; пани скрізь гонили їх, роботи
не давали; стражники їх били, мучили, ка-
зали: «це лихі злодії», а вони все йшли
і йшли, охочих по дорозі підбирали, і набра-
лась їх так велика сила...»

Панас замовк, прислухався. Спокійне, рівне
дихання дітей давало знати, що всі сплять.
Лишень Маринка намагалася, крізь сон, по-
чухати собі розбиту брову і кривилася при
цьому до плачу. Тоненькою цівочкою тягну-
лося вгору світло каганця. Заощадливий хло-
пець дмухнув на світло, і в ту ж мить у хаті
залягла глибока чорна ніч. За вікнами хлю-
потів обложний, тихий дощ. «Це ж завтра
треба йти до гною... По мокрому важко роз-
кидати», згадав, позіхаючи, Панас. Його
становище кормителя сім'ї ані трохи не вра-
жало. Просто, він за свій короткий вік уже
всього зазнав, усе бачив і до всього при-
звичаївся. Не було, здається, вже такого
лиха, з яким би він не стикався, не бачив на
людях, не переживав на собі, чи на своїх
близьких... І те, що батько вбив, у білий
день, у хаті, Копитька, — його не дивувало.
І що староста забрав від них невинну матір—
теж нема нічого дивного. Скільки він, Панас,
на це вже надивився, коли батька й матір
забирали від дітей?! Будощника Павла тиж-
день тому даремнісінько у білий день забра-
ли, а побита жінка, спухла, як гора, лежить,
не знає, що її Тетянку поїзд на переїзді по-
шматував на шмаття — і нічого! І якби йому
сказали завтра «вибирайся з хати» — він

теж би не здивувався... Плакати? Та де ж тих сліз набрати стільки... На все не заплачешся.

Холодна, тверда лавка муляє, від неї дерев'яніє бік, а від холодної зацвілої стіни мороз по спині грає. Холодно, — єдиною в хаті рядниною вкриті діти. — Панас їжитья й згортається в клубок. Так трохи тепліше...

«А все ж дядька будошника шкода. Яких тільки він казок не вмів! Дивні — предивні... Уві сні такого не присниться. Й за віщо його забрали? Мабуть, будуть тепер його мучити та бити, як тих людей — з його казки — що шукали Розкіш-Волю. Шкода, він же обіцяв ще розказати казку про якихось «Павуків та мух»... Тепер, либонь, не доведеться слухати — не випустять його мордаті стражники. От би було добре, якби й справді так сталося, як у дядьковій Павловій казці. Розкіш-Воля вбила Лиху Долю, підняла на бій бідних людей, забрала все в панів та в їх прихлібників — сільських багатіїв, віддала бідним землю, а заводським — фабрики й заводи. «Хазяйнуюте і знайте, — научала Розкіш-Воля, — доки житимете в згоді, вам ніяка в світі Лиха Доля не страшна...» Хороша казка. Це якби так сталося, то батькові була б земля й нова хата, а він, Панас, попросив би в Розкіш-Волі того кожушка, покритого міським сукном, що його носить хлопець Копитьків... Лепський кожух! От мав би в чому зимою погрітися! Тільки пригадав, та й то тепліше стало...»

Панас згортається ще більше, мов їжак,

уткнувши голову в коліна. Вогка, зацвіла стіна й холодна, тверда лавка пронизують його худеньке тіло колючими дрижаками; тоді він розстібає на грудях сорочку, ховає голову в пазуху й там дихає, «наганяє собі духу», зігріваючись власним теплом. За цією роботою він спочатку забувається, потім на нього поволі спадає терпка важка втома і нарешті, пронизаний дрижаками сон.

Наступний день Панас зустрів спокійно, ба навіть поважно, як годиться старшому в сім'ї. Староста усе ще держав матір на замку, в «холодній». Прибігла вранці тітка Василина, нашвидку зварила картопляну юшку. Діти «пообідали». Панас узяв собі на поле, на полудень, кілька картоплин печених та й з тим перебув до вечора. Тепер він повертався з поля, ледве волочив ногами.

«Вибігати такий день-рік коло того гною, — це робота, кат її бери!» Панас був задоволений. Він розкидав тридцять куп і заробив п'ятнадцять копійок, це цілий злот. За два злотих можна мати складаного ножика. За десять злотих — купити сорочку. Він обов'язково наскладає собі на сорочку, таку перкалеву, як на батьковіколись була. Удома він застав одного Яківця. Малий сидів верхи на воротях, виживдав.

— А де Петро з Маринкою? — довідався Панас.

— Пішли, тітка Василина повела до старости їх, плакати за мамкою.

— А ти?

— Я не пішов. Хай його собаки просять...

— Мг! — Панас у думці схвалював цю Яківцеву гордість. І лишень надія, що може в ни гуртом скоріше відплакали б матір, змушує його сказати:

— Шматок тебе не відпав би, якийсь раз там перед ним скривитися...

— Біжи, скривись! — Яківчик демонстративно задивляється на кішку, що вмивається на призьбі. Він не хоче й не буде кривитися перед якимсь Гергалом. Татко Копитька звалив, не побоявся, а з Гергалом...

— Я йому! Він пам'ятатиме мене за мамку, — пристрасно зашепотів готовий заплакати малий.

Прийшла тітка Василина: її вигадка «відплакати» братову, а дітям матір, не зм'якшила старости. Понурий Петрик роздратовано стирав з обличчя бруд, відмочений слізьми. Маринка вперто хлипала. Їй болить опух, що над оком. За день простроплена на черепок брова ввібрала в себе увесь бруд Маринчиних немитих рук, почервоніла, опухла.

— Око болить, — скиглила Маринка. Василина обдивилася. Улітку до брови можна було б прикласти свіжого кануперу чи бабки, вони витягають з рани жар, але за канупером далеко йти.

— Прикладу я тобі, доню, павутиння, — потішала плаксиву Маринку Василина. — Воно за ніч геть тобі все витягне й за день загоїться.

— Не хочу павутиння! — відпиралася Маринка.

— А чого ж тобі? Компресу хочеш?

Рушником вишиваним тебе перев'язати, чаю солодкого дати, га? Попада яка знайшлася!— нагримав, словами матері, на неї Петрик, і Маринка мусила скоритися.

Тітка Василина нашукала по кутках вогко-го, запорошеного пилом, почорнілого паву-тиння, розстелила його рівним шаром по бруд-ній ганчірці й приклала до опухлої, болю-чої брови.

— Не зачіпай лишень. До ранку все ми-неться,— обіцяла втихомирений Маринці. Ді-ти, повечерявши вареною картоплею «в мун-дирах», лягли спати. Ніхто не згадував про злодія. Отже, не було потреби в пастці, і вер-стата не прив'язували до дверей.

Вночі Маринка дуже часто прокидалася, скаржилася, що їй «крутить у брові», а уві сні здригалася, кидаючи руками й ногами, розкривалася, стогнала. На ранок їй опухло все обличчя, в опухові зовсім сховалося одне око. Замість ока залишився невеличкий вузький проріз. Маринка роздирала проріз пальцями, шукала ока, й «випускала біль», що випливав мутною, липкою сльозою.

Прийшла тітка Василина, зняла з рани павутиння, здивувалася: «Пристрит якийсь, чи що?» Вона була безсила щось порадити.

— Біжи, Петрику, покличеш Антонючку.

Покликана баба Антонючка наділа на ніс великі білі окуляри, обмацала жовтими, зморшкуватими пучками опух, перехрестила його, відтак точно встановила:

— Це, милії мої, бишиха, з вітру. Фунт свіжого масла, півфунта живиці й купервасу

та фунт меду й три фунти сала, — я перетоплю його і зроблю «зм'ягчающую мазь».

Тітка Василина запобігливо скривилася.

— Де тут, добродійко, те масло. Вони на великдень не мають його, смаку в ньому не знають...

— Тоді можна спалити льонницю, — запропонувала Антонючка.

Це можна. На льонницю Василина згодна. Десь у неї збереглася ще одна кукла виробленого льняного волокна. Принесену Василюю куклу волокна покропили мутною горючою рідиною, що знайшлася в каганці. Положили Маринку на лавку. Опухле обличчя покрили старенькою пілочкою з Маріїної подертої спідниці. По пілочці рівним шаром розстелили покроплене горючою рідиною волокно. «Льонниця» була готова. Антонючка взяла в руки ніж і сірники.

— Потримайте її, мила моя, за руки, — звеліла Василюні. Василю міцно притиснула Маринку до лави.

«Господи, оружжа на диявола хрест твій дав еси нам», приступила до болящої вержка. Спалахнув сірник. Затріскотіло волокно. Поповзло полум'я, припікаючи опух крізь тоненьку перкалеву пілочку... Маринка корчилась, притиснута до лавки, крик одчаю і жаху глухо віддавався у вогких закурених стінах.

«Палю тебе вогнем, січу тебе ножем... Іди на степи, на яри, на чотири вітри», бурмотіла Антонючка, перегортаючи ножем недогоріле волокно.

— Я вам хату спалю! — погрозив у лю-тім гніві Яківець і гірко, по-дитячому, запла-кав. Перелякану, з попеченим опухом, Ма-ринку знову обложили свіжим павутинням. Вона знову скаржилась на око і на те, що їй «свербить лице». А щоб вона не чухала лице й не лізла роздирати око, їй знайшли на руки старі кожушані рукавиці.

На другий день по цьому Василина вияви-ла дивне, на її думку, явище.

— Дивися-но, небого, все лице тобі по-прищило... Підкинулося щось, чи що?

Та Маринка не могла вже подивитися. Їй зовсім загнало очі. А прищі свербіли й роз-ливалися, погрожуючи вкрити козубом усе обличчя.

— Я не хочу баби Антонючки, — відби-валося дівча.

Покликана вдруге Антонючка глибокодум-но похитала головою. Вона знала, що так буде. Капосний дівчук таки не стримався, начухав.

— Золотуха, мої милії, підкинулась. Я ж казала, треба мазь.

— Що ж його тепер робити? — бідкалася Василина.

— Можна ще змазати дьогтем, перетопле-ним з собачим салом і живицею, — пора-дила Антонючка. Василина на це лишень сумно посміхнулася: — Собаче сало треба купувати...

— Може ви, добродійко, порадите щось без сала... Бідність яка, самі бачите, де тут того сала взяти?

— Можна змазати без сала, одним дьогтем, — згодилася Антонючка.

Це задовольнило Василю. Дьогтю можна позичити в сусідів.

На третій день Маринка, лікована за порадами «кушерки» баби Антонючки, вже не могла сама підвестися, навіть не подавала голосу. Опух зліз з очей і перекинувся на груди, на живіт, на ноги, Отерпло все, недавно ще таке в'юнке, рухливе тіло. Попалений гарячкою язик скидався на маленький, почорнілий кикоть врубаного мізинного пальця. Маринка роззявляла рота, ворушила спаленими, пересохлими губами — «води дайте» — і було страшно дивитися на цей, ніби відрубаний, безпомічний язик, утягнений далеко в горло. Яківець з плачем побіг до тітки Василю.

— Вона чогось хоче, я не знаю...

Прийшла Василю, подивилася: подала ложкою води. Маринка жадібно прийняла воду й по хвилині знову повернула. Вода тоненькою цівкою вийшла назад кутиком рота. На губах з'явилася блідорожева піна. Дівча якось чудно так поглянуло на Яківця, ніби хотіло ще йому сказати: «от мені вже добре», здивовано розкрило ширше очі й спинило на хлопчикові свій нерухомий, зазивний погляд розширених, скляних зіниць. Василю похапцем накинула на очі Маринці хустку.

— Шукай свічку! — наказала хлопцеві й метнулася сама за образи. Мутно запалав куценький недогарок воскової свічки, ска-

пуючи Васи́ліні на тремтячі пальці. З воском скапували останні хвилини Маринчиного життя.

Надвечір, коли Панас прийшов з роботи, а Петрик прийшов з вулиці, Маринка вже лежала на лавці, в кутку, під образами, зосереджено сувора, з міцно затисненими вустами, дві зморшки від кутиків рота окреслювали гостреньке підборіддя — вона виглядала маленькою, проте змужнілою вже жінкою. У головах горіла зсукана руками воскова тоненька свічечка. І стояла, голосила, випущена з холодної, змарніла мати...

А Мартинюк, як пішов, так і не вернувся. Люди вже казали: «Випустили Павла з тюрми та й на фронт. Нема чого царський хліб у тюрмі переїдати».

РЯДОВИЙ ШЕВЧЕНКО

— Ррота, струнко! — крикнув капітан Косарев, і все те, що звалося «ротою», в ту ж мить виструнчилося і закам'яніло. Праволанговий першого взводу Тарас Шевченко непомітно поворушив пальцями, міцніше стискаючи в руці холодне залізо рушниць, і також закам'янів разом з ротою.

Була п'ята година ранку. О сьомій годині відбудеться «формальний» огляд роти батальйонним «батьком-командиром». А до того виведена на плац-парад рота, в повному обмундируванні і спорядженні, вимита, вичищена до блиску, немов дитяча іграшка, повинна «приготуватися» й очікувати «страшного суду», хто й зна з якої причини розлютованого начальства. Не знати, що сталося з батальйонним командиром у дорозі, тільки налетів він страшною грозою на казарми: нагнав жаху унтер-офіцерам і фельдфебелю; декому з них, разом з «нижніми чинами», надавав у зуби і потилицю; пере-

вернув у казармах геть усе дотори дном; командирові роти й усім іншим панам-офіцерам проказав таке міцне «батьківське слово», що вони, на що вже зучені до найдобрішої лайки, а тремтіли так, немов зловлені у школі школярі, і тоді ж таки звелів на ранок вивести четверту роту на «формальний» огляд. Рота цілу ніч не спала, готуючись на ранок стати перед грізні очі всевладного командира. Натруджені за цілу ніч, затуркані лайкою і зуботичками настрашених унтер-офіцерів та фельдфебеля, невиспані солдати тепер ледве трималися на ногах. Від довгого непорушного стояння важчало й без того обважнене солдатською викладкою тіло, сон немилосердно зморював і зводив до купи повіки. А попереду хтозна скільки ще стояти.

— Здорові, орли!

— Здрав... жлам... ваш... бродь! — вроздріб відповіла рота.

Капітан Косарев звільна пройшовся вздовж по фронту роти, пильно перевіряючи бадьорий вигляд солдатських облич, підбадьорив міцними ляпасами кількох солдатів, що надумали дрімати стоячи, знову скомандував «стояти вільно» і, пообіцявши до приходу батальйонного залишити на всю роту один зуб, знову заходився рівняти фронт.

— Право ррівняйсь! — його червоні запалені очі шукали, на кому б йому тепер зігнати свою злість.

— Правофланговий першого взводу, що стоїш, як гриб? Вище голову! Дивись орлом! Грудьми подайся наперед! Ррівняйсь!

Шевченко рвонув вище голову і, струшуючи з себе сон і втому, наскільки міг, вирівнявся.

— Канальї, я вам покажу, як спати! — горлав розлючений капітан. Йому було прикро, що батальйонний, невідомо з якої причини, напався на роту. Капітан шукав у муштрі забуття.

Рота рівнялася мляво. Солдати то байдуже тупцями на місці, то колотилися, мов вівці. Хрипло кричав фельдфебель, надриваючи горло. Але ні крики, ні погрози, ні навіть підбадьорюючі зуботички, що їх, за прикладом капітана, щедро направо й наліво роздавав фельдфебель, — ніщо не могло встановити тієї абсолютно рівної лінії фронту, якої вимагав неблаганний сердитий капітан.

Над степом велично здіймалося сонце.

Сонце вбирало квітчастий зелений степ у тисячі принадних радісних барв, благословляючи все суще і живе. А на плацу було постарому сіро і нудно. Капітан ставав чимраз лютішим. От він обвів поглядом тупі, байдужкі обличчя муштрованих фельдфебелем солдатів. Счинився на правофланговому першого взводу...

...Цей зісланий за пасквільні вірші на його імператорську величність «хохлацький поет», напевно, в душі зараз погорджує ним, капітаном Косаревим, як тупою і п'яною скотиною. Це останні дні перебування його в роті. Незабаром він стане вільним, і тоді, можливо, плюне своєму командирові в обличчя за десятирічну «солдатську науку й піклу-

вання». Недарма ж ото й очі його так зневажливо й насмішкувато дивляться...

І в серці капітана Косарева раптом закипів шалений гнів від можливої образи. Важким зловісним кроком пройшов він на правий фланг і став перед Шевченком.

— По-якому це ти, братець, дивишся?

— По-своєму, ваше високоблагородіє, — спокійно відказав Шевченко. Його вже ніщо не дивувало.

— Якими очима, я тебе питаю? — грізно підняв голос капітан.

— Своїми очима, ваше високоблагородіє. — Шевченкові не вперше було чути такі запитання, і відповідав на них він теж не вперше, — звик уже.

— У тебе й голова, мабуть, своя? — продовжував глушливо капітан.

— І голова, ваше високоблагородіє, своя, ні в кого не позичена, — сміливо відрепортував поет. Рота, затаївши подих, стежила за цим нерівним поединком. Капітана душив гнів. Його хижі вузькі очі запливали кров'ю.

— Рядовий Шевченко! Солдат його величності государя імператора...

— Так точно! — відкарбував несподівано Шевченко, як годилося б зробити бравому слугаці.

— Замовчать, каналья! — капітан осатаніло скреготнув зубами. Він не міг спокійно чути цього глузливого голосу, не міг бачити перед собою це обличчя з неподоланою впертістю, ці очі, гострі й пронизливі, немов вістря багнета; не міг, нарешті, зносити цієї

незугарної в солдатському мундирі постаті, що всім своїм виглядом образливо насміхалася з його офіцерської персони.

— Десять кроків наперед, кроком руш!

Рядовий Шевченко здригнувся, міцніше стиснув рушницю і служняно вийшов перед строем на десять кроків наперед. Рота, як і до того, стояла німа.

— Оружнїї вправи! На витягнену руку! — загадав капітан.—Слуха-а-ай! Вправа перша... Багнет наперед себе, оп! Крок вперед — коли! Право — коли! Ліво — коли! Назад — коли! Кругом — коли! Вгору — відбий! Від шаблі за-крийся!

Шевченко механічно, за командою, пророблював кожен розділ довгої, важкої вправи — і хоч би одна рисочка його обличчя виявила тїнь покори, обов'язкової на обличчі кожного солдата. Капітан не знав, як допекти Шевченкові. Йому хотілося, щоб цей кріпацький викупленець знайшов нарешті своє місце в рядах цих муштрованих, німих солдатів, збагнув, що він ніщо перед офіцером-дворянином, щоб скорився, став би плакати або хоч би скривився... Але замість цього на його високоблагородіє капітана Косарева дивилися злегка прищулені глузливо-іронічні очі, а міцно стиснуті вуста вперто відмовлялися проронити бодай би один звук благання.

— Вправа друга! Починай! Аж сьогодні я таки зроблю з тебе путящого правофлангового!

Починалася друга, важча за першу, впра-

ва. Шевченко обливався рясним потом. На сонці, ще й при повному спорядженні, складні оружні вправи й «еволюції» могли зламати й не такого, як він, витривалого солдата. Але чим до складніших вправ переходив капітан, тим упертіше ставало спітніле обличчя Шевченка. Невідомо було, хто кого зламає.

Солдати з острахом дивилися на несамовитість свого капітана. Вони боялися, як би лютість капітанова на них не перейшла.

— Ех, Тарас, Тарас! Неуйомная ти головошка! — Шевченкова впертість викликала в багатьох з них щирі радість. Це ж їх приборкана, принижена й виведена на плац солдатська воля змагалася з капітаном.

— Бігом, а-а-арш! — наказував капітан, розпалений неситимою жагою люті. Минуло дві години, а Шевченко все ще бігав, колот і рубав багнетом, відбивався прикладом, повзав, рачкував, кричав «ура». Мстива капітанова фантазія знаходила з кожним разом інші й тяжчі мордування. Все життя солдатське, за всі десять років, хотів сьогодні пригадати капітан рядовому Шевченкові.

— Лягай! Вставай! Лягай! Вставай! — Шевченко лягав, підводився і знов лягав... Убувала сила, але дух той самий був, та сама впертість і ті самі гострі й глузливі очі — не корилися.

— Не буде з тебе, Тарасе, путящого правофлангового, — нишком шепотів про себе Обеременко, вірний друг Тарасів. — Не візьмуть вони тебе ні силою, ні ласкою...

Задиханий, насуплений, по-своєму вперто розставивши ноги, з рушницею на плечі, стояв Тарас, готовий до нової вправи. За всі десять солдатських років він не набув навіть зовнішнього солдатського вигляду.

— Перед собою просто! Церемоніальним маршем...

Не дослухавши команди до кінця, Шевченко знову рушив, як умів, «церемоніальним маршем» на очах всієї роти. Маршував, а вся його до смішного незугарна постать в солдатському куцому мундирі, здавалося, з кожним кроком промовляла: «Отак, як бачите!» Так було всі роки, так було й сьогодні. Солдати тамували в собі сміх. А капітан, проклинаючи все на світі, підправляв цей марш соромицькою лайкою.

— Ногу давай, ногу! Бадьоріше! Здоров, молодець!

— Слава батюшкам царям! — Цей вигук був до того незвичайний, що вся рота в першій хвилі сама виструнчилася й завмерла. Аж тепер пропав Тарас. Не бачити йому України до сивого волосу, не вертатися до вольного життя... Вся рота тепер з страхом дивилася на капітана: що буде робити капітан? Але — нічого. Його високоблагородіє пан капітан Косарев, у блаженному невіданні, з дурнувато-переможним виглядом, стояв і посміхався: нарешті йому вдалося зламати цього впертого «хохла».

— Ура государю імператору! — гукнув у захваті капітан.

— Ура!!! — гримнула за ним вся рота.

І враз — шалений гнів капітана втишився, і стало спокійніше на серці.

— Одставить! Марш на місце! — звелів він Шевченкові.

Рота з полегшенням зітхнула. По хвилині знову все, як і раніш, рівнялося за шнуром.

— Право рівняйся!

О сьомій годині вийшов на плац сам грізний батальйонний командир. Навдивовижу рота зустріла його таким бадьорим одностайним привітанням і таким молодцюватим виглядом, що батальйонному довелося змінити гнів на милість. Він обмежився лише трьома годинами «екзерцій» і «еволюцій», вибив усього два зуби і на закінчення, оглянувши солдатське спорядження й амуніцію, спитав, чи є в кого які претензії.

Претензій, звісно, не було. Тоді милостивий командир, на знак своєї особливої сьогодні милості, міцно лайнувся, пообіцяв різкий суд і навіть «зелену алею» тим, хто буде неухважний до своїх обов'язків хороброго царського солдата, і звелів роті йти в казарми на обід. Залишилося ще розпорядитися з тими конфірмованими, що відбули свій строк служби: їм звелено було з'явитися окремо по обіді.

Капітан Косарев, радий, що все так щасливо скінчилося, готувався на радощах увечері «роздушити гусака». А Шевченка за сьогоднішній вияв вірнопідданості він обов'язково відрекомендує батальйонному, — хай знає: «за богом молитва, а за царем служба не пропадають».

Як і десять років тому, рядовий Шевченко стояв на тім самім місці, за ранжиром, серед конфірмованих. Хмільно-багрове обличчя батальйонного командира від кількох занадто великих чарок, пропущених за обідом, виявляло цілковиту байдужість і сонливе отупіння. Так було щороку в цей знаменний день, так було й сьогодні. Батальйонний збирався проказати конфірмованим своє батьківське напучення.

— Тебе за що відчали в солдати? — спитав він за ранжиром першого.

— Втопив казенні гроші в чарці, ваше виск-благородіє! — сміливо відповів той, не зморгнувши оком. Батальйонний поблажливо підвів сонні повіки і навіть посміхнувся.

— Ага, знаю, ти не в міру присідав біля великої чарки. Сподіваюся, надалі не будеш присідати так... А ти за що?

— З волі-матінки, ваше виск-благородіє. З'їздив три рази по пиці...

— Ага, знаю, ти не в міру... Сподіваюся, надалі не будеш так... А ти за що?

— За буйні вчинки, ваше виск-благородіє. Згвалтував одну там...

— Ага, добре, знаю... Сподіваюся надалі.. А ти за що?

— За писання обурливих віршів, ваше високоблагородіє! — твердо відповів Шевченко. Багальйонного на мить вразила ця зухвала інтонація у голосі конфірмованого, але, не будучи здатним зрозуміти її зміст, він так само тупо пробурмотів: — Ага, добре... Сподіваюся надалі...

— Рядовий Шевченко, пане полковнику, виявив сьогодні цілковиту вірнопідданість і пошану до його імператорської величності государя імператора, — доповів ротний. Батальйонний, здивовано вирячивши очі, кілька хвилин розжовував цей дивний рапорт ротного, безнадійно силкуючись зрозуміти, в чому справа, та так нічого й не зрозумівши, байдуже махнув рукою.

— Сподіваюся, надалі не буде...

— Так точно! — перший раз за десять років погодився Шевченко з начальством. Почулося грізне сопіння батальйонного. (Солдат повинен гукати лише з дозволу начальства). Сопіння віщувало біду. Але милість суворого командира сьогодні була безмірна. Горілка значно пом'якшила цю тверду натуру. І винуватець недозволеного вигуку щасливо уникнув покладеної в таких випадках батьківської кари різками на гауптвахті. Добре те, що добре кінчається.

Увечері рядовий Шевченко на дозвіллі перебирав усі ті події, що трапилися з ним протягом дня. Перед ним лежав його розкритий щоденник. Ще свіжі були написані рядки...

«Дивно іще от що, — дописував, схилившись над щоденником, Шевченко, — що все це несказанне горе, всі роди приниження й зневаги минули, немовби не торкаючись мене. Найменшого сліду не залишили по собі. Досвід, кажуть, є наш особистий учитель. Але гіркий досвід пройшов повз мене невидимкою. Мені здається, що я точнісінько той

самий, що й був десять років тому. Ні одна рисочка в моєму внутрішньому образі не змінилася. Чи добре це? Добре».

— Так і не став я путящим солдатом все-милостивішого государя імператора, — саркастично усміхнувся Шевченко. Встав, пройшовся по кімнаті і, немовби у відповідь своїм потаємним думкам, додав:

— З якою радістю я став би добрим і вірним солдатом свого народу... Не може ж бути так, щоб не дожив я? Доживу!

Мовчазні стіни-свідки шанобливо зберегли на спогад нащадкам цей крик благородного серця.

Київ, 1939 р.

ЗМІСТ

	Стор.
Іван Богун (історична повість)	5
<i>Оповідання і нариси</i>	
Щастя	167
Гість	179
Виряджала мати сина	292
Безсмертя	297
Звичайна історія	325
Перемога	340
Ніч тривоги	344
Подарунок від невідомої	365
Наша Ніна Матвіївна	410
В рідному селі	413
Як Павло Мартинюк ішов на війну	417
Рядовий Шевченко	458

Редактор *С. Скляренко*
Художник *А. Мистецький*
Техредактор *А. Вовк*
Коректори *Н. Вільколек,*
А. Хорт

Є. Качура. Избранные произведения.
(На украинском языке)

БФ 00376. Здано на виробництво 14/X1952 р. Підписано до друку 2/II 1953 р. Папір $70 \times 92 \frac{3}{32} = 7 \frac{3}{8}$ паперових, 17,25 друк. арк. 16,9 обл.-вид. арк. Зам. № 1001. Тираж 30000.

Ціна в оправі 6 крб. 10 коп.

Друкарня науково-технічної книги Укрполіграфтресту,
Львів, Чайковського, 27.

1001 10 1001

6/12

